

Хмельницький університет управління та права
Хмельницька обласна рада

Львівський державний університет внутрішніх справ
Міністерство внутрішніх справ України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

МУЗИКА МАРІЯ ПЕТРІВНА

УДК 340.12

ДИСЕРТАЦІЯ
ІРРАЦІОНАЛЬНІСТЬ ЯК НАПРЯМ
ПОСТКЛАСИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА

12.00.12 – філософія права
Галузь знань «081» Право

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ М. П. Музика

Науковий керівник **Омельчук Олег Миколайович**, доктор юридичних наук,
професор

АНОТАЦІЯ

Музика М. П. Ірраціональність як напрям посткласичної філософії права. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.12 «Філософія права» (081 – Право). – Хмельницький університет управління та права Хмельницької обласної ради, Львівський державний університет внутрішніх справ МВС України, Львів, 2018.

Робота присвячена філософсько-правовому осмисленню ірраціональності як напрямку посткласичної філософії права. Викладаються історичні передумови виникнення ірраціоналізму у праві. Встановлено, що раціональні та ірраціональні елементи завжди існували в різні епохи, однак у різних пропорціях. Так чи інакше вони завжди мали вплив на право. Проаналізувавши генезу виникнення ірраціоналістичних ідей у праві, запропоновано історичні періоди:

Перший період – Античність. Незважаючи на домінування логосу в добу Античності, ірраціоналістичні ідеї є основою античного світогляду та філософсько-правового осмислення права, оскільки вся антична спадщина – це міфотворчість, яка наскрізь насичена ірраціоналістичним світорозумінням. Уже тоді не заперечувалася роль ірраціонального пізнання як здатності освоєння світу загалом та права зокрема. Такі мислителі, як: Платон, Плотін, Ксенофан, Парменід, Зенон – розуміли, що розум не може претендувати на істинне знання, адже існує сфера несвідомого. Ірраціональність у ті часи розумілася як джерело вічного руху та оновлення світу. Другий період – середньовічний ірраціоналізм («Вірю, щоб розуміти»). Середньовічна доба характеризується двома видами пізнання Бога: через розум і через віру. Однак цей період історії наскрізь пронизаний християнськими ідеями, які за своєю суттю є ідеями ірраціоналістичними. Це пояснюється тим, що християнсько-релігійна епоха, як і Антична, перенасичена міфотворчістю в релігійних текстах, а отже, – й ірраціоналістичним світобаченням. Згідно з такими ідеями розум є недосконалим, як і сама людина, а тому не може претендувати на всеосяжність,

абсолютну істину та пізнати всю велич Бога. Пізнання Бога можливе лише завдяки самопізнанню, яке пронизано ірраціонально-вольовим елементами. Головний ірраціональний компонент згідно з християнською догматикою є віра, на яку повинен опиратись розум. Отже, дана доба характеризується ірраціонально-інтуїтивним сприйняттям права. Третій період – доба Відродження. Епоха Відродження, з одного боку, все ще є продовженням Середньовічної традиції, де вважається, що розум не може претендувати на володіння достовірною істиною про речі, однак, з іншого – все більше починають переважати раціонально-гуманістичні ідеї, де висувається на перший план людина та її раціоналістичні можливості у праві. Четвертий період – Новий час. В епоху Нового часу окремі дослідники, попри культ розуму, звертають увагу на його обмеженість та навіть згубність у разі його абсолютизації. Опоненти до раціоналізму стверджують, що розум є невсевладний, оскільки він не готовий сприймати поняття нескінченно великого і нескінченно малого. Розум як верховний арбітр є небезпечним, оскільки призводить до егоїстичних інстинктів. Зокрема Б. Паскаль основою пізнання вважає серце людини, яке є відображенням внутрішньоірраціонального в людині. Серце – це глибинна і первинна підстава внутрішнього світу пізнання, корінь діяльнісних здібностей. П'ятий період – Просвітництво. Епоха Просвітництва продовжує традицію Нового часу в домінуванні розуму, який трактується як вища інстанція у праві. Попри це і в дану епоху можна знайти критичне переосмислення раціоналізму, яке зводилося до думки, що розум є джерелом егоїстичних інстинктів; веде до аморальності. Такі опозиційні думки зводилися до того, що розум не може служити мотивом вольового акту. Філософи, які відстоювали таке бачення вважали, що воління совісті повинні направляти вчинки людей, а джерелом пізнання права є внутрішнє сприймання, чуття, що наповнені духом. Шостий етап – ХІХ ст. Цей період умовно можна назвати «бунт проти розуму» (переосмислення раціоналістичної концепції права). Отже, ХІХ століття завдяки таким філософам, як Ф.-Г. Якобі, А. Шопенгауер, С. К'єркегор, Ф. Ніцше стало новим поштовхом до розвитку ірраціоналістичних ідей у праві. Ці мислителі

доводять, що розум не може проникнути у сутність глибинних явищ за допомогою логіки, він безсилий подолати неможливе та не здатний дати істинне знання про право. Отож відбувся перегляд основних цінностей європейської культури та критичне переосмислення німецької класики. Головне кредо цих філософів – життя не зрозуміти розумом, його можна лише пережити. Саме тому все більше здійснюється акцент на дослідження емоційно-чуттєвих станів людини, віри та волі. Вважається, що світ, людина та її вчинки – все прояв ірраціонального. Тільки пізнання людиною самої себе дарує їй можливість осягнення нескінченності та вічності буття. Сьомий період – ХХ століття і сьогодні (ірраціоналізм проявляє себе в таких течіях, як: волюнтаризм, інтуїтивізм, феноменологія, екзистенціалізм, воля до життя тощо). ХХ століття – це своєрідний підсумок усіх критичних зауважень раціоналізму, а саме: надмірна об'єктивність права; байдужість до людських прав та надання переваги обов'язкам; логоцентричність права тощо. Раціоналізація права й науки призвела до суспільних криз, протистояння народів, створення тоталітарних режимів. Тому ХХ століття – це ще й зміна вектора в сторону ірраціональних ідей, які бачать у людині таку індивідуальність, яка здатна не лише логічно думати, але й переживати, набувати досвід, приймати нестандартні рішення тощо.

Дослідження ґрунтується на власній методології, котра складається з дихотомії «класика–посткласика», що дозволила виділити особливості як класичної, так і посткласичної парадигм у праві. На підставі цього зроблено висновок про раціоналізацію та об'єктивацію методології класики й суб'єктивацію та антропологізацію посткласичної методології. Методологія класики, в основі якої лежить логічність, відстоює позицію про універсальність наукового методу пізнання та права як незмінного набору істин, використовуючи метод індивідуалізму. Натомість, методологія посткласичної парадигми характеризується інтерсуб'єктивним типом правопізнання, в основу якого закладені ідеї ірраціоналізму. Найбільш застосовуваним методом у посткласичній парадигмі є метод діалектичного матеріалізму, який став підґрунтям методологічного аналізу ірраціоналізму у праві.

Встановлено, що посткласична філософія права представлена законом взаємного переходу кількісних змін у якісні, єдністю і боротьбою протилежностей, законом заперечення заперечення, які втілюються через проблему раціоналізм-ірраціоналізм.

Проаналізовано основні проблеми в галузі філософського осмислення раціоналізму та ірраціоналізму, що склалися нині в літературі, а також їх співвідношення. Так, виявлено, що раціоналізм у праві ігнорує особливості людини, її почуття та душевні переживання. Через раціональність ми собі уявляємо людину виключно як істоту, яка в прийнятті своїх рішень опирається на розум. Однак людина частіше опирається на емоції, совість, віру тощо, ніж на голос розуму, особливо коли мова йде про прийняття швидких рішень.

Людина наділена двома категоріями пізнавального процесу: раціональним та ірраціональним, тому протиставлення раціонального та ірраціонального не дає людині можливості отримати вичерпність правової інформації та знань. Ірраціональність притаманна самому життю, буттю, без ірраціональних можливостей процес пізнання неможливий. У XXI столітті почалось усвідомлення та розуміння того, що процес пізнання і діяльності здійснюється не абстрактним пізнавальним суб'єктом, а звичайною людиною, якій притаманні такі прояви людської активності як: емоції, віра, почуття, афекти, пристрасті, воля, інтуїція тощо.

На відміну від раціоналізму, ірраціоналізм більше звертає увагу не на пізнання об'єктивного світу, а на внутрішній світ суб'єкта пізнання. Філософія права, з точки зору ірраціональності, бачить своє завдання не у теоретичному пізнанні, що виражене через логіко-понятійний апарат, а в розкритті моральних та духовних якостей особистості та висунення на перший план суб'єктно-об'єктних відносин, де людина виступає як суб'єкт пізнання права.

Запропоновано розглядати ірраціоналізм у двох аспектах: у широкому – як філософсько-правовий напрям, що вказує на обмеженість раціонального пізнання (розумному спогляданню світу ірраціоналізм протиставляє чуттєве споглядання, інтуїцію, інстинкт, віру та інші пізнавальні здібності, що дають змогу отримати

знання, недоступне розуму); у вузькому – під ірраціоналізмом слід розуміти філософсько-правові концепції, школи, що виникли у результаті розвитку посткласики і були реакцією на раціоналістичну віру в безмежні можливості людського розуму, характеризувалися прагненням або спростувати раціоналізм взагалі, або обмежити його надмірні сподівання на істину.

Розглянуто такі ірраціональні філософсько-правові концепції, школи, які виникли в результаті розвитку посткласики у праві:

– волюнтаризм – це філософсько-правовий напрям, в якому воля визнається першоосновою правового буття, пізнання та є вирішальною у саморегуляції людиною своєї поведінки та діяльності;

– «філософія життя» – це сукупність філософсько-правових поглядів на предмет дослідження – життя, яке, відповідно до позиції більшості представників цієї концепції, розуміється як особлива цінність, ірраціональний спосіб правового буття, який не може бути цілковито осягнутий через раціональні способи правопізнання;

– інтуїтивізм – це ірраціональний філософсько-правовий напрям, який за предмет своєї філософії обрав інтуїцію як моментальний спосіб правопізнання істини та альтернативний спосіб здобуття людиною інформації про правову дійсність;

– феноменологія права – це вид ірраціоналістичного напрямку у філософії права, що розглядає правові явища як феномени – правові істини, пов'язані зі соціальним досвідом, закріплені у правових нормах і цінностях та утворені правосвідомістю через метод феноменологічної редукції («переживання» права);

– екзистенціалізм – це ірраціональна філософсько-правова течія, яка обрала за предмет свого дослідження антропологічно-онтологічні засади, що полягають у розгляді людського буття та людини як суб'єкта, який повністю бере на себе відповідальність за свій життєвий вибір.

Ключові слова: ірраціоналізм, раціоналізм, класика, посткласика, волюнтаризм, філософія життя, інтуїтивізм, феноменологія права, екзистенціалізм.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Музика М. П. Витоки ірраціоналістичних ідей у праві. *Право.ua*. 2016. № 3. С. 34–40.
2. Музика М. П. Дихотомічна схема «класика – посткласика» як інструментарій філософсько-правового дослідження ірраціонального у праві. *Наше право*. 2017. № 1. С. 20–26.
3. Музика М. П. «Філософія життя» – новий ірраціоналістичний напрям у філософії права. *Право.ua*. 2017. № 3. С. 149–156.
4. Музика М. П. Ірраціоналістичні течії у філософії права. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2017. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnadpcurn_2017_4_9
5. Музика М. П. Волюнтаризм як течія ірраціоналізму у філософії права. *Supremația Dreptului – Верховенство права*. 2018. № 1. С. 172–179.
6. Музика М. П. Феноменологія як пошук нових ірраціоналістичних тенденцій в осмисленні права. *Університетські наукові записки*. 2018. № 1 (65). С. 136–149.
7. Музика М. П. Ірраціоналістичні напрями філософії права ХІХ століття. *Освітньо-наукове забезпечення діяльності правоохоронних органів і військових формувань України: тези ІХ Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 8 грудня 2016 р.)*. Хмельницький: Вид-во НАДПСУ, 2016. С. 200–201.
8. Музика М. П. Основні аспекти методологічного дослідження ірраціоналізму у праві. *Сучасне державотворення та правотворення: питання теорії та практики: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 9–10 грудня 2016 р.)*. Одеса: ГО «Причорноморська фундація права», 2016. С. 13–15.
9. Музика М. П. Співвідношення раціоналізму та ірраціоналізму у праві. *Право, держава та громадянське суспільство в умовах системних реформ: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції: у 2 ч. (м. Львів, 23–24 грудня 2016 р.)*. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2016. Ч. 1. С. 14–17.

10. Музика М. П. Основні ознаки посткласичного філософствування у праві. *Освітньо-наукове забезпечення діяльності складових сектору безпеки і оборони України: тези X Всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Хмельницький, 2 листопада 2017 р.). Хмельницький: Вид-во Національної академії Державної прикордонної служби України імені Б. Хмельницького. С. 213–214.

11. Музика М. П. Феномен життя як предмет філософсько-правового розгляду концепції «філософії життя». *Законодавство України: недоліки, проблеми систематизації та перспективи розвитку: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Херсон, 9–10 лютого 2018 р.). Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 120–123.

12. Музика М. П. Філософсько-правові погляди А. Шопенгауера на поняття волі у концепції волюнтаризму. *Вплив юридичної науки на розвиток міжнародного та національного законодавства: матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (м. Харків, 16–17 лютого 2018 р.). Х.: ГО «Асоціація аспірантів-юристів», 2018. С. 8–12.

13. Музика М. П. Філософсько-правові ідеї Шопенгауера. *Сучасні проблеми правової системи та державотворення в Україні: матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (м. Запоріжжя, 23–24 лютого 2018 р.). Запоріжжя: Запорізька міська громадська організація «Істина», 2018. С. 6–10.

SUMMARY

Muzyka M.P. Irrationality as a branch of post-classical philosophy of law. – Qualifying scientific work on the rights of a manuscript.

Thesis on scientific degree of Legal Science on speciality 12.00.12 «Philosophy of Law» (081 – Law). – Khmelnytsky University of Management and Law Khmelnytsky regional council, Lviv State University of Internal Affairs MIA of Ukraine, Lviv, 2018.

The work is devoted to philosophical and legal comprehension of irrationality as a branch of post-classical philosophy of law. The historical preconditions of the emergence of irrationalism in law are outlined. It is established that rational and irrational elements have always been present at different times, but in different proportions. They always

had an impact on law anyway. After having analyzed the genesis of the emergence of irrational ideas in law, such historical periods are proposed:

The first period is Antiquity. Despite the domination of the logos in the era of Antiquity, irrational ideas are the basis of the ancient worldview and philosophical and legal understanding of law, since the entire ancient heritage is myth-making, which is all saturated with irrational worldview. At that time there was no denial of the role of irrational cognition as the ability of comprehension of the world and law in particular. Such thinkers as: Plato, Plotinus, Xenophanes, Parmenides, Zeno understood that the mind cannot claim true knowledge, because there is a sphere of the unconscious. Irrationality in those days was treated as a source of eternal movement and renewal of the world. The second period is Medieval irrationalism («I believe to understand»). The medieval age is characterized by two forms of knowledge of God: through reason and through faith. However, this period of history is thoroughly permeated with Christian ideas, which in their essence are irrational ones. This is explained by the fact that the Christian-religious epoch, similar to Antiquity, is oversaturated by myth-making in religious texts, and hence by the irrational worldview. According to such ideas, the mind is imperfect, as a man himself, and therefore he cannot claim to universality, absolute truth and cognition of the greatness of God. Cognition of God is possible only through self-knowledge, which is pierced with irrational-volitional elements. The main irrational component, according to Christian dogma, is the belief the mind must rely on. Consequently, this era is characterized by irrational and intuitive perception of law. The third period is the Renaissance. The Renaissance, on the one hand, is still a continuation of the Medieval tradition, where it is believed that the mind cannot claim to absolute truth possession, but, on the other hand, rational and humanistic ideas are beginning to predominate, with the emphasis on a man and his rationalistic opportunities in law. The fourth period is the New Age era, when individual researchers, despite the cult of reason, pay attention to its limitations and even disfigurement in the event of its absolutization. Opponents to rationalism argue that the mind is not omnipotent, because it is not ready to accept the concept of infinitely large and infinitely small. The mind as a supreme arbiter is dangerous because it leads to selfish instincts. In particular B. Pascal sees the human heart as the basis of cognition, which is a reflection of the intra-irrational in man. The heart is a profound and primary basis of the inner world of knowledge, is the root of

activity abilities. The fifth period is Enlightenment which continues the tradition of the New Age in domination of the mind, which is understood as the highest instance in law. Nevertheless, in this era, one can find a critical rethinking of rationalism, which was reduced to the idea that reason is the source of selfish instincts; leads to immorality. These opposition opinions were reduced to the fact that the mind cannot serve as a motive for a volitional act. The philosophers who defended such a vision believed that the conscience should guide the actions of people, and the source of knowledge of law is an inner perception, a feeling full of spirit. The sixth stage covers the nineteenth century. This period can be conventionally called «rebellion against reason» (rethinking the rationalist concept of law). Consequently, in the nineteenth century, thanks to such philosophers as F.-G. Jacobi, A. Schopenhauer, S. Kierkegaard, F. Nietzsche became a new impetus to the development of irrational ideas in law. These thinkers prove that the mind cannot penetrate into the essence of deep phenomena through logic, it is powerless to overcome impossible and cannot give true knowledge of law. So, there was a review of the core values of European culture and critical rethinking of the German classics. The main credo of these philosophers is that life can not be understood by the mind; it can only be experienced. That is why, more and more emphasis is placed on the study of the emotional and sensory states of a man, faith and will. It is believed that the world, a man and his actions are manifestations of irrational. Only knowledge of a person himself gives him the opportunity to comprehend the infinity and eternity of being. The seventh period covers the twentieth century and the present (irrationalism manifests itself in such branches as: voluntarism, intuitionism, phenomenology, existentialism, the will to life, etc.). The twentieth century is a peculiar result of all the critical remarks of rationalism, namely: the dimensional objectivity of law; indifference to human rights and preference of duties; logoscentricity of law, etc. The rationalization of law, science led to social crises, opposition of nations, and creation of totalitarian regimes. Therefore, the twentieth century is also a change of a vector towards irrational ideas that perceive a person as a personality that is capable not only of logical thinking, but also of experiencing, gaining experience, making non-standard decisions, etc.

The research is based on the own methodology, which consists of the dichotomy «classics / post-classics», which allowed to highlight the features of both classical and post-classical paradigms in law. On its basis a conclusion was made about rationalization

and objectification of the classical methodology and subjectivism and anthropologization of the post-classical methodology. The methodology of the classics, based on logic, defends the position on universality of the scientific method of cognition and law as an unchanging set of truths, using the method of individualism. Instead, the post-classical paradigm methodology is characterized by an intersubjective type of legal knowledge, based on the ideas of irrationalism. The most used method in the post-classical paradigm is the method of dialectical materialism, which became the basis of the methodological analysis of irrationalism in law.

It is established that the post-classical philosophy of law is represented by the law of the mutual transition of quantitative changes into quality, unity and struggle of opposites, the law of negation of negation, which are embodied through the problem of rationalism-irrationalism.

Outlined in modern literature basic problems in the field of philosophical comprehension of rationalism and irrationalism, as well as their correlation, are analyzed. Thus, it is discovered that rationalism in law ignores the peculiarities of a man, his feelings and emotional experiences. Because of the rationality we accept a person solely as a being, who relies on the mind when making decisions. However, a person relies on emotions, conscience, faith, etc. more often, rather than the voice of reason, especially when it comes to making quick decisions.

A person is endowed by two categories of cognitive process: rational and irrational; therefore, the contrast between rational and irrational does not allow a person to get exhaustive legal information and knowledge. Irrationality is inherent in life itself, being; without irrational opportunities the process of cognition is impossible. In the 21st century, people come to understanding that the process of knowledge and activity is carried out not by an abstract cognitive subject but by an ordinary man who possesses such manifestations of human activity as: emotions, faith, feelings, affections, passions, will, intuition, etc.

Unlike rationalism, irrationalism pays more attention not to the cognition of the objective world, but to the inner world of the subject of cognition. The philosophy of law from the point of view of irrationality sees its task not in theoretical knowledge, which is expressed through the logical and conceptual apparatus, but in revealing the moral and spiritual qualities of an individual and highlighting the subject-object relations, where a person acts as a subject of law cognition.

It is proposed to consider irrationalism in two aspects: in the broad sense, as a philosophical and legal branch, claiming the limitation of rational cognition (intelligent contemplation of the world is opposed by irrationalism to sensual contemplation, intuition, instinct, faith and other cognitive abilities that allow the knowledge inaccessible to reason to be acquired). In the narrow sense, irrationalism should be understood as philosophical and legal concepts, schools that have appeared as a result of the development of post-classics, which represent a reaction to a rationalist faith in the infinite possibilities of the human mind and are characterized by the desire either to refute rationalism at large, or limit its excessive claims to the truth.

The following irrational philosophical and legal concepts, schools that have been established as a result of the development of post-classics in law are analyzed:

- voluntarism is a philosophical and legal branch where the will is recognized as the basis of legal existence, cognition and is crucial in self-regulation by a man of his behaviour and activity;

- philosophy of life is a set of philosophical and legal views on the subject of the research – that is life, which from the point of view of the majority of the representatives of this concept is understood as a special value, an irrational way of being that cannot be comprehended through rational ways of cognition;

- intuitionism is an irrational philosophical and legal branch, which considers intuition as a subject of its philosophy, as an instantaneous method of knowing the truth and an alternative way of obtaining information about legal reality;

- phenomenology of law is a kind of irrational branch in the philosophy of law, which deals with legal phenomena as legal truths that are related to social experience, enshrined in legal norms and values and formed by legal consciousness through the method of phenomenological reduction («experience» of law);

- existentialism is an irrational philosophical and legal branch, where anthropological and ontological principles are the subject of its study; these principles treat human existence and a man as a subject who fully assumes responsibility for his life choices.

Key words: irrationalism, rationalism, classics, post-classics, voluntarism, philosophy of life, intuitionism, phenomenology of law, existentialism.

**LIST OF WORKS PUBLISHED BY THE AUTHOR
ON THE THESIS SUBJECT**

1. Muzyka M. P. The origins of irrational ideas in law. *Law.ua*. 2016. № 3. P. 34–40.
2. Muzyka M. P. The dichotomous scheme «classics – post-classics» as a tool of philosophical and legal study of the irrational in law. *Our law*. 2017. № 1. P. 20–26.
3. Muzyka M. P. «Philosophy of life» – a new irrational direction in the philosophy of law. *Law.ua*. 2017. № 3. P. 149–156.
4. Muzyka M. P. Irrational trends in the philosophy of law. *Bulletin of the National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine*. 2017. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnadpcurn_2017_4_9
5. Muzyka M. P. Voluntarism as a trend of irrationalism in the philosophy of law. *Supremația Dreptului – Supremacy of Law*. 2018. № 1. P. 172–179.
6. Muzyka M. P. Phenomenology as a search for new irrational tendencies in the comprehension of law. *University scientific notes*. 2018. № 1 (65). P. 136–149.
7. Muzyka M. P. The irrational directions of the philosophy of law of the XIX century. *Educational and scientific support of activity of the law enforcement bodies and military formations of Ukraine: theses of the IX All-Ukrainian scientific and practical conference (Khmelnysky, 8 December 2016)*. Khmelnysky: Publishing house of the National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine, 2016. P. 200–201.
8. Muzyka M. P. The main aspects of the methodological study of irrationalism in law. *Modern state-building and law-making: matter of theory and practice: materials of the international scientific and practical conference (Odesa city, Ukraine, 9–10 December 2016)*. Odesa city: NGO «Black Sea Foundation of Law», 2016. P. 13-15.
9. Muzyka M. P. Correlation of rationalism and irrationalism in law. *Law, state and civil society in terms of systemic reforms: materials of the International*

Scientific and Practical Conference (Lviv city, 23–24 December 2016). In 2 parts. Kherson city: Publishing house «Helvetyka», 2016. Part 1. P. 14–17.

10. Muzyka M. P. Main features of post-classical philosophizing in law. *Educational and scientific support of activity of the components of the security and defense sector of Ukraine: theses of the X All-Ukrainian scientific and practical conference* (Khmelnysky city: B. Khmelnytsky National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine, 2 November 2017). Khmelnytsky city: Publishing house of the National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine. P. 213–214.

11. Muzyka M. P. The phenomenon of life as a subject of philosophical and legal consideration of the «philosophy of life» concept. *Legislation of Ukraine: drawbacks, problems of systematization and development prospects: materials of the All-Ukrainian scientific and practical conference*, (Kherson city, 9–10 February 2018). Kherson city: Publishing House «Helvetyka» 2018. P. 120–123.

12. Muzyka M. P. Philosophical and legal views of A. Schopenhauer on the notion of will in the concept of voluntarism. *The influence of legal science on the development of the international and national legislation: materials of an international scientific and practical conference* (Kharkiv city, 16–17 February 2018). Kharkiv city: NGO «Association of Postgraduates-Lawyers», 2018. P. 8–12.

13. Muzyka M. P. Philosophical and legal ideas of Schopenhauer. *Modern Problems of the Legal System and State-building in Ukraine: materials of the International Scientific and Practical Conference*, (Zaporizhzhia city, 23–24 February 2018). Zaporizhzhia city: Zaporizhzhia city NGO «Istyna», 2018. P. 6–10.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	16
РОЗДІЛ 1	
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ВИТОКИ	
ПРОБЛЕМИ ІРРАЦІОНАЛІЗМУ У ФІЛОСОФІЇ ПРАВА	25
1.1 Еволюція ідей ірраціоналізму у праві.....	25
1.2 Бінарність опозицій «класика–посткласика» як методологічний прийом при розгляді ірраціональності у праві.....	50
Висновки до першого розділу.....	76
РОЗДІЛ 2	
ІРРАЦІОНАЛЬНІСТЬ ЯК ОДИН ІЗ СПОСОБІВ	
ВСТАНОВЛЕННЯ ІСТИНИ У ПРАВОПІЗНАННІ	80
2.1 Ірраціоналізм як антитеза раціоналізму у філософсько-правовому аналізі	80
2.2 Поняття та ознаки ірраціоналізму у праві.....	90
2.3 Співвідношення елементів раціоналізму та ірраціоналізму у правопізнанні.....	110
Висновки до другого розділу	121
РОЗДІЛ 3	
ПОСТКЛАСИЧНІ ІРРАЦІОНАЛЬНІ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ТЕЧІЇ	
3.1 Волюнтаризм як вияв ірраціоналізму у волі людини.....	124
3.2 «Філософія життя» як вияв ірраціональної долі	137
3.3 Інтуїтивізм як позараціональне освоєння вищих смислів реальності	149
3.4 Феноменологія як спосіб акцентуації індивідуальної правосвідомості.....	161
3.5 Екзистенціалізм та його спрямованість на досягнення гуманістичного буття і духовності	177
Висновки до третього розділу.....	192
ВИСНОВКИ.....	199
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	204
ДОДАТКИ.....	222

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Категорія ірраціонального вже понад два століття відома науці, однак ірраціональність здебільшого сприймається як концептуальний антагоніст раціонального. Саме такий негативний відтінок у семантиці цього поняття не давав змоги повністю розкрити суть ірраціонального, виявити його типи та форми. Відтак ірраціональні ідеї у філософії права характеризуються несистемністю вивчення, неоднорідністю, неструктурованістю, історичними розбіжностями. Однак занижувати роль ірраціонального лише через його ортодоксальність позицій щодо значення розуму у праві було б неправильно.

Раціоналізм возвеличує розум з-поміж усіх цінностей, що, своєю чергою, породжує стандартизацію суспільства, логоцентричну ідеологію та раціональну схематизацію. Така однобічність аргументації раціональності у праві призвела до того, що проблема індивідуального буття особистості випала з кола інтересів, тоді як ірраціоналізм фактично применшує значення розуму, вказуючи, що істинне розуміння права знаходиться якраз поза межами раціональності.

Вважається, що сучасний науково-технічний прогрес та всі досягнення людства – це заслуга розуму. Втім, поряд із розвитком науки, все частіше йдеться про духовний занепад суспільства, зумовлений неправильним підходом до трактування людини як певного механізму. Людина – це індивідуальність, і сприйняття нею правової дійсності залежить від її власного внутрішнього світу, який неможливий без емоційно-чуттєвих, вольових, духовних та інших ірраціональних чинників. Філософсько-правове розв'язання конфлікту «раціоналізм–ірраціоналізм» знаходиться у площині переоцінки елементів ірраціоналізму та розгляду цих категорій як парних, співмірних. Щоб пізнати суть та значення ірраціоналізму, за основу необхідно брати вже наявне уявлення про раціоналізм, адже поняття раціоналізму є первинним.

Отже, ірраціональність без концептуальної ідеалізації – це аж ніяк не заперечення розуму, а переоцінка пріоритетів задля заглиблення у духовний світ

людини з метою отримання відповіді на більш важливе питання філософії права «що керує людиною?»).

Термін «ірраціональне» використовується у різних галузях знань, а тому варіативність його смисло-значення не дає змоги звести семантику цього поняття до єдиного змісту. Безперечно, ірраціональність виникла задовго до появи права як науки і найперше дістала розвиток в інших сферах знань. Однак сучасна епоха посткласики вимагає використовувати нові підходи до права, зокрема запозичення знань із інших сфер та виявлення явищ, які за суттю не є правовими, однак впливають на право. Таким новим підходом є ірраціональність, яка може стати основою нової посткласичної парадигми та збагатити право своїм світоглядно-методологічним потенціалом.

Філософсько-правова категорія ірраціонального, безсумнівно, є однією з фундаментальних засад людського пізнання, без якої немислиме право, адже вона має глибокий зміст та виконує світоглядну і методологічну роль у філософії права. Тема ірраціональності у праві є магістральною, оскільки, попри її неоднозначність у філософсько-правовому дискурсі, нині міркування вчених щодо неї не систематизовані.

Отже, сенс ірраціональності – не лише у критиці раціональності. Це цілісна, чітко виражена система пізнання, підґрунтям якої є новий одухотворений погляд на світ і місце людини у ньому. Ці та інші трансформації зумовлюють зміну вектора пізнання у філософсько-правовій думці і передбачають нові, посткласичні філософсько-правові тенденції. Ірраціональність права має засвідчити неспроможність пояснити правову поведінку людини лише раціональними засобами, адже раціоналізм – не єдиний спосіб правопізнання. Саме такий підхід зумовлює ґрунтовне переосмислення не лише поняття ірраціонального у праві, але і його внутрішньої системи та праксеологічного значення у правовій діяльності.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано у межах науково-дослідної теми кафедри теорії та історії держави і права Хмельницького університету управління та права «Теоретико-історичні проблеми розвитку держави і права» відповідно до загальноуніверситетської теми

«Управлінські та правові засади забезпечення сталого розвитку України як європейської держави» (номер державної реєстрації 0108U008927) та згідно з Пріоритетними напрямками розвитку правової науки на 2016–2020 роки, затвердженими НАПрН України 3 березня 2016 р.

Мета і завдання дослідження. *Метою* дисертації є виокремлення нових підходів до ірраціональності на основі аналізу посткласичних наукових концепцій. У рамках мети окреслено такі основні *завдання*:

- здійснити аналіз еволюції ідей ірраціоналізму у праві;
- застосувати бінарність «класика–посткласика» як методологічний прийом під час розгляду ірраціональності у праві;
- розкрити ірраціоналізм як антитезу раціоналізму у філософсько-правовому аналізі;
- дослідити поняття та ознаки ірраціональності у праві;
- розглянути співвідношення елементів раціоналізму та ірраціоналізму у правопізнанні;
- встановити суть волюнтаризму як вияву ірраціоналізму у волі людини;
- охарактеризувати «філософію життя» як вияв ірраціональної долі;
- виявити особливості інтуїтивізму як позараціонального освоєння вищих смислів реальності;
- здійснити аналіз феноменології як способу акцентуації індивідуальної правосвідомості;
- дослідити екзистенціалізм та його спрямованість на досягнення гуманістичного буття і духовності.

Об'єктом дослідження є ірраціоналізм як філософсько-правовий напрям.

Предмет дослідження – ірраціональність як напрям у посткласичній філософії права.

Науково-теоретичну базу дисертації становлять праці, авторами яких є такі провідні вітчизняні учені, як: О. А. Базалук, В. В. Бачинін, Н. А. Гураленко, О. В. Грищук, В. К. Грищук, Н. М. Ковтун, П. А. Кравченко, С. І. Максимов, Н. Л. Морська, Н. С. Мудрагей, Є. А. Нестеренко, О. М. Омельчук, В. Л. Петрушенко,

Х. Б. Романів, С. С. Сливка, В. Г. Скотний, В. В. Турбан, А. М. Чорна, Л. М. Шенгерій та ін., а також наукові розробки у галузі загальної теорії права, філософії та інших галузей права, довідково-енциклопедична література.

Методи дослідження. Аналіз бінарності «класика–посткласика» дав змогу виокремити особливості і класичної, і посткласичної парадигм у праві. Найбільш застосовуваним у посткласичній парадигмі є діалектичний метод, який став підґрунтям методологічного аналізу ірраціоналізму у праві. Діалектиці, зокрема, притаманні певні принципи, які водночас є методами наукового пізнання:

1) універсальні принципи: єдності об'єктивного і суб'єктивного (проявляється через дію закону єдності і боротьби протилежностей, зокрема раціоналізм та ірраціоналізм становлять опозиційну єдність і, до певної міри, взаємовиключні елементи, але водночас і як щось ціле, як якісно єдину систему); системності (дослідження ірраціоналізму як системи, тобто як цілого, складеного з частин, сукупності взаємопов'язаних елементів, та розгляд класифікації ірраціонального); історизму (розгляд ірраціоналізму в історичному аспекті), діалектичної суперечності (зіткнення раціоналізму та ірраціоналізму, які водночас один одного взаємопередбачають і взаємовиключають); принцип всезагального зв'язку і взаємозалежності предметів та явищ (засвідчує, що усі особливості ірраціонального формуються через його зв'язок із раціональним);

2) внутрішньонаукові принципи: єдності логічного та історичного (в результаті аналізу еволюції ідей ірраціоналізму у праві встановлено історичні етапи розвитку ірраціоналізму, які свідчать про логічність та послідовність цих подій і взаємопов'язаність їх із історичністю певних подій та явищ у світі); розвитку (аналіз ірраціоналістичних ідей свідчить про їхній прогрес і досягнення апогею свого розвитку в XIX ст.); сходження від абстрактного до конкретного (поділ ірраціоналізму на складові).

Отже, посткласична філософія права представлена законом взаємного переходу кількісних змін у якісні, єдністю і боротьбою протилежностей, законом заперечення заперечення, які втілюються через бінарність «раціоналізм–ірраціоналізм».

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертація є першим в Україні філософсько-правовим дослідженням ірраціоналізму у посткласичній філософії права. У роботі сформульовано положення та висновки, які є новими для філософії права або наділені істотними ознаками новизни.

Найбільш вагомими серед теоретичних положень, рекомендацій, висновків, пропозицій, сформульованих у дисертації, є такі:

вперше:

– запропоновано авторське визначення ірраціоналізму у праві – це філософсько-правова течія, сформована на основі обмеженості лише раціонального пізнання права, що обстоює позицію «переживання» (сприйняття) його через інші джерела пізнання, альтернативні раціоналізму або як такі, що доповнюють це раціональне сприйняття (інтуїція, віра, воля, емоції тощо);

– запропоновано розглядати ірраціоналізм у двох аспектах: у широкому – як філософсько-правовий напрям, що вказує на обмеженість раціонального пізнання (розумному спогляданню світу ірраціоналізм протиставляє чуттєве споглядання, інтуїцію, інстинкт, віру та інші пізнавальні здібності, що дають змогу отримати знання, недоступне розуму); у вузькому – під ірраціоналізмом слід розуміти філософсько-правові концепції, школи, що виникли у результаті розвитку посткласики і були реакцією на раціоналістичну віру в безмежні можливості людського розуму, характеризувалися прагненням або спростувати раціоналізм взагалі, або обмежити його надмірні сподівання на істину. Запропоновано до посткласичних ірраціональних філософсько-правових концепцій, шкіл віднести: волюнтаризм, «філософію життя», інтуїтивізм, феноменологію та екзистенціалізм;

– встановлено, що волюнтаризм як вид ірраціоналізму у праві – це філософсько-правовий напрям, в якому воля визнається першоосновою правового буття, пізнання і є вирішальною у саморегуляції людиною своєї правової поведінки та діяльності;

– запропоновано авторське визначення «філософії життя» як ірраціонального напрямку у філософії права. Відтак «філософію життя» необхідно

тлумачити як сукупність філософсько-правових поглядів на предмет дослідження – життя, яке, відповідно до позиції більшості представників цієї концепції, розуміється як особлива цінність, ірраціональний спосіб правового буття, який не може бути цілковито досягнутий через раціональні способи правопізнання;

– з'ясовано, що інтуїтивізм – це ірраціональний філософсько-правовий напрям, який за предмет своєї філософії обрав інтуїцію як моментальний спосіб правопізнання істини та альтернативний спосіб здобуття людиною інформації про правову дійсність;

– обґрунтовано, що феноменологія права – це вид ірраціоналістичного напрямку у філософії права, що розглядає правові явища як феномени – правові істини, пов'язані зі соціальним досвідом, закріплені у правових нормах і цінностях та утворені правосвідомістю через метод феноменологічної редукції («переживання» права);

– встановлено, що екзистенціалізм – ірраціональна філософсько-правова течія, яка обрала за предмет свого дослідження антропологічно-онтологічні засади, що полягають у розгляді людського буття та людини як суб'єкта, який повністю бере на себе відповідальність за свій життєвий вибір;

удосконалено:

– філософсько-правові підходи до раціоналізму та ірраціоналізму на основі дилеми «класика–посткласика», яка передбачає застосування діалектичного методу, що став підґрунтям методологічного аналізу ірраціоналізму у праві. Встановлено, що класичне філософування у праві взяло за основу раціоналістичне бачення світу та інтерпретацію права через закони логіки, натомість посткласика взяла до уваги ірраціоналістичне трактування права, яке передбачає сприйняття права через індивідуальні характеристики людини;

– дослідження співвідношення раціонального й ірраціонального у праві, що знаходиться у площині – методологічній, гносеологічній, онтологічній, аксіологічній;

– теоретичні підходи до понять раціоналізму й ірраціоналізму, зокрема запропоновано розглядати їх у гносеологічному, онтологічному, аксіологічному, антропологічному та праксеологічному аспектах;

– наукові ідеї щодо раціоналізму у праві, зокрема запропоновано його визначення. Раціоналізм у праві – це філософсько-правова течія, яка обумовлює право як логічно обґрунтоване, достовірне, абсолютне та систематизоване знання, здобуте та пізнане суб'єктом права через розумову діяльність, виключаючи відтак будь-які індивідуальні особливості індивіда;

– дослідження ознак ірраціоналізму у праві;

– теоретичні підходи до волюнтаризму як ірраціональної філософсько-правової течії. Встановлено, що волі притаманні такі ознаки: оспорує значення розуму як сфери усвідомлення правової діяльності людини; є першопричиною усіх соціально-правових процесів; визначає хід психологічних та розумових процесів у людини; є рушійною силою розуму та має переваги над правовим раціоналізмом; розуміється як феномен саморегуляції суб'єкта права своєї діяльності; визначається як мотив, спонукання до дії; обумовлює спрямованість правового пізнання; формує правове буття; є абсолютним началом правового життя;

дістали подальший розвиток:

– генеза виникнення ірраціоналістичних ідей у праві та поділ на історичні періоди, зокрема ірраціоналізм: античний, середньовічний, доби Відродження, Нового часу, просвітництва, XIX ст. («бунт проти розуму»), XX ст. і сьогодення;

– спільне та відмінне у філософсько-правових концепціях волі А. Шопенгауера і Ф. Ніцше як двох засновників «філософії життя»;

– ідеї щодо поняття «життя», за яким життя – це предмет філософсько-правового розгляду концепції «філософія життя», який є комплексним абстрактним поняттям, що виражає внутрішні прояви людини через ірраціональні елементи пізнання. Виокремлено основні філософсько-правові ознаки, притаманні феномену життя та правовому життю. Зокрема, життя: ірраціональне за суттю; первинна правова реальність та первинна основа правового буття; асоціюється з психічними процесами безпосереднього переживання й інтуїтивного осягнення; його трактування має надособистісний, надіндивідуальний характер; це початкова активність духовного начала; це феномен людського існування;

– ідеї щодо розгляду інтуїції у філософії права та розуміння її у двох аспектах: по-перше, як безпосереднє чуттєве сприйняття або «чуттєва інтуїція», і, по-друге, як безпосереднє осягнення розуму або «інтелектуальна інтуїція»;

– аналіз інтуїтивізму Бергсона як мислителя, який приділив найбільше уваги інтуїції. Встановлено, що інтуїтивізму Бергсона притаманні такі філософсько-правові ознаки: неспроможність розуму вникати у суть досліджуваних явищ, розглядати їх творчо та цілісно; розум необхідний лише задля пристосування до середовища людського проживання; осягнути життєву істину можна лише з інтуїтивним відчуттям; прийняття особливо важливих істин залежить лише від інтуїції; інтуїція пов'язана з внутрішнім світом людини, її переживаннями, життям, саме тому вона чуттєва;

– аналіз ідей Гуссерля, які стали основою феноменологічного вчення, оскільки він започаткував низку нових тенденцій у філософії, які згодом були запозичені і філософією права, зокрема;

– ключові поняття філософії права екзистенціалізму, а саме: екзистенція; буття; трансцендентне; свобода.

Практичне значення одержаних результатів. Сформульовані у дисертації положення можуть бути враховані під час:

- прогнозування наслідків дії ірраціонального у правовій діяльності;
- досліджень впливу ірраціонального на поведінку людини;
- прийняття юридично значущих рішень;
- викладання в юридичних та інших гуманітарних навчальних закладах таких дисциплін, як «Філософія права», «Філософія», «Історія вчень про державу і право», «Теорія держави і права» з метою підвищення ролі ірраціоналізму в праві (акт про реалізацію результатів наукового дослідження від 16.02.2018 та довідка про впровадження результатів дисертаційної роботи від 14.03.2018 № 0220/18);
- задля подальших теоретичних досліджень окремих проблем ірраціоналізму у праві.

Апробація результатів дисертації. Результати досліджень оприлюднено на науково-практичних заходах, різних за статусом і формою проведення, зокрема: ІХ Всеукраїнській науково-практичній конференції «Освітньо-наукове забезпечення діяльності правоохоронних органів і військових формувань України» (м. Хмельницький, 8 грудня 2016 р.), міжнародній науково-практичній конференції «Сучасне державотворення та правотворення: питання теорії та практики» (м. Одеса, 9–10 грудня 2016 р.), міжнародній науково-практичній конференції «Право, держава та громадянське суспільство в умовах системних реформ» (м. Львів, 23–24 грудня 2016 р.), Х Всеукраїнській науково-практичній конференції «Освітньо-наукове забезпечення діяльності складових сектору безпеки і оборони України» (м. Хмельницький, 2 листопада 2017 р.), всеукраїнській науково-практичній конференції «Законодавство України: недоліки, проблеми систематизації та перспективи розвитку» (м. Херсон, 9–10 лютого 2018 р.), міжнародній науково-практичній конференції «Вплив юридичної науки на розвиток міжнародного та національного законодавства» (м. Харків, 16–17 лютого 2018 р.), міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні проблеми правової системи та державотворення в Україні» (м. Запоріжжя, 23–24 лютого 2018 р.).

Публікації. Основні результати дисертації викладено у 13 публікаціях, із них чотири – у фахових наукових виданнях України, одна – у фаховому науковому виданні України, що включене до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща), одна – у науковому періодичному міжнародному виданні та сім – тези виступів на науково-практичних заходах.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, що охоплюють десять підрозділів, висновків, списку використаних джерел та трьох додатків. Загальний обсяг дисертації становить 225 сторінок, із них обсяг основного тексту – 188 сторінок, список використаних джерел налічує 18 сторінок (201 найменування). Три додатки – на чотирьох сторінках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ВИТОКИ ПРОБЛЕМИ ІРРАЦІОНАЛІЗМУ У ФІЛОСОФІЇ ПРАВА

1.1 Еволюція ідей ірраціоналізму у праві

В останні десятиліття філософи, соціологи, наукознавці, правознавці поряд з проблемою раціональності все активніше обговорюють проблему ірраціональності. Можна сказати, що майже всі дискусії, які ведуться в різних галузях знання, починаючи з теорії пізнання і закінчуючи етикою, філософією права, так чи інакше виходять на цю проблематику. У філософії права вона стала однією з найактуальніших [77, с. 123]. Ірраціональні вчення є складним комплексом ідей, які зазвичай збудовані не у вигляді концептуально і логічно єдиної системи, а у вигляді досить розрізнених та історично роз'єднаних ідей. Ці ідеї формулюються в ідеологемах, максимах, афоризмах і є значущою частиною правових, політичних течій і різноманітних рухів, об'єднаних терміном «альтернативні», як такі, що висувають вимоги, які мають перетворювальний характер дійсності. Комплекс ідей, об'єднаних ірраціоналістичними принципами побудови і смислової єдності, прийнято відносити до ірраціоналізму [135, с. 27]. Ті ж ознаки характерні для ірраціоналізму у філософії права, однак з похибкою на правову тематику.

Філософії права як комплексній, суміжній дисципліні, що знаходиться на стику правознавства і філософії притаманний двосторонній підхід до проблематики: 1) філософський підхід до права – вихід на філософсько-правову проблематику від філософії до права та пов'язаний з поширенням тієї чи іншої філософської концепції на сферу права; 2) юридичний підхід до права – вихід на філософсько-правову проблематику від права до філософії, спрямований від вирішення практичних завдань права до їх філософської рефлексії [186, с. 15–16].

При розгляді ірраціоналізму у праві застосовуватимемо перший підхід, оскільки історичні витoki ірраціоналізму в першу чергу трапляються в загальній філософії, і вже потім вони були запозичені правом [97, с. 37].

Поняттю «ірраціональне» притаманний історичний характер, його зміст змінюється в просторі і в часі. Межі між розумінням суті ірраціонального містять умовний характер, у зв'язку з чим у науковий обіг вводяться поняття: нерациональне, позарациональне, антирациональне, надрациональне, ще-ні-рациональне, іррациональне-само-по-собі, несвідоме, неусвідомлене, нерозумне, що, вказує як на конотацію цих понять, так і на багатоаспектність проблеми їх кореляції. Однією з характерних рис сучасного суспільства є зростання інтересу до ірраціонального, а тому дослідження ірраціональної картини світу в еволюції культурно-історичних типів світогляду стає надзвичайно актуальним [7, с. 45].

Було б істотним спрощенням генези ірраціоналізму, пов'язуючи його появу в західноєвропейській філософії тільки з другої половини ХІХ – середини ХХ століть. Так само як і раціоналізм, ірраціоналізм як філософсько-правовий напрямок починає формуватися ще в Античну епоху. Передумови виникнення ідей ірраціоналізму можна знайти у вченнях піфагоризму, платонізму, неоплатонізму, пізнього стоїцизму тощо [134, с. 261-262].

Ірраціоналізм потужно заявив про себе в філософії ХІХ століття, голосно заявивши про відторгнення класичного раціоналізму від Сократа й Аристотеля до німецького класичного ідеалізму початку ХІХ століття. Увесь класичний період історії (до ХІХ століття) характеризувався наростанням логіко-раціоналістичного початку аж до його повної абсолютизації в «панлогізмі» Георга Гегеля. Разом з тим панівне становище раціоналізму в класичній філософській традиції зовсім не означало відсутності ірраціоналістичних ідей. Почнемо з того, що саме зародження філософії в Античні часи проходило у вигляді переходу від ірраціональності міфу до раціональності логосу [5, с. 13].

Отже, розглянемо ірраціоналістичні ідеї відповідно до історичних етапів в історії формування правових ідей.

Право як сфера людської діяльності тісно пов'язане з філософією та філософськими проблемами: справедливістю, свободою і рівністю, виною,

відповідальністю та ін. Ці водночас як філософські, так і правові проблеми вирішуються шляхом заглиблення своїми коренями в розв'язання основних філософських питань про сутність людини і сенс її життя, в онтологічну структуру світу та способи його пізнання. Право, таким чином, за своїм духом «філософічно», воно виражає «філософію на практиці», що відповідно припускає і «філософію в теорії». Філософія права як напрямок пізнання найперше представлена в добу Античності [17, с. 93]. Витоки права в період Античності вбачається в осмисленні права через міф [48, с. 15]. У той же час антична концепція права передбачала засвоєння права як довічного, неписаного закону, що вдихає людина разом з повітрям через несвідоме [186, с. 50].

Сфера ірраціонального в епоху Античності включає в себе непередбачуваність, невидимість. Платон у діалозі «Тімей» розглядає ірраціональне як джерело вічного руху й оновлення світу. Так, мислитель розглядає світ як породження двох начал – ірраціонального, яке є не що інше, як Матерія, що породжує буття одиничних речей чуттєвого світу, і раціонального, яким є Божественний Розум [7, с. 39]. Онтологія Платона, як відомо, дуалістична. Самодостатніми, вічними і незалежними один від одного в своєму існуванні началами всього є у нього, з одного боку, розумні ідеї, сукупність яких утворює особливий світ, а з іншого – матерія, все, що народжене чуттєвим. Тією мірою, якою перебуває в світі чуттєвих речей, людина мислиться Платоном теж причетною до світу ідей і, таким чином, не відокремленою від нього непереборною прірвою. Цей світ ідей доступний її розумному розумінню [29, с. 92]. Платон виділяв особливе інтуїтивне пізнання як здатність самотійно і безпосередньо пізнавати істину. Такі думки Платона були початком звернення до нерационального пізнання [91, с. 30]. Поряд з тим, мислитель розуміє ірраціональне як важливий фактор поведінки індивіда й соціальної групи. Згодом ще один античний філософ – Плотін, звертається до проблеми ірраціонального вказуючи на можливість ірраціональних проявів волі у сфері почуттів, бажань, інстинктів, пов'язаних зі сферою несвідомого [69, с. 66-67]. Сократ звертає увагу на ірраціональне, внутрішнє, духовне начало, яке виявляється досконалішим від тіла, безсмертним і дарує людині індивідуальність, неповторність. В Античності

пізнання та самопізнання досягається через апатію, атараксію, втечу від світу, страждань і хвилювань, у зосередженні на власній ірраціональній суті [92, с. 15].

Основою ірраціоналізму Античного періоду є скепсис, агностицизм. Наприклад, скепсис Ксенофана полягає в сумнівах щодо пізнавальних можливостей людського розуму. На думку мислителя, ні про природу богів, ні про сутність навколишнього світу неможливо отримати істинного знання, що переходить за межі думок. Парменід і Зенон, не заперечуючи реальності таких феноменів, як порожнеча (простір відокремлений від речей), рух, ставлять під сумнів можливість мислити їх не впадаючи в нерозв'язні протиріччя. Частку скепсису можна побачити і в іронії Сократа. Отож улюбленим мотивом давньогрецької думки була протилежність між «божественним знанням» і «людським знанням» [30, с. 26].

Отже, незважаючи на домінування логосу в добу Античності, ірраціоналістичні ідеї є основою античного світогляду та філософсько-правового осмислення права, оскільки вся антична спадщина – це міфотворчість, яка наскрізь насичена ірраціоналістичним світорозумінням. Уже тоді не заперечувалась роль ірраціонального пізнання як здатності освоєння світу в цілому та права зокрема. Такі мислителі, як: Платон, Плотін, Ксенофан, Парменід, Зенон розуміли, що розум не може претендувати на істинне знання, адже існує сфера несвідомого. Ірраціональність в ті часи розумілася як джерело вічного руху та оновлення світу.

У Середньовіччі склалися два напрями інтерпретації права: ірраціоналістичний (волютаристський) та раціоналістичний [32, с. 65–66]. І. Захара зазначає, що «коли подивитись на філософську думку Західної Європи доби Середньовіччя, то в ній можна умовно виділити дві тенденції: першу – ірраціоналістичну, містичну, платонівсько-августинівську і другу – раціоналістичну, аристотелівсько-томістську. Перша з них відчувала Бога і світ за допомогою волі та «серця», друга ж засвоювала світ і Бога за допомогою розуму та інтелекту, тобто перша доходила до Бога безпосередньо, а друга – опосередковано» [47, с. 17]. Однак у часи Середньовіччя центральним догматом

християнства стає Божественне Одкровення як головний ірраціональний компонент всього європейського християнства й основа світовідчуття релігійного знання. Згідно з вченням християнської релігії недосконала природа людини не дає можливості побачити велич задуму Бога-Творця і таким чином пізнати сутність світу. Ідея неспівмірності буття і мислення стає основою віри. Ірраціоналізм тут проявляється в новій манері пізнання Бога, яка спиралася не на розум, але на свого роду безпосереднє осяяння. Ірраціоналізм у гносеологічному досвіді виступає в незбагненності Бога, в смутку і тривогах, зв'язаних з порятунком людини [7, с. 40].

Середньовічне право було теократичним правом, яке утворилося через поєднання в собі римського права і положень Святого Письма та залежало від волі людини [157, с. 83-84]. Принцип теоцентризму утверджував Бога як центр світогляду та головного охоронця соціального та правового порядку. Саме Бог виступав як законодавче начало від якого похідні всі правові норми [48, с. 23]. Біблія зафіксувала важливий етап первісного морально-правового нормотворення. У змісті моральних істин і універсальних принципів законослухняної поведінки втілювалося духовно-практичне освоєння світу, створення цивілізованого простору морально-правової реальності [179, с. 29]. Релігійно-міфологічна, теоцентрична свідомість проявляється в її особливому, ірраціонально-інтуїтивному сприйнятті світу, життя, історії, права не як гри випадковостей, але як наслідок впливів метафізичних сил [11, с. 390].

Символічне пізнання, а також самопізнання та пізнання трансцендентного Бога згідно з християнськими ідеями можливе лише через глибоку внутрішньо-моральну роботу, містичний стан, екстаз, надприродне божественне «осяяння» й «одкровення». «Вдивляння в себе дає змогу людині піднести душу над тілом і розчинити її у Єдиному, де дарує їй щастя й вічне блаженство. У ці «темні віки» через глибокі релігійно-містичні емоції й віру утверджується релігійно-ірраціональне пізнання» [92, с. 15].

У християнській філософії Середньовіччя ірраціоналістичні елементи отримують найбільш широкий розвиток. Так, християнсько-середньовічна

епоха була насичена міфотворчістю, як в інтерпретаціях Священного писання, так і в зразках релігійної літератури. Мислитель цієї доби Фома Аквінський ніколи не ставив розум як шлях осягнення Бога вище за ірраціональне одкровення [5, с. 15]. Ірраціональний характер вчення Фоми Аквінського підтверджується улюбленим лейтмотивом усієї Середньовічної думки про найвищі чесноти християн – віри і любові до Бога, а також містичному осягненні Бога в щасті, яке є буття, похідне від Бога. Опосередковане волею людини буття є зло, а моральний образ дій гарантує людині порятунок. Таким чином Бог проявляється в людині в ірраціональному вигляді – совісті [30, с. 31].

Одна з найважливіших гносеологічних позицій Середньовіччя розкривається через відомий усім вислів «вірю щоби розуміти». Так, Аврелій Августин конституює пріоритет віри перед розумом, вважаючи, що всі істини віри недоказові, але абсолютно істинні, і саме вони повинні стати підставою для раціональних висновків [85, с. 26]. А. Аврелій надав найбільше значення не розуму, а віри як ірраціональній складовій, в якій бачив вищий акт волі [5, с. 15].

На думку А. Блаженного центральним пунктом у теорії пізнання є самопізнання, де ірраціонально-вольові фактори переважають над логічними. Пізнання – це акт безпосередньої інтуїції та споглядання, який починається з віри, яка є певним знанням. Натомість, мислитель за розумом не визнавав пізнавальних здібностей, який лише виконує доповнювальну роль у діянні віри. Віра утверджується за рахунок розуму, оскільки для того, щоб у щось вірити, людина повинна знайти у ньому якийсь зміст, повинна його розуміти. Подібних думок дотримувалися й Іоан Скот Ерігуен, Ансельм Кентарберійський, які вивисували віру над розумом [91, с. 32–33].

Згодом богослов-містик М. Екхарт стверджує, що Бога можна пізнати тільки в душі. Йому характерне ірраціональне трактування душі як позамежної безодні, яка народила все, в тому числі й Бога. Містичні тексти Екхарта вказують на інтуїтивний досвід самопізнання, який певною мірою перегукується з ідеями трансперсонального підходу до психологічних проблем на Сході й одночасно дозволяє виявити суб'єкту в самому собі не тільки

«емпіричне Я», але і щось невимовне текстами, поняттями, непідвладне розуму і часу, тобто деяку ірраціональну «сутність». Вплив містики Екхарта простежується й у німецьких романтиків, і в німецькій класичній філософії (Шеллінг), в творах Я. Беме, М. Шелера, М. Хайдеггера [30, с. 30-31].

Аналізуючи генезис філософського осмислення права в добу Середньовіччя О.В. Марченко стверджує, що культ розуму змінився недовірою до нього, а отже, розквітом ірраціоналізму [89, с. 103]. «Підриваючи» значення розуму, скептики все більше схилили людей до віри (в цьому випадку християнської) і тим самим підготували платформу для християнства, для якого віра вище розуму [30, с. 28].

Таким чином, Середньовічна доба характеризується двома видами пізнання Бога – через розум і через віру. Однак цей період історії наскрізь пронизаний християнськими ідеями, які за своєю суттю є ідеями ірраціоналістичними. Це пояснюється тим, що християнсько-релігійна епоха, як і антична, перенасичена міфотворчістю в релігійних текстах, а отже – ірраціоналістичним світобаченням. Згідно з такими ідеями розум є недосконалим, як і сама людина, а отже – не може претендувати на всеосяжність, абсолютну істину та пізнати всю велич Бога. Пізнання Бога можливе лише завдяки самопізнанню, яке пронизано ірраціонально-вольовими елементами. Головний ірраціональний компонент згідно з християнською догматикою є віра, на яку повинен опиратись розум. Отже, ця доба характеризується ірраціонально-інтуїтивним сприйняттям права.

Наступною є епоха Відродження, або Ренесансу, яка характеризувалася початком переоцінки філософсько-правових поглядів та заміною релігійного тлумачення права на його природне розуміння [48, с. 24].

В епоху Відродження розповсюджується визнання того, що людина вільна і велична, адже вона подібна до Бога. Її розум могутній, його розвиток не має перешкод [33, с. 128]. Отже, вельми суперечлива в культурно-історичному та філософському сенсі епоха Відродження висуває на перший план ідею людини. Найвидатнішим і найвпливовішим виразником цих ідей по праву вважається Мішель Монтень, який вважає, що якщо і можливо єднання людини

з Богом, то воно можливе аж ніяк не за рахунок людських зусиль, а за рахунок ініціативи самого Бога, що виявляється в актах Одкровення і Благодаті. Відповідно до його ідей абсолютне буття (Бог) настільки перевершує всі можливості людського розуму, всі «природні» здібності людського пізнання, що він постає перед нами як незбагнений початок світу, відокремлений від людини непроникною завісою таємниці. Оригінальність позиції Монтеня полягає в тому, що інтелект не може претендувати на володіння достовірною істиною про речі. Вчення Монтеня є проміжними між ренесансно-гуманістичною філософською традицією XIV–XVI ст.ст. і науковим раціоналізмом, який зародився у XVII ст. [7, с. 41].

Доба Відродження визнає людину цілісною істотою із багатим внутрішнім духовним світом. Задля її самореалізації слід здійснити пізнання внутрішніх етично-моральних засад. Осередком пізнання є досягнення його через «натхнення» і глибоку віру [92, с. 15].

Епоха Відродження, з одного боку, все ще є продовженням середньовічної традиції, де вважається, що розум не може претендувати на володіння достовірною істиною про речі, однак, з іншого – все більше починають переважати раціонально-гуманістичні ідеї, де висувається на перший план людина та її раціоналістичні можливості у праві.

Епоха Нового часу характеризується радикальною зміною філософсько-правових поглядів, адже питання релігії, церковної і політичної влади відійшли на задній план, а першорядними стали суспільні проблеми держави і права [48, с. 28].

Незважаючи на завдання філософії права в епоху Нового часу, яке вбачалося в розкритті раціоналістичними засобами абсолютного, незмінного права [186, с. 61], все ж зерно ірраціоналізму у праві проростало і в такий суто раціоналістичний період історії. Як вважає А. М. Чорна, перші паростки спекулятивного ірраціоналізму виникають у Новий час саме завдяки класичним філософам (І. Кант, Г. Гегель), які виявили невизначеність у раціональному виборі, що стало підґрунтям ірраціонального [192, с. 94]. Гегель справедливо писав: «... те, що ми називаємо раціональним, належить насправді сфері розуму, а

те, що ми називаємо ірраціональним, є скоріше початок і прояв розумності ...» [26, с. 416–417]. Продовжуючи лінію Канта, Гегель прагне реалізувати у праві ірраціоналістичний принцип – принцип суб'єктивності, що свідчить про пошук у людській свідомості джерел права [186, с. 78]. Представники німецької класичної філософії вважають, що пізнання дарує людині волю, свободу, вихід у трансцендентне. Німецькі романтики у проблему пізнання вносять ідею інтимного спілкування людини з Абсолютом. Кант апелює до людського «серця» у якому містяться глибокі моральні засади і щира віра, які є провідниками людського життя. Філософи цього часу особливим засобом ірраціонального пізнання вважають символи, а романтична іронія є проявом свободи людського духу, вона звільняє людину від прив'язаності до власної обмеженості й дозволяє вийти «поза межі», відчутти свободу і заглибитись у свою самість [92, с. 15].

Ірраціоналізм як філософський напрямок сформувався в Новий час уже після того, як з'явилися поняття суб'єкта й об'єкта. У Новий час Р. Декарт стає родоначальником раціоналістичного підходу в філософії Нового часу, однак його сучасник Блез Паскаль стає родоначальником ірраціоналістичних тенденцій. На відміну від Р. Декарта, який бачив всемогутність розуму, Паскаль бачив обмеженість розуму. Паскаль вважав, що розум не готовий сприймати поняття нескінченно великого і нескінченно малого, він не є досконалим і не всесильний, не владний ні над таємницями світобудови, ні над загадкою людської долі, ні над слабкостями і пристрастями плоті. На думку мислителя, перевищення повноважень розуму і перетворення його в верховного арбітра всіх і вся в міру всіх речей небезпечно і згубно. Нестримне обожнювання розуму здатне в кінцевому підсумку призвести до нерозуміння і божевілля, до панування егоїстичних інстинктів і торжества загального заперечення. Натомість, серце – це глибинна і первинна підстава внутрішнього світу людини, корінь діяльнісних здібностей, джерело доброї і злої волі. Проте у серці відбувається докорінне ірраціональне роздвоєння, тому що серце також любить свавільні бажання і відвертається від Бога, як підкреслював Паскаль, як і навпаки – любить Бога і байдужіє до задоволення егоїстичних прагнень.

Ця властивість серця пов'язана зі свободою волі, якою наділена людина. Оскільки серце є джерелом дій людини, то розум може і повинен діяти відповідно до волі і серця [7, с. 42]. На думку Б. Паскаля, у серця свої закони, які не підвладні розуму, яких він просто не знає [123, с. 249]. Серце наділене особливою пізнавальною здатністю – «інтуїцією», яка відчуває, відає і керує усім тим, що виходить поза межі розуму [92, с. 15].

У Новий час раціональність доводиться до рівня панраціоналізму, стає парадигмою освоєння світу, в тому числі й соціального. Ідея раціональності в формі культу розуму стає стрижнем ідеології буржуазії, але в умовах зіткнення теорії з практикою призводить до того, що раціональність перетікає у свою протилежність, ставши «формальною» раціональністю та заклавши витoki епохи посткласики, в тому числі і в сфері права [59].

В епоху Нового часу окремі дослідники, попри культ розуму, звертають увагу на його обмеженість та навіть згубність у разі його абсолютизації. Опоненти до раціоналізму стверджують, що розум є невсевладний, оскільки він не готовий сприймати поняття нескінченно великого і нескінченно малого. Розум як верховний арбітр є небезпечним, оскільки призводить до егоїстичних інстинктів. Зокрема Б. Паскаль основою пізнання бачить серце людини, яке є відображенням внутрішньоірраціонального у людині. Серце – це глибинна й первинна підстава внутрішнього світу пізнання, корінь діяльнісних здібностей.

Слід зазначити, що сам по собі термін «ірраціональний» виник тільки в епоху Просвітництва, а саме у XVII ст., і був пов'язаний з ірраціональними величинами в алгебрі та геометрії. Аналогію з ірраціональними числами у зв'язку з цим проводив Гегель, який стверджував, що геометрія також наштовхується в кінці кінців на ірраціональні величини, а тому, якщо геометрія хоче піти далі по шляху специфікації, змушена вийти за межі принципу розуму [77, с. 123]. В добу Просвітництва, коли розум займав місце найвищого судді і виступав як вища інстанція критичного аналізу, теж можна віднайти його критику. Перший сильний удар по просвітницькому раціоналізму завдав Ж.-Ж. Руссо. Услід за Ж.-Ж. Руссо з усебічною критикою раціоналістичних

ідей епохи Просвітництва виступив видатний німецький філософ І. Кант, який вважав, що опора тільки на розум веде до аморальності, а тому веління совісті повинні направляти вчинки людини [66, с. 28]. Окрім того, цей видатний філософ давав визначення права через такий ірраціональний компонент, як воля, стверджуючи, що воля і є єдине первісне право, що властиве кожній людині в силу її належності до людського роду [61, с. 147].

Не оминув увагою проблему ірраціонального й англійський емпіризм. Д. Локк зазначав існування «неясних» відчуттів, уявлень та ідей, позбавлених свідомості та розумності, тобто таких ідей, у яких, на його думку, є щось нерозумне. Д. Юм виступав з критикою уявлень про те, що будь-яка розумна істота погоджує свої помисли і вчинки з розумом. Вважаючи таку точку зору в корені помилковою, міркуючи про людську природу, він зробив спробу довести, що, по-перше, сам по собі розум не може служити мотивом вольового акту і, по-друге, цей розум аж ніяк не перешкоджає розгортанню ірраціонального начала в формі афектів. При цьому Юм вважає, що в принципі раціональне й ірраціональне не можуть протистояти один одному і, отже, немає необхідності говорити про яку-небудь боротьбу між ними [117, с. 16]. «В епоху Просвітництва Давид Юм єдиним джерелом пізнання вважає внутрішнє сприймання, а Джордж Берклі – чуття, які наповнені духом» [92, с. 15].

Епоха Просвітництва продовжує традицію Нового часу в домінуванні розуму, який розуміється як вища інстанція у праві. Попри це і в дану епоху можна знайти критичне переосмислення раціоналізму, яке зводилось до думки, що розум є джерелом егоїстичних інстинктів; веде до аморальності. Дані опозиційні думки обґрунтовувалися тим, що розум не може служити мотивом вольового акту. Філософи, які відстоювали таке бачення, вважали, що веління совісті повинні направляти вчинки людей, а джерелом пізнання права є внутрішнє сприймання, чуття, що наповнені духом.

На думку С. П. Рабіновича «невдачі, котрих зазнав у процесі своєї історичної реалізації суспільний «проект Просвітництва», призвели до появи некласичних концепцій природного права, в яких важливу, а часом і визначальну

роль відіграють не об'єктивні та раціональні, а суб'єктивні й ірраціональні начала етико-правового буття. В некласичному юснатуралізмі акцентується роль індивідуально-ірраціональних, суб'єктивних та інтерсуб'єктивних чинників. Це знайшло свій вияв у змінах антропологічних підходів, на основі яких осмислюється правова природа людини, у переході від концептів «чистого духу» чи «ейдосу права» до розгляду «рефлексивних структур свідомості» [133, с. 212].

Надалі все частіше можна простежити критику раціоналізму. «Антираціоналістичний» ухил у філософії того часу продовжив Ф.-Г. Якобі, який в своєму баченні світу коливається між філософією і теологією, віддаючи в кінцевому рахунку перевагу останній. Він виходить з переконання в тому, що наука і філософія, яка претендує на науковість, логічне та раціональне не можуть дати істинного знання, воно дається людині безпосередньо в її почуттях, засвідчуваних вірою. Недолік раціоналізму полягає в тому, що він вважає достовірним лише те, що може бути доведено науково, однак безумовне буття ніколи і нічим не може бути доведено, воно не служить об'єктом знання, його можна лише безпосередньо сприйняти в почуттях та є предметом віри [30, с. 35–36].

А. Шопенгауер, С. К'єркегор, Ф. Ніцше – це перші представники ірраціоналістичної тенденції XIX століття. Так, А. Шопенгауер виступив першим критиком гегелівської філософії, а його міркування про волю як абсолютний початок буття, що створює і світ, і людину стали відправною точкою у формуванні ірраціоналістичних ідей [177]. Критикуючи ідею розумності людського існування, А. Шопенгауер заявляє про нездатність розуму проникнути в сутність складних глибинних явищ за допомогою логіки. Складним явищем А. Шопенгауер вважав людину та її внутрішній світ. Він стверджував, що велика частина людських вчинків здійснюється всупереч доводам розуму і тому вчинки людини афективні, містичні, їх неможливо пояснити. Не тільки вчинки, а й народження, і все життя людини також нерозумні. Мислитель виявив світ несвідомого і став його досліджувати [87, с. 19]. «У своїх працях А. Шопенгауер не просто зменшив роль розуму в поведінці людини за рахунок емоцій, він оспорив саме поняття розуму як сфери

усвідомленої ментальної діяльності людської свідомості, ввівши в нього несвідомі ірраціональні моменти» [114, с. 412].

Якщо визначати ірраціоналізм як філософську систему, яка вирішальним джерелом пізнання вважає інстинкт, інтуїцію, почуття, віру, то філософія А. Шопенгауера ірраціональна. Раціональне пізнання не має для А. Шопенгауера ніякої особливої цінності, навіть швидше заважає людині, приречуючи її на нескінченний шлях причинно-наслідкових відносин, тобто уподібнюючи людину до «білки в колесі». Ірраціональне ж виступає у вигляді постулату й з'являється у зв'язку з цілком усвідомлюваною неможливістю раціонально осягнути метафізичну сутність світу, яка є чимось не обумовленим методами логіки, застосовуваними тільки до відносного [40, с. 66].

С. К'єркегор різко виступав проти всевладдя розуму і принципу необхідності у філософії. На думку філософа, поряд з тим, що розум є корисливий і необхідний, він безсилий, коли людина стикається з проблемою неможливого. Перед неможливим розум пасує, оскільки подолати неможливе здатна лише віра. Згідно з ідеями С. К'єркегора нова філософія починається там, де розум заявляє про безвихідь. Бог для вченого, на відміну від раціоналістів (Декарта, Лейбніца, Спінози) є ірраціональною істотою, бо Його дії не вкладаються в межі розуму, вони перевершують можливості людського розуміння. Отже, С. К'єркегор розглядає розум як щось вороже вірі, людському існуванню взагалі, як таке, що обтяжує людський вибір [132, с. 192–193].

На думку Ф. Ніцше, життя не можна зрозуміти розумом, його можна тільки переживати. Найголовніше в людині в раціональних схемах науки виразити неможливо, його може передати лише мистецтво. Тому свою філософію Ф. Ніцше називає антинаукою, яка замість логічності та системності надає перевагу емоційному художньому тексту, що межує з музичністю. На думку філософа, найбільш яскраво людина проявляє себе в людських пристрастях, бажаннях, «волі до влади», інстинкті самозбереження, творчості тощо [137, с. 990–991].

Хоча за життя ідеї ірраціоналістичних філософів (А. Шопенгауера, С. К'єркегора, С. Ніцше) не знайшли відгуку, були зустрінуті вороже, з

ненавистю, однак після їх смерті вони стали надзвичайно актуальні, отримали широке розповсюдження. Завдяки ірраціоналістичній філософії відбувся перегляд проблеми сенсу людського існування, місця людини в світі, її ставлення до Бога, до смерті і безсмертя, до її призначення, тобто радикально змінилась філософська проблематика. Актуальність ірраціональної філософії визначається, перш за все, розвитком гуманістичних поглядів на світ і роль людини в сучасній цивілізації, звернення до проблем повсякденного життя людини, дослідження властивих всім станів відчаю і абсурду, страху і смерті, сенсу і нісенітності, несвободи і свободи, відповідальності, вибору і творчості. Завдяки цим ідеям відбулось усвідомлення кризи європейської культури, стало зрозумілим, що наука не завжди здатна використовувати свої досягнення на благо людства, все це викликає динамічність і агресивність у світі, поглинання і знищення традиційних культур [87, с. 3].

Незважаючи на те, що філософські концепції А. Шопенгауера, С. К'єркегора, Ф. Ніцше вважають ірраціоналістичними, однак жоден мислитель не вживав поняття ірраціональності та не пояснював, що слід розуміти під даною категорією. Так, А. Шопенгауер вживає категорію ірраціонального лише кілька раз, кажучи перш за все про числові співвідношення в сфері музичної гармонії та астрономії. Так само і Ф. Ніцше, в працях якого не виявлено будь-якої розгорнутої концепції ірраціонального, як і самого терміна. Як вважає Д. Н. Обиденний, мабуть, вперше з досить чіткою категоріальною формою поняття ірраціонального спливає в роботі Ф. Шеллінга «Філософські дослідження про сутність людської свободи і пов'язаних з нею предметів». Ф. Шеллінг стверджує те, що поняття ірраціонального – це не тільки категорія онтологічна або гносеологічна, але, що, безсумнівно, важливо, й аксіологічна. Однак, у працях Ф. Шеллінга трактування ірраціонального здебільшого негативне, оскільки воно для філософа – джерело дисгармонії, причина порушення порядку, стрункості, закономірності сущого. Ірраціональне належить, за переконанням Ф. Шеллінга, до поняття зла [111, с. 160–162, 165.].

Без сумнівів, розум відкриває перед нами широкий вихід у світ, створює великі можливості для його освоєння, проте він лише частина нашого

духовного всесвіту. Існують ще й інші ірраціональні шляхи освоєння дійсності. Цивілізація, яка прагне все підкорити логічно вивіченим схемам і не довіряє природному ходу історії, ігнорує почуття, волю і природні інстинкти людей, рано чи пізно потрапляє у власний капкан [65, с. 335].

У XIX столітті всі ідейні рухи так чи інакше розглядають право. Крім цього, в XIX столітті формуються такі філософські течії, які визначають розвиток права аж до сьогодні [48, с. 41]. Слід погодитися з тими науковцями, які стверджують, що найбільш повний і всебічний розвиток у світській західноєвропейській філософії ірраціоналізм як філософський напрямок отримує, починаючи з другої половини XIX ст., і його визначальний вплив на науку відчувається протягом усього XX ст. Поряд з тим слід наголосити, що ірраціоналізм не є «філософією епохи імперіалізму», що відображає настрої «кінця висхідної стадії розвитку капіталізму». Ірраціоналізм не пов'язаний ні з якими конкретно-історичними процесами, оскільки він як філософсько-правовий напрямок включає концепції, школи і течії, які відображають такі сторони буття і світовідчуття людини, які виявляються не вираженими в рамках раціоналізму в силу його однобічності [134, с. 262].

Представники ірраціоналістичної концепції філософії XIX ст. зацентрували свої погляди на подоланні раціоналізму попередньої філософської класики (особливо німецької класичної філософії) за рахунок відмови від визнання розумних підстав дійсності і висування на перший план ірраціонального начала, проголошення його основною характеристикою як самого світу, так і розуміння його людиною. Розуму, згідно з цією традицією, відводилося додаткове місце в пізнавальній активності людини [177]. Отже, правовий раціоналізм, який нерозривно зв'язаний з культом розуму [33, с. 126], заміняється правовим ірраціоналізмом.

XIX ст. вважають «бунтом проти розуму», бо у філософії права висувається принцип тісного зв'язку з індивідом, його переживаннями, відчуттями, настроями [91, с. 46]. Філософія Шопенгауера, Дільтея, Ніцше, Бергсона – це суцільний «бунт проти розуму», звернення до ірраціонального із

акцентом на сфері несвідомого. Екзистенціалісти та персоналісти доводять, що людина є неповторною екзистенцією, із особливим особистісним, духовним існуванням. Пізнання людиною самої себе дарує можливість досягнення нескінченності та вічності буття [92, с. 15].

Зі середини XIX століття стає зрозумілим, що ірраціоналізм настільки сильно приживається в різних науках, що він поступово починає заміняти раціоналізм і займає панівне становище в західноєвропейській філософії в конкретний історичний період. Однак, така успішність ірраціоналізму не є безпідставною, їй передували певні ідейні та соціальні причини. На думку А.А. Радугіна, можна з повною впевненістю сказати, що твердження філософського ірраціоналізму відбувається в міру розчарування широких мас людей в тих ідеалах, якими оперував філософський раціоналізм. Отже, до причин краху раціоналізму слід віднести такі: прогрес науки і техніки сам по собі не веде до реалізації вікових ідей людства; люди перестали бачити у світовому історичному процесі прояви і здійснення вищого розуму; невіра в конструктивно-творчі сили людини, історичний соціальний песимізм, скептицизм. Під впливом цих причин відбувається переосмислення раціоналістичної концепції ставлення людини до навколишньої дійсності, зміна уявлення про сенс, мету і призначення людської діяльності та пізнання, перегляд самого способу тлумачення людського мислення і свідомості. Якщо раціоналізм містифікує раціонально-доцільні форми людської активності, то в ірраціоналізмі духовне ототожнюється з емоційно-вольовим, моральним, інтуїтивним тощо. Усі форми раціонального, доцільного ставлення до світу оголошуються в ірраціоналізмі похідними від первісної, досвідомої основи [134, с. 262–263].

Отже, XIX століття завдяки таким філософам, як Ф.-Г. Якобі, А. Шопенгауер, С. К'єркегор, Ф. Ніцше, стало новим поштовхом до розвитку ірраціоналістичних ідей у праві. Ці мислителі доводять, що розум не може проникнути в сутність глибинних явищ за допомогою логіки, він безсилий подолати неможливе та не здатний дати істинне знання про право. Отож відбувся перегляд основних цінностей європейської культури та критичне

переосмислення німецької класики. Головне кредо даних філософів – життя не зрозуміти розумом, його можна лише пережити. Саме тому, все більше здійснюється акцент на дослідження емоційно-чуттєвих станів людини, віри та волі. Вважається, що світ, людина та її вчинки – все прояв ірраціонального. Тільки пізнання людиною самої себе дарує їй можливість досягнення нескінченності та вічності буття.

Вважається, що актуалізація ірраціоналістичних ідей збігається, як правило, з кризовими і переломними історичними періодами: на рубежі XIX–XX ст.ст. – з розвитком економічної і політичної глобалізації, в 30-і роки XX ст. – з політичними та ідеологічними протистояннями на тлі світової економічної кризи найбільш впливових гравців світової політики, в 70-80-ті рр. XX ст. – з новим загостренням соціально-економічних і екологічних проблем, а також глобальних проблем людства [135, с. 28–29].

Згодом усе більше усвідомлюється безперспективність спроб поліпшити світ, удосконалити його за допомогою розуму і науки, а тому оптимістично-раціоналістичне світосприйняття починає поступатися місцем песимістично-ірраціональному і все більше усвідомлюється, що задуманий на ідеалах раціоналізму експеримент з будівництва комуністичного раю на Землі, в який була залучена половина людства, скінчився повним провалом, лише посиливши існуючі соціальні проблеми. А вся причина краху раціоналізму виявляється в тому, що наука в своєму прагненні до об'єктивності забула про людину, стала байдужою до її страждань і тривог, ба більше, пропонувала людині пам'ятати лише про обов'язки, замінити свою сутність особистістю. Чим більше людина буде особистістю, відшліфованою вимогами її соціального оточення, тим краще. Раціоналістична схематизація, притаманна науці й логоцентричній ідеології, призвела до того, що індивід почав розглядатися за аналогією з іншими об'єктами – тільки з позиції виконуваних ним функцій. І навіть заклик Канта розглядати людину у вигляді мети, а не засобу, не був почутий. Така стандартизація суспільства і схематизація життя людини стала джерелом бездуховності [138, с. 39–40].

Раціоналістична система цінностей, зі становленням і розвитком якої пов'язані найбільші досягнення західноєвропейської цивілізації до кінця ХХ століття, стала вичерпаною. Виявилось, що раціоналістичний підхід до дійсності містить в собі поряд з творчим руйнівне, деструктивне начало. Уся причина в тому, що мета раціоналізму є не пристосування до навколишнього світу, а зміна, прискорене перетворення об'єктів, яке дуже рідко піднімається до такого рівня розвитку або глибини проникнення в сутність речей, щоб прорахувати і передбачити всі наслідки свого перетворення та втручання в природне і соціальне середовище. У результаті процес перетворень найчастіше здійснюється всупереч природі об'єктів, внутрішньої логіки їх буття. У практиці суспільного життя раціональна свідомість обернулася небезпекою глобальної екологічної катастрофи, а щодо суспільного життя – постійно відтворюється тенденцією насильства над особистістю, формування тоталітарних режимів. Раціональність характеризується необоротністю і непередбачуваністю наслідків будь-якого людського вибору і вчинку. У цьому випадку раціональність (як і розум в цілому) не стала засобом усвідомлення початкової відповідальності людини за свої вчинки [65, с. 336].

Серед мислителів на рубежі ХІХ – початку ХХ ст. термін «ірраціональне» можна виявити в роботах Г. Ріккерта, Г. Зіммеля і М. Вебера. У роботі «Філософія життя» Г. Ріккерт досить часто використовує термін «ірраціональне», хоча і в досить різних контекстах, що не дозволяє знайти єдинопоняття в його роботах. У досить близькому смислового ключі розуміє ірраціональне і Г. Зіммель. Для обидвох мислителів ірраціональне є все те, що виходить за рамки нашого мислення. М. Вебер у праці «Основні соціологічні поняття» досить часто вживає термін «ірраціональне». Здебільшого це вживання синонімічно поняттю «емоційний», «афективний» тощо [111, с. 162–163.].

У ХХ столітті на зміну універсальним системам приходять «переживання» буття і тлумачення текстів (герменевтика), філософія науки як методологія пізнання, ідеологія як спосіб управління масами, прагматизм

як філософія дії і т.п. Однією з основних відмінностей філософії ХХ століття в тому, що вона більше зайнята людиною як конкретно індивідуальністю. На відміну від філософського раціоналізму, ірраціоналізм виявився ближче до людської індивідуальності. М. А. Горюнов вважає: «Історія ХХ століття дала людству наочний і трагічний урок: до тих пір, поки мислення будується на принципах абсолютного раціоналізму, з культури неминуче випадає осмислення і творення значної частини духовного буття, а отже – і головного представника духовного начала – людини. Бо це вже є сфера ірраціонального. Треба визнати: важливі моменти буття людей мають ірраціональний сенс. І їх ігнорування вже сьогодні стало причиною низки глобальних криз» [30, с. 42, 19–20].

Таким чином, причини появи ірраціоналізму як традиції в сучасності при всій їх різноманітності О. Г. Ляпустин зводить до основних двох: по-перше, це реакція на філософію Г.В.Ф. Гегеля, який поставив розум на недосяжну висоту, наділивши його незаперечним авторитетом, тим самим підвівши своєрідний підсумок класичному раціоналізму. Критика раціоналізму Г.В.Ф. Гегеля стала відправним пунктом для таких філософів, як С. К'єркегор, А. Шопенгауер, Ф. Ніцше та інших. Ця причина, як вважає науковець, є основною для пояснення виникнення ірраціоналістичної філософії в ХІХ столітті. Другою причиною є реакція на абсолютизацію ролі науки в пізнанні світу. Ця реакція з'явилася, ймовірно, наслідком невдалих спроб позитивізму, а також закономірним результатом екологічної кризи, викликаного надмірним науково-технічним прогресом. Ця причина стала визначальною для появи філософського ірраціоналізму в ХХ столітті [85, с. 32].

ХХ століття – це своєрідний підсумок усіх критичних зауважень раціоналізму, а саме: надмірна об'єктивність права; байдужість до людських прав та надання переваги обов'язкам; логоцентричність права тощо. Раціоналізація права, науки призвела до суспільних криз, протистояння народів, створення тоталітарних режимів. Тому ХХ століття – це ще й зміна вектора в

сторону ірраціональних ідей, які бачать в людині таку індивідуальність, яка здатна не лише логічно думати, але й переживати, набувати досвід, приймати нестандартні рішення тощо.

Проаналізувавши генезу виникнення ірраціоналістичних ідей, можна стверджувати, що ірраціоналізм, як правило, концептуально гетерогенний і соціально неоднорідний, може бути надзвичайно гнучким в теоретичному відношенні і здатним враховувати нюанси історичного розвитку. Змістовне наповнення ірраціоналізму залежить від соціально-політичної ситуації і змісту домінуючих у цей час політико-правових ідей. Ймовірно, можна вважати, що характер конкретно-правового змісту ірраціоналістичного вчення має історичний та історико-ситуативний характер. Не можна також заперечувати, що явно або приховано, ірраціоналістичні ідеї, цінності, принципи, постулати, аргументи, орієнтації й інші смислові елементи можуть бути присутніми в різних філософських та ідеологічних концепціях у видозміненій формі вираження [135, с. 28].

Отже, ірраціональне пізнання від Античності й до сьогодення перебуває в полі зору західноєвропейських мислителів, хоча ця традиція в силу об'єктивних та суб'єктивних обставин у західноєвропейській філософії простежується слабше, ніж раціональне пізнання [92, с. 15]. Якщо звернутися до історії, то можна виявити, що раціональний та ірраціональний етапи чергувалися один з одним. Доантичний (міфологічний) період можна віднести до ірраціонального етапу, античний – до раціонального. В Середньовіччі (християнство) панують більш ірраціоналістичні ідеї. Після епохи Відродження знову почався раціональний етап у розвитку Європи, натомість XXI століття – століття нового погляду на ірраціоналізм [65, с. 331].

Така трансформація від раціоналістичних вчень до ірраціоналістичних відбувалася не лише щодо філософії, але й щодо філософії права. Так, С. П. Рабінович стверджує, що раціоналізм Античності, Середньовіччя та Нового часу трансформувався в ірраціоналізм посткласичної концепції. Такі зміни безпосередньо позначились на розумінні права, зокрема вони втілилися в

переході від «старого» природного права до концепції природних прав людини [133, с. 100]. У XIX–XX ст. саме внутрішні сили самої людини (воля, підсвідомість тощо) стають як світлоутворююча сила у формуванні правової реальності. На відміну від раціонального осмислення права, при якому істина лежить на поверхні та є для нашої свідомості чимось ясным і зрозумілим, все, що не є логічним, не є істинним – ірраціональне осмислення права, яке ззовні виступає проявом внутрішньої сили [89, с. 200].

Важливо, що раніше можна було говорити лише про локальні прояви ірраціоналізму, однак ірраціоналізм у сучасності складається як потужна течія, яка має власну тенденцію розвитку і структуру [85, с. 28].

Отже, раціональні та ірраціональні елементи завжди були присутні в різні епохи, однак в різних пропорціях. Так чи інакше, вони завжди мали вплив на право. Проаналізувавши генезу виникнення ірраціоналістичних ідей у праві, пропонуємо виділити такі історичні періоди:

Перший період – Античність. Попри те, що класичній природно-правовій доктрині античної доби притаманні гносеологізм та логоцентризм, визнання підконтрольності розуму [62, с. 211], ірраціональність права даного періоду вбачається в наступному:

- міф є головним ірраціоналістичним компонентом та джерелом осмислення права; не заперечується роль ірраціонального пізнання;
- скепсис, який полягає у сумнівах щодо пізнавальних можливостей розуму; ірраціональність – джерело вічного руху і оновлення світу;
- інтуїтивне пізнання є здатністю до освоєння права та світу;
- такі мислителі як, Платон, Плотін, Ксенофан, Парменід, Зенон розуміли, що розум не може претендувати на істинне знання, адже існує сфера несвідомого.

Другий період – середньовічний ірраціоналізм («Вірю, щоб розуміти»), якому притаманні наступні ідеї при аналізі права:

- запозичення міфотворчості з Античності та перенесення ідей міфу у Святе Письмо;

– теократичний характер права, що передбачає найвищі ірраціональні чесноти: віру та любов; ідеї неспівмірності буття і мислення;

– головний ірраціоналістичний компонент та основа світовідчуття релігійного знання – Божественне одкровення;

– релігія, яка не тільки знаходиться за межами пізнання розумного, але виступає джерелом осмислення права;

– Біблія як першоджерело середньовічного права;

– твердження, що недосконала природа людини та її розум не можуть пізнати всю велич Бога;

– ірраціонально-вольові фактори переважають над логічними, а віра над розумом;

– пізнання Бога починається з самопізнання, яке пронизане ірраціонально-вольовими факторами;

– пізнання – це акт безпосередньої інтуїції та споглядання, надається перевага інтуїтивному досвіду самопізнання;

– розум виконує лише доповнювальну роль у діянні віри;

– віра – абсолютна істина, а тому саме віра повинна бути основою ірраціоналістичного вчення, а не навпаки;

– утверджується релігійно-ірраціональне пізнання через глибокі релігійно-містичні емоції та віру;

– Бог виявляється у людині в ірраціональному вигляді – совісті; вважається, що Бога можна пізнати лише в душі;

– ірраціональне трактування душі.

Третій період – доба Відродження. Даному періоду притаманні такі ірраціоналістичні ідеї в осмисленні права:

– переоцінка філософсько-правових поглядів шляхом зміни релігійного тлумачення права на природне;

– твердження, що розум не може претендувати на володіння достовірною істиною про право;

- пізнання досягається через віру;
- висувається на перший план людина.

Четвертий період – Новий час. Незважаючи на раціоналістичне спрямування в інтерпретації права, критичний його аналіз можна знайти в наступному:

- радикальні зміни філософсько-правових поглядів, що проявляється у висуванні на перший план суспільних проблем держави і права;
- вияв невизначеності у раціональному виборі;
- все більша увага приділена обмеженості розуму;
- сумніви у всесильності та досконалості розуму, оскільки він не готовий сприймати поняття нескінченно великого і нескінченно малого;
- перевищення значення розуму – це небезпечно;
- розум як верховний арбітр є небезпечним, оскільки це призводить до егоїстичних інстинктів;
- ірраціональне – скоріше початок і слід розумності;
- глибокі ірраціоналістичні засади зосереджені в людському «серці»;
серце – це глибинна і первинна підстава внутрішнього світу людини, є коренем діяльнісних здібностей;
- розум повинен діяти відповідно до волі і серця.

П'ятий період – Просвітництво, який характеризується такими ірраціоналістичними ідеями в осмисленні права:

- визначення права через волю;
- опора на розум веде до аморальності;
- розум не може служити мотивом вольового акту;
- критика уявлень про те, що будь-яка розумна істота погоджує свої помисли і вчинки з розумом;
- сам по собі розум не може служити мотивом вольового акту;
- розум не перешкоджає у розвитку ірраціонального;
- «ірраціональне» отримало більш широкий сенс, що призвело до переосмислення його в філософії права;

- глибокі ірраціоналістичні засади зосереджені в людському «серці», тому серце розглядається як головний ірраціоналістичний компонент;
- совість повинна направляти вчинки людей;
- джерелом пізнання є внутрішнє сприймання світу, чуття, що наповнені духом.

Шостий етап – XIX ст. Цей період умовно можна назвати як «бунт проти розуму» (переосмислення раціоналістичної концепції права). Він характеризується такими ознаками:

- перегляд основних цінностей європейської культури; ірраціональні начала правового буття;
- критичне переосмислення німецької класики;
- раціональність пов'язується з регресом суспільства;
- твердження, що життя не зрозуміти розумом, його можна лише пережити;
- нездатність розуму проникнути в сутність права за допомогою логіки;
- метафізичну сутність права неможливо осягнути розумом;
- розум безсилий коли людина стикається з проблемою неможливого;
- відкидаються логічні зв'язки в пізнанні, розумінні права;
- буття ніколи й нічим не може бути доведено, його можна лише безпосередньо сприйняти в почуттях;
- істинне знання в почуттях, прикріплених вірою;
- найбільш яскраво людина проявляє себе через ірраціоналістичні елементи (в людських пристрастях, бажаннях, «волі до влади», інстинкті самозбереження, творчості тощо);
- пізнання людиною самою себе дарує можливість осягнення нескінченності та вічності буття;
- втілення концепції природних прав людини;
- переосмислення раціональної концепції права;
- розуміння безефективності розуму та науки;

– наука не завжди здатна використовувати свої досягнення на благо людини;

– мета раціонального підходу – прискорене перетворення об'єктів всупереч їх природі;

– розглядаються причини краху раціоналізму у праві: прагнення до об'єктивності, байдужість до людини як особистості, перевага лише одних обов'язків, розгляд людини з позиції виконуваних нею функцій, стандартизація суспільства, схематизація життя людини тощо;

– розум заважає вірі та обтяжує людський вибір;

– перед неможливим розум безсилий, подолати неможливе може лише віра;

– буття може бути лише предметом віри;

– перегляд способу мислення і свідомості.

Сьомий період – ХХ століття і сьогодні (ірраціоналізм проявляє себе в таких течіях, як: волюнтаризм, інтуїтивізм, феноменологія, екзистенціалізм тощо). Аналіз новітньої філософії права дозволяє зробити висновок про такі ірраціоналістичні ідеї права:

– ірраціонально-інтуїтивне сприйняття права;

– акцент на внутрішній духовній сутності права;

– головний представник ірраціоналістичного начала у праві – людина;

– ігнорування ірраціоналістичного у праві призводить до кризи суспільства;

– активне дослідження ірраціональних форм духовного освоєння права;

– право не можливо покращити лише за допомогою розуму і науки;

– пошук змісту ірраціонального у праві;

– людина – це індивідуальність;

– раціональна свідомість характеризується необоротністю і неперебачуваністю наслідків будь-якого людського вчинку та вибору;

– наука занадто об'єктивна у своєму прагненні до зміни світу.

1.2 Бінарність опозицій «класика–посткласика» як методологічний прийом при розгляді ірраціональності у праві

Соціокультурні та внутрішньонаукові підстави використання типології «класика–посткласика» являють собою специфічну традицію вітчизняної філософії науки. Вперше відповідний розподіл було обґрунтовано в статті «Классическая и современная буржуазная философия (Опыт эпистемологического сопоставления)» трьох авторів – М. К. Мамардашвілі, Е. Ю. Соловйова і В. С. Швирева, присвяченій епістемологічному порівнянню класичної і сучасної філософії. При цьому поняття «сучасна» стосовно до філософії мало термінологічні еквіваленти «некласична» і «посткласична». У пострадянський період поняття «класика» і «некласика» стали доволі використовуваними. Розподіл знання на класичне і посткласичне (або некласичне) є загальноновизнаним не тільки в сучасній вітчизняній філософії науки, а також у низці соціально-гуманітарних наук – соціології, історії, етики та естетики [168, с. 14]. Безсумнівно, даний розподіл згодом почав використовуватись і у філософії права.

Сучасна філософія, як і філософія права, є досить складним і багатовимірним соціокультурним феноменом, що інтегрує в собі безліч різних шкіл, концепцій, напрямків, течій, які репрезентують суперечливу динаміку філософської свідомості протягом останньої третини XIX–XX ст.ст. У контексті розвитку філософії можуть бути виділені дві епохи:

1) класика (розвиток філософії з античних часів до середини XIX ст.) – європейська філософська традиція від греків до Гегеля включно;

2) посткласика (розвиток європейської філософії з середини XIX ст. до сьогодні) – характеризує стан філософії «після класики» і поширюється як на неокласичні, так і на некласичні філософські напрямки. Неокласична філософія в нових умовах продовжує розвивати відомі класичні вчення (наприклад, неотомізм, неопротестантизм) при цьому демонструючи не тільки проблемно-тематичні зрушення, але і нове розуміння сутності та завдань філософії [99, с. 21].

Однак для подальшого аналізу дихотомії «класика–посткласика» необхідно розібратися в категоріальному апараті. Так, якщо епоху від античності до XIX століття прийнято позначати терміном «класика», то період, що прийшов на зміну класиці, позначають по-різному – «некласичний», «посткласичний», «модернізм», «постмодернізм». Ми дотримуємось позиції, що термін «некласичний» слід застосувати до науки; «посткласичний» – стосовно філософії та філософії права, а «модернізм» (в індустріальному суспільстві) та «постмодернізм» (в інформаційному суспільстві) – щодо мистецтва [5, с. 7].

У літературі зустрічається поділ концептуалізації історії та сучасного стану на три типи: класичний, некласичний і постнекласичний. Однак у соціогуманітарному знанні, в тому числі в теорії (філософії, соціології) права, така типологія, на думку Е. В. Тимошиної, видається надмірною, так як покладені в її основу і орієнтовані на історію природничих наук критерії: типи досліджуваних наукою системних об'єктів (відповідно прості, складні, саморозвиваючі), а також «глибина рефлексії по відношенню до самої наукової діяльності» – незіставні з історичним розвитком власне теоретико-правового знання. Відповідно методологічно виправданим є виділення класичного і посткласичного (або, що те ж саме, – некласичного) праворозуміння [168, с. 8].

Класиці притаманна глибинна впевненість у природне впорядкування світоустрою, якому притаманні розумний порядок і гармонія, переконаність в універсальності методів пізнання, загальності принципів розвитку історії, їх доступності раціонального розуміння [173, с. 107]. Класична концепція була заснована на переконанні в абсолютності і незмінності законів всесвітнього розуму. Людина здатна аналізувати і пояснювати ці закони, щоб формулювати ідеї, які керують її мисленням. Найбільш зрозумілими і очевидними з цих законів ще в античній філософії вважалися закони логіки, які називалися фундаментальними принципами буття і мислення. Тобто в рамках класичної концепції існувала тенденція уподібнювати раціональність і логічність [1, с. 13].

Класична філософія ґрунтується на принципах раціональної, гармонійної і реалістично орієнтованої інтерпретації світу і форм його взаємозв'язку з

людиною як суб'єктом пізнавальної активності. Можливість раціонально реконструювати світ, а також гармонія і впорядкованість світобудови розглядалися і оцінювалися в класичній філософії як її невід'ємні і атрибутивні характеристики. Саме таке розуміння базових орієнтацій філософії характерне ще для Платона і Аристотеля і широко представлене в європейській філософській думці аж до середини XIX ст. [177].

Класичному типу осмислення права притаманне наступне:

1. Класична філософія ґрунтується на раціональному пізнанні, безмежній вірі в науку, в прогрес, в здатність та можливість розуму змінити світ. В рамках класичного осмислення права вищою абсолютною цінністю є розум, який виступає пізнавальною здатністю, що є засобом пояснення світу і людини через встановлення причинно-наслідкових зв'язків; засобом перебудови і вдосконалення світу й людини та, крім цього, невичерпним незалежним потенціалом творчості.

2. Класичний раціоналізм описує об'єктивний світ у термінах діяльного світосприйняття, діяльності. Діяльність для класичного осмислення права розуміється через свідомість, тобто відбувається ототожнення діяльності та свідомості. Класичним філософським системам властива претензія на цілісність, завершеність.

3. Класичному типу філософствування притаманне пояснення закономірностей об'єктивної та суб'єктивної реальності. Через спрямованість на раціоналістичні орієнтири він характеризується строгістю, логічністю, доказовістю, раціонально-розумовою схемою міркування, орієнтацією на використання апріорних схем обґрунтування знання і можливістю досягнення абсолютного знання [173, с. 106–107].

А. І. Зеленкова пропонує віднести до базових принципів і орієнтацій мислення класичної філософії наступні ідеї та методологічні орієнтації: 1) суворая прихильність метафізичної проблематики, яка передбачає як пріоритетну мету пізнання пошук справжніх субстанціальних підстав суцього як адекватного референта досліджуваної реальності; 2) редукція всього різноманіття духовного світу людини і форм її культурної творчості до раціонально-теоретичної здатності

мислення конструювати експліцитні картини світу; 3) проголошення категоріально-понятійних структур філософії найбільш продуктивним і адекватним її природі засобом філософського пізнання; 4) трактування суб'єкт-об'єктного відношення як фундаментальної опозиції і вихідної гносеологічної структури процесу пізнання; 5) конституювання принципу тотожності буття і мислення, що означає прийняття уможливної конструкції рефлексивної свідомості як головного засобу осягнення об'єктивної реальності; 6) проголошення істини універсальним гносеологічним регулятивом, що задає змістовні та інструментальні пріоритети в пізнанні не тільки природної, але й соціокультурної реальності тощо [177].

До ознак класичної філософії відносять такі: згідно з ідеєю класицизму буття є цілісне, глибинно узаданене, внутрішньо сконцентроване; розум є вищою і найціннішою частиною людської психіки та здатен її осмислювати і висвітлювати; основою виступає проблема пізнання; завдяки розуму людина спроможна належним чином зорганізувати своє життя і взаємини з буттям [125, с. 165].

В уявленнях класичних філософів світ виступає як такий, що підкорюється позаземним законам, проте тим, які розум здатний осягнути. Відповідно пізнавальний процес в історичному ракурсі розглядався як шлях відкриття нових закономірностей, як безмежне розширення пізнаваного [192, с. 95].

І. Л. Честнов до принципів класичної наукової юридичної картини світу відносить наступні:

- 1) універсальність права та універсальність законів права;
- 2) об'єктивність права. Однак, І. Л. Честнов, критикуючи даний принцип наводить такі аргументи. По-перше, право, як і будь-яке інше соціальне явище, неможливо звести до одного референту. По-друге, об'єктивність права, як, наприклад, його відповідність об'єктивним законам природи, суспільства і розуму, передбачає його незмінність. Однак про подібне стверджувати не можна, оскільки очевидна динамічність, постійна мінливість правової системи будь-якого суспільства. По-третє, це суперечить антропологічній інтенції сучасної соціальної науки [190, с. 364–366].

Класична філософія права на всьому історичному проміжку свого розвитку протиставляла розум і відчуття, душу і тіло, мислення і буття. Така суперечність ґрунтувалася на тому, що розум є всесильним у пізнанні, а відчуття дають людині недостовірну інформацію. Це вплинуло на протиставлення раціонального та ірраціонального, свідомого й підсвідомого [20, с. 12].

Наслідком панування раціоналізму стали індустріальний прогрес, геополітичне і культурне протистояння країн і континентів, безробіття та тоталітарні режими [156, с. 115].

Класична парадигма взяла за основу вчення про розум людини, сформувавши раціоналістичне мислення, в руслі якого розум вбачається як специфічно людська здатність осягнення світу. Правознавці та філософи, застосовуючи насамперед методологію класичної філософії, зверталися до аналізу суб'єктивного акту, в якому індивід сприймає правові цінності. Класичні правові концепції, засновані на раціоналістичному світогляді, де суб'єкт сприймає принципи права і правові цінності в якості незмінного набору істин розуму. Натомість, некласична модель наукового дискурсу будується на уявленнях про визначальну роль суб'єкта і його індивідуальні характеристики у формуванні певного погляду на юридичні цінності. Така зміна орієнтацій зумовлена особливостями перехідного періоду, де руйнування колишньої класичної парадигми обумовлювали необхідність перекладу проблеми правових цінностей в антропологічну площину, розгляду її з позицій життєвого самовизначення і творчого покликання людини в мінливих культурних умовах [142, с. 22–23].

Існує ряд сфер людської діяльності, формування і розвиток яких, як вважається, завдячується саме розуму й раціональності, логіці й нормативності. До них відносять і юриспруденцію, де вважається, що людина проявляє себе як істота раціональна і здатна добитися успіху, балансує між корисністю та витратами, порівнюючи зусилля, час і матеріальні вкладення з благополуччям, інтересами і вигодою. Передбачалося, що людина як раціональна істота повинна з наявних альтернативних варіантів поведінки в конкретних обставинах вибрати той спосіб дії, який буде передбачуваним, послідовним, заснованим на розрахунку і

логіці. Саме тому все у юриспруденції оцінювалося з позицій розумності й доцільності. Проте в другій половині ХХ століття наукова думка звернула увагу на однобічність розуміння людської активності тільки з розумних позицій, посткласика заявила про вплив інших джерел - інтуїції, почуттів, волі, віри тощо. Адже реальність демонструє, що багато проблем, в тому числі і правових, все частіше знаходять своє рішення поза логікою і нормативністю, коли підключаються інтуїція, емоційні спонукання, аналогії, нечіткі образи і т.д., саме тоді вибір і прийняття рішень приходять як би самі собою [28, с. 18–19].

«Спекулятивні міркування класичної філософії, випадання з поля зору раціоналізму проблеми індивідуального буття особистості, нездатність його прихильників осягнути і описати повсякденний світ стали причиною колосальної духовної напруги в суспільстві, що викликало потужний викид інтелектуальної енергії, продукти якої утворили ціле сузір'я поглядів на природу і зміст ірраціональних феноменів. Філософи раптом почали проявляти живий інтерес до різних нераціональних способів освоєння дійсності - волі, почуттів, підсвідомості, інтуїції. Відбувається перегляд ролі і місця розуму в життєдіяльності людей. Датський філософ С. К'єркегор рішуче відкидає гегелівський спосіб розгляду всього суцього крізь призму логічних відносин. З ідкою іронією він зауважує, що Гегель обламав з дерева життя суху гілку разом з гніздом зотлілого на ній Бога» [65, с. 334].

У ХХ ст. світоглядні, раціонально недоказові підстави класичного наукового знання виявилися втраченими. Причин на це декілька. По-перше, була зруйнована віра в раціональну пізнаваність об'єкта за допомогою універсального наукового методу і в можливість досягти такого знання про об'єкт, яке мало б характер абсолютної істини. По-друге, через суперечливість та проблематизацію епістемологічних, онтологічних, аксіологічних підстав класичної науки. Внаслідок цього в ХХ ст. поняття істини, наукового методу, об'єкта наукового дослідження, суб'єкт-об'єктних пізнавальних відносини, нарешті, уявлення про еволюцію наукового знання і факторів, які її обумовлюють, самі критерії науковості в посткласичній науці отримали

принципово новий зміст, однак збереглися як необхідні елементи структури наукового знання як такого [168, с. 21].

Окрім того, методологія раціональності, яка відповідала ідеалам класичної раціональності, визначалася наявністю строго визначеного й адекватного методу пізнавальної діяльності. Однак, така методологія раціоналізму є надто вузькою, оскільки не спроможна охопити реальний процес дослідження, який постає у соціокультурному просторі. «Такий методологічний ригоризм нехтує емоційним, світоглядним, ціннісним впливом, як «ненауковим», тобто таким, що певним чином викривляє (змінює) пізнавальну діяльність науковця» [25, с. 5].

Посткласика – це впливовий напрям сучасної соціогуманітарної думки, який багато в чому визначив зміст культури і тим самим впливає на ситуацію в культурі, праві, політиці, економіці та інших сферах соціуму XIX–XXI ст. Посткласика є новим типом мислення: на зміну бінарним опозиціям (принципом або/або), що характеризує логоцентризм західної метафізики, заснований на протиставленні суті і явища, належного і сущого і т.д., приходять їх взаємодоповнюваність, діалог (принцип і / і) [190, с. 19, 104].

Посткласичними або некласичними називають такі філософсько-правові течії, що виникли та сформувалися починаючи від XIX століття. Класична філософія права, на відміну від посткласичної, намагалася пізнати природу та суспільство з метою їх розумного перетворення та зовсім не звертала увагу до тих сторін життєдіяльності людини, які були на її думку другорядними. З аналізу літератури у попередньому пункті дисертаційного дослідження впливає те, що хоч ідеї ірраціональності були присутні завжди, однак домінував культ розуму, адже вважалося, що саме розум є тією силою, який згодом дозволить вирішити всі проблеми, які стоять перед людством [23, с. 47].

На думку проф. П. А. Кравченка, нині законодавцем сучасної «філософської моди» у середовищі наукової та творчої інтелігенції стала посткласика, яка здійснила радикальний розрив з минулим, звільнивши мислення від спрощених схем, застиглих стереотипів, міфологій, які вийшли з

вжитку. Представники посткласики, які піддали різкій критиці філософський раціоналізм, запропонували нову раціональність, що становить сформований на основі інформаційної культури ірраціоналізм, який виріс із визнання символічної та віртуальної реальностей третім поряд з матеріальним та ідеальним типом реальності. Посткласика закликає до тотального переосмислення основ буття, стоячи на позиціях плюральності [72, с. 1–2].

Становлення і розвиток посткласичної філософії був пов'язаний з акцентованим неприйняттям таких фундаментальних принципів класичного філософствування, як: метафізична проблематика, об'єктивізм, субстанціалізм, визнання потенційної totoжності буття і мислення, думки і мови. Посткласична філософія висуває серйозні претензії розуму, інтенсифікує інтерес до людини-в-світі. Такий процес концептуально-змістовного та тематичного оформлення посткласичної філософії історично здійснювався у кілька етапів. Перший етап пов'язаний з розпадом гегелівської школи філософської класики і критичним переосмисленням завдань і предмета філософської рефлексії. На цьому етапі виник марксизм, який претендував на подолання гегелівської філософії на принципах посткласичного мислення, і критику філософської класики в творчості А. Шопенгауера, С. К'єркегора і пізніше Ф. Ніцше. Саме ці філософи заклали фундамент власне посткласичного філософствування. Другий етап у становленні посткласичної філософії був пов'язаний з вельми суперечливими тенденціями в розвитку філософського пізнання. Цей етап характеризувався інтенсивними пошуками нових форм і парадигмальних зразків філософствування, які нерідко представляли собою результати складних інверсій класичних зразків філософського мислення. В середині ХХ століття завершується третій етап в розвитку посткласичної філософії. Вона досягає своєї фази конститування і обґрунтування якоїсь концептуально-тематичної цілісності, в рамках якої представлені кілька автономних стратегій некласичного філософствування, серед яких найбільший розвиток здобув напрям ірраціональності. Саме ірраціоналістична традиція в філософії ХІХ ст. заклала основи формування посткласичної філософії і здійснила величезний вплив на філософську думку ХХ ст. [177].

Щодо утвердження посткласичного філософствування у праві та визначення початку формування посткласичного праворозуміння, то в літературі немає однозначного вирішення цієї проблеми. На думку Є. В. Тимошиної, критичний аналіз класичного у праві можна виявити вже в неокантіантсві, а також в філософії Е. Гуссерля, Е. Кассіра та ін. На погляд цього професора, рубіжною подією стало усвідомлення в неокантіанстві предметно-методологічної своєрідності соціально-гуманітарних наук і перегляд суб'єкт-об'єктних пізнавальних відносин в феноменології. Якщо говорити про пострадянську правову думку, то відповідно методологічні ідеї були сприйняті на початку ХХ століття [168, с. 17–18].

Утвердження посткласичної моделі відбулось у всіх науках, не виключенням стала і філософія права. На відміну від класичної моделі осмислення права, яка спирається на досягнення загальних принципів, не пов'язаних з актуальним існування людей і речей, посткласичне осмислення права виключає трансцендентальний план буття і заперечує визнання як його єдиного носія моносуб'єкта. За реальність визнаються мовна діяльність, комунікація, де матеріальний та ідеальний плани (як знак і значення) тісно пов'язані. Тобто класичне осмислення права має справу з метафізичним підходом до надчуттєвих феноменів права, які досягаються умоглядно. Він характеризує інваріанти класичних концепцій природного права, що протиставляють два плани правової реальності – емпіричний (позитивне право) та ідеальний (природне право) [186, с.88].

І. Л. Четнов до принципів посткласичної наукової юридичної картини світу відносить такі:

1) багатовимірність права, яка передбачає його неможливість віднесення до одного погляду;

2) сконструйованість правової реальності, що передбачає створення і відтворення правової реальності як інноваційними, так і (найчастіше) традиційними діями, які супроводжуються ментальними процесами людей;

3) принцип релятивізму в онтологічному та гносеологічному сенсах, який полягає не у «вседозволеності», а в обумовленості права соціальним цілим (пануючими в соціумі соціальними статусами, цінностями, світоглядом) і взаємообумовленістю з іншими соціальними явищами, поза якими права як такого не існує;

4) невизначеність як незавершеність юридичної теорії продовжує принцип релятивізму. В сучасних умовах не може бути однієї єдиної точки зору. Це, в свою чергу, призводить до антидогматизму сучасної теорії права [190, с. 105–108].

Більшість феноменів посткласики є результатом своєрідного інтелектуального протесту проти жорсткого раціоналізму, традиційних постулатів та орієнтирів метафізичного мислення, гуманізму, який себе дискредитував. Філософія посткласики відбиває якісно відмінні тенденції розвитку сучасної західної культури з позиції, що свідомість фрагментарна і перенасичена випадковим, ірраціональним. На думку прибічників посткласики, традиції з їх ієрархією цінностей втратили сьогодні авторитет, а звідси – проблема з відповідальністю за свої вчинки особистості [154, с. 19].

Таким чином, формується посткласична картина світу, яка визначає змістовні характеристики всіх підсистем соціуму, в тому числі і права. Для посткласичного праворозуміння характерний наступний образ права:

– це право з постійно мінливим змістом, обумовлюється станом соціуму, перш за все, його культури; тобто це таке праворозуміння, в якому акцент робиться не на статистику, а на динаміку права (механізм відтворення, конструювання права), виявляється в його нормативності;

– це право, яке є не об'єктивованою і відчужуваною від суб'єкта даниною, а створеною і реалізованою людською активністю правовою реальністю;

– це право, яке з'єднує об'єктивність (яка має соціальну функціональність, нормативність і формальну визначеність, а також примусовість) з активністю суб'єкта в об'єктивній інтерсуб'єктивності, що відтворюється в соціальних і індивідуальних уявленнях;

– це діалогічне (поліфонічне) право, що розпадається на протилежності (належне і суще, матеріальне й ідеальне, загальне й особливе тощо), які обумовлюють одна одну, переходять один в одного і забезпечують його перманентне становлення, яке ніколи не буде завершеним [190, с. 369–370].

Отже, посткласичне філософствування характеризується такими особливостями:

1. Криза раціоналізму призводить до розширення поля філософської рефлексії, переглядається статус самого розуму. Все це провокує до виникнення альтернативних раціоналізму форм осмислення буття і людини – ірраціоналізму (течій, в яких основна ідея полягає у неспроможності розуму охопити всю різноманітність дійсного світу). Ірраціоналізм звертає увагу на нерациональні форми духовного прояву людини – волю (Шопенгауер), інтуїцію (Бергсон), несвідоме (Фрейд), віру (К'єркегор), інстинкт (Ніцше) тощо.

2. В рамках посткласичної філософії в центр уваги висувається антропологічна проблематика, причому людина розглядається не як істота, яка раціонально пізнає або соціально активна, а як істота, що переживає та сумнівається, що має відчуття.

3. Посткласична філософія, на відміну від класичного типу, який здійснює пошук загальних принципів, граничних сутностей, універсалій, переходить до самоцінності індивідуального, унікального, своєрідного, одиничного. Така унікальність особистості виявляє себе завдяки вольовим компонентами (в «філософії життя», волюнтаризмі), інтуїтивним поривам (в інтуїтивізмі), несвідомим актам і установкам (в психоаналізі), в умовах постійного вибору, в «прикордонних ситуаціях», в процесі безперервного самотворення і становлення (в екзистенціалізмі).

4. Внаслідок критичного ставлення некласичної філософії до раціоналізму відбулося переосмислення новоєвропейського раціоналізму, в результаті чого розширилися рамки раціональності, відповідно раціоналізм розширив свої різновиди та поділяється на науковий, повсякденний, релігійний і т.д.

5. Новий тип філософствування передбачає перехід від монологічного повчального стилю мислення до діалогічного, покладаючись на розуміння суб'єкта, інтуїцію і використовуючи при викладі художньо-образні форми, відкритість, недомовленість, яка передбачає можливість власної інтерпретації.

6. В рамках некласичної філософії здійснюється зміна парадигм, що виражається в переході від філософії свідомості до філософії мови, висуваючи тим самим на передній план комунікативну роль і функцію мови [173, с. 107–110].

До ознак посткласичного філософствування відносять такі: без людського сприйняття буття не існує; істина у несвідомому; людські чинники в її психіці є масштабнішими та за своєю силою перевершують розум; оскільки нерозумні та позарозумні чинники потужніші, то розум їх нездатний опанувати; буттям є лише те, що увійшло в контекст нашого сприйняття і знання; головними стають проблеми людського буття; розум не лише сприяє гармонізації людського життя, а іноді заважає цьому [125, с. 165].

Право згідно з посткласичним філософствуванням створюється людиною і є результатом ментальних уявлень людей. Тим самим право – це не статична структура, що апелює до безособистісного досвіду індивіду (методологічний індивідуалізм теорії природного права), або волі законодавця (юридичний позитивізм), або до основної норми (нормативізм в праві), а процес відтворення правової реальності [190, с. 13].

До головних рис постнекласичної науки відносять такі: здійснення міждисциплінарних і комплексних досліджень; дослідження основних видів і типів віртуальних реальностей; еволюціоністське й синергетичне розуміння реальності; використання нових онтологічних категорій і принципів; аналіз проблеми незворотності часу у світлі нового діалогу людини з природою; виявлення властивостей телеономічності реальності; включення людини в сучасну наукову картину світу як невід'ємної характеристики цієї картини; вивчення конструктивної ролі випадковості й хаосу; аналіз ціннісного виміру наукового знання (етика науки); розширення соціокультурних і крос-культурних інтерпретацій і досліджень наукового знання та ін. [178, с. 31].

Процес формування посткласичного праворозуміння, який почався на рубежі XIX–XX ст.ст., не є завершеним. Він характеризується ускладненням «картини» правової реальності, проблематизацією онтологічних характеристик права і епістемологічних підстав правової теорії, які здавалися «самоочевидними» в класичному стилі теоретико-правового мислення. Внаслідок такого переосмислення все, що було важливим у класичному праворозумінні: інтерпретація права як апіорної ідеї розуму, «наказу суверена» або «правопорядку», – стає беззмістовним та метафоричним. Відбувається руйнування класичної структури теоретико-правового дослідження «суб'єкт – метод – об'єкт». Суб'єкт пізнання внаслідок усвідомлення його включеності в досліджувану ним правову реальність і систему відносин всередині наукового співтовариства виявляється позбавленим здатності продукувати універсальне істинне знання, що обумовлює особистісний і разом з тим інтерсуб'єктивний характер знання. Філософія права розглядається як інструмент вибору рішення в проблемній юридичній ситуації, обумовленого не тільки результатами формально-логічного аналізу права і процесуально встановленими фактами, але й цінностями професійного світогляду. У посткласичному праворозумінні правова реальність набуває характеристики людиноцентричності [168, с. 21-23]. Людиноцентричність права проявляється, перш за все, в діалозі людської екзистенції та соціальної структури. Саме людина є суб'єктом права, центром і основою правової реальності. Суб'єкт права – це завжди людина. Право не є об'єктивна данина, а являє собою соціальний конструкт. Попри те, що право в традиційному уявленні – це об'єктивний соціальний інститут (структура), що стоїть і діє в певному сенсі сам по собі, коли юристи говорять про дію нормативно-правового акта з моменту його вступу в силу, незалежно від фактичної реалізації, незалежно від знань про нього в населення, незалежно від бажань і дій конкретних людей. Однак будь-який соціальний інститут, по-перше, створений конкретними людьми (їх бажаннями, уявленнями, знаннями і діями), а по-друге, реалізується, тобто відтворюється (як традиційно, так і інноваційно, коли в інститут вноситься щось нове) уявленнями і діями конкретних людей [190, с. 368]. Фіксує стильові відмінності класичного

та посткласичного філософствування, важливо уникнути концептуальної ідеалізації будь-якого з них. На це є низка причин. Так, хоча ця типологія має певні хронологічні підстави, якими, як уже зазначалося, є кордон XIX–XX ст., однак виділення класичного і посткласичного є не стільки періодизацією історії правової думки, скільки її концептуалізацією, і в цьому сенсі класичне і посткласичне філософствування, перш за все, не є хронологічними періодами в історії правових ідей, а специфічні стилі мислення, тобто як інструмент філософського дослідження сучасних проблем. Відповідно знаходження певної правової концепції в хронологічному відрізку сучасності ще не означає її ідентифікацію як посткласичної, так як вона може зберігати стильові особливості класичного розуміння права [168, с. 18].

Отже, поділ на «класичне» та «посткласичне» («некласичне») щодо характерних рис та етапів розвитку філософії й науки є загальноновизнаним. Ця тенденція набула поширення й у філософії права [86, с. 61]. Введення концептуальної схеми «класика–посткласика» у філософію права переслідувало кілька взаємопов'язаних цілей. По-перше, у пропонованій дихотомії «класика–посткласика» чітко проглядалася спроба представити філософію права як невід'ємну частину соціогуманітарного знання, що створювало можливість для визначення стратегії її розвитку та перспектив. По-друге, використання даної схеми було одним із способів обґрунтувати радикальну необхідність оновлення методологічних основ теоретичного правознавства. Дана дихотомічна схема наочно демонструвала неможливість мислити право відповідно до методологічних стандартів позаминулого століття. По-третє, це був один із способів дистанціювання від правознавства юридичного позитивізму, який в цій схемі був позначений червоним маркером «класичності». По-четверте, протиставлення класики і посткласики дозволило акцентувати увагу на такій особливості класичного розуміння права, як його «безсуб'єктність» та обґрунтувати введення в правову теорію принципово нової характеристики права – так званого людиноцентризму. По-п'яте, опозиційність класики і посткласики дозволила протиставити уявлення класичних правових концепцій як виключно

«односторонніх» новим ідеям інтегральної теорії права, як, по суті, безальтернативний варіант розвитку посткласичного праворозуміння [168, с. 8].

Сучасна філософія права характеризується утвердженням її некласичної парадигми та інтерсуб'єктивного типу праворозуміння (який розуміється як творчий початок людської суб'єктивності в соціальних процесах при визначенні меж втручання у внутрішній світ людини) на ґрунті дискурсу між раціоналістичними і ірраціоналістичними формами рефлексії права [186, с. 87].

Використовуючи метод діалектичного матеріалізму посткласика виходить з визнання матерії єдиною основою світу, а свідомість розглядає як властивість високоорганізованої форми матерії. Діалектичний матеріалізм пояснює рух і розвиток світу як результат діючих в ньому самому внутрішніх протиріч [40, с. 104].

Усередині минулого століття одним із провідних наукових напрямів стало дослідження специфіки застосування категорій і законів діалектики в пізнанні правових явищ. Підставою виникнення діалектики у праві було зумовлено бажанням озброїти юристів умінням творчо й правильно використовувати діалектико-матеріалістичний метод. Теоретичне обґрунтування цієї потреби можна визначити наступним чином: 1) закони та категорії діалектики є загальним методом пізнання, їх використання вченими-юристами є необхідною умовою успішного розвитку правознавства; 2) загальні гносеологічні закони й категорії діалектики не переходять в правову науку в готовому та незмінному вигляді, а лише через адаптацію цих законів шляхом наповнення їх конкретним змістом, модифікацію, набуваючи специфічного вираження, що має значення для правової науки [58, с. 45–46].

Діалектичний метод є загальноприйнятим та універсальним методом формування правових понять і категорій, який характеризується наявністю складних і взаємопов'язаних логіко-гносеологічних процедур, що можна охарактеризувати як внутрішньосуперечливий і водночас органічний пізнавальний процес. Так, у результаті застосування «абстракції ідеалізації» формуються нові правові категорії й поняття ірраціонального, які не мали раніше аналогів у філософії права в чуттєво-конкретних, тобто емпірично даних

об'єктах. Отже, можна говорити про те, що має місце створення нових юридичних категорій і понять, у яких знаходить об'єктивацію «квінтесенція» правових ідей, теорій та концепцій, що мають на меті розгляд впливу ірраціонального на право [53, с. 30].

Закони діалектики виступають вузловими пунктами «генетично» пов'язаних філософських систем та є аксіоматичними підвалинами будь-якого справді наукового світогляду. Вони слугують теоретичним фундаментом і понятійним каркасом методологічної свідомості сучасного дослідника, у тому числі й дослідника-правознавця [196, с. 30]. Тому слід охарактеризувати основні діалектичні методи та принципи, які стануть основою методологічного дослідження ірраціоналізму у праві.

Діалектиці притаманні такі принципи, які виступають водночас методами наукового пізнання:

1) універсальні принципи: єдності об'єктивного і суб'єктивного, системності, історизму, діалектичної суперечності, принцип всезагального зв'язку і взаємозалежності предметів та явищ;

2) внутрішньонаукові принципи: єдності логічного та історичного, розвитку, сходження від абстрактного до конкретного [127, с. 496].

Спершу пропонуємо розглянути універсальні принципи.

З аналізу єдності об'єктивного і суб'єктивного можна дійти висновку, що вони підпорядковані основним законам діалектики буття і мислення. У бутті об'єктивного і суб'єктивного слід вбачати дію закону єдності і боротьби протилежностей, що виражається у тому, що раціоналізм та ірраціоналізм становлять два протилежні та в певному значенні взаємовиключні елементи, шари, полюси. Безперервний рух незліченних взаємозв'язків між ними, з одного боку, характеризують ці поняття як щось ціле, як якісно єдину систему і одночасно з іншого – утворюють внутрішній імпульс зміни, розвитку, перетворення в нову якість, яка охоплена системою даних понять [148, с. 65].

Як зазначає Ф. Шелінг про єдність і боротьбу протилежностей, «...там, де є позитивне, є і негативне. Ні те, ні інше не є абсолютне і саме по собі.

Свого відособленого існування вони набувають лише в момент боротьби; там, де ця боротьба припиняється, вони розчиняються одне в одному» [197, с. 106]. З цих слів Ф. Шелінга ми можемо зробити висновок, що ірраціональне та раціональне не є абсолютними категоріями та їх існування можливе тільки за умов їхнього протистояння.

Єдність і боротьба протилежностей вказує на джерело руху, джерело розвитку предметів, процесів і явищ. Згідно з ним найважливішою умовою, що породжує розвиток, є діалектична суперечність, якій притаманні такі риси:

1) всі предмети, процеси, явища суперечливі (тотожні і нетотожні собі). У нашому випадку йде мова про суперечність раціоналізму та ірраціоналізму;

2) предмети, процеси, явища складаються з однієї чи більше пар протилежностей, полярних начал (плюс і мінус, притягування і відштовхування, ворогуючі сторони у війні, гуманне і антигуманне, прекрасне і потворне, асиміляція і дисиміляція, істина й омана та ін.). Отже, раціональність та ірраціональність – це пара протилежностей;

3) раціоналізм та ірраціоналізм не лише взаємовиключають, але й передбачають, взаємообумовлюють один одного;

4) суперечності охоплюють усі сфери буття (природу, суспільство, духовну сферу), хоч специфічно проявляються в кожній з них [182, с. 106].

Сутність принципу історизму розкривається через аналіз його змісту, характеристику методів та інших пізнавальних процедур і через з'ясування його евристичного значення в науковому пізнанні, яке полягає у діалектичному підході до дослідження ірраціонального на основі закону єдності й боротьби протилежностей. Ця діалектика розкривається через зв'язок логічного й історичного, перервності й неперервності, минулого, сучасного та майбутнього, наступності і заперечення в суспільному розвитку. Принцип історизму надає можливість наукового передбачення в пізнавальній та практичній діяльності, зокрема виявлення закономірностей розвитку ірраціонального. Застосування цього принципу вимагає залучення значного фактологічного матеріалу і надає можливість вивчати ірраціональне у широкому історичному контексті, розкривати механізми і закономірності історичного процесу, показувати, як під впливом

певних умов і факторів суспільного розвитку відбуваються зміни ірраціональних ідей. Часова характеристика як одна з найважливіших якостей принципу історизму не вичерпує його сутності, оскільки важливо не лише порівняти ідеї ірраціонального в різні часи, а й виявити умови й внутрішні джерела розвитку, а також розкрити закономірності та перспективи історичного процесу ірраціонального [147, с. 16–17]. Принцип історизму у пізнанні дає уявлення про те, що ірраціональному як предмету вивчення притаманні особливості залежно від того часу, в якому воно існує і діє, і що ці історичні особливості слід враховувати при пізнанні ірраціональності у праві [189, с. 35–36].

Системний принцип є найпродуктивнішим дослідницьким принципом, сутність якого полягає у дослідженні ірраціоналізму як системи, тобто як цілого, складеного з частин, сукупності взаємозв'язаних елементів, цілісності. Застосування його у процесі дослідження ірраціонального у праві є особливо актуальним і повинно спиратися на принципи цілісності, структурності, поліфункціональності, ієрархічності, взаємозалежності системи й середовища, багатоаспектності існування та описування кожної системи, діяльнісно-людиномірний принцип. Окрім цього, системний принцип передбачає класифікацію ірраціонального та його елементів, тобто їх розподіл за класами, видами тощо; типологію всього цього за типовими ознаками [185, с. 67–68, 78.]. Системний принцип поряд з тим, що виступає як універсальний принцип діалектики, він також є методом, який ґрунтується на тому, що: 1) система являє собою цілісний комплекс взаємопов'язаних елементів (ірраціональність складається з таких елементів, як: емоції, інтуїція, віра, інстинкт, воля тощо); 2) вона утворює єдність з середовищем; 3) як правило, кожна система, що досліджується, є елементом системи більш вищого порядку; 4) елементи кожної системи, що досліджується, у свою чергу, виступають як системи нижчого порядку [9, с. 27].

Вчення про взаємозв'язок і взаємообумовленість явищ об'єктивного світу є важливим принципом діалектики. Цьому принципу властиві такі ознаки:

1) світові притаманна матеріальна єдність, що полягає у визнанні єдиного, загального першопочатку, який лежить у підґрунті усієї різноманітності речей і явищ;

2) в об'єктивному світі не існує абсолютно простих предметів і явищ, всі вони складаються з якихось елементів, частин, що пов'язані між собою, тобто мають складну структурну організацію;

3) у світі немає абсолютно ізольованих явищ.

Взаємозв'язок різних речей і явищ розкривається тільки через зв'язки, через відношення до інших речей. Поза цими зв'язками речі та явища позбавлені свого реального значення. Наприклад, усі особливості ірраціонального формуються через його зв'язок з раціональним. Окрім того самі зв'язки мають декілька форм. Так, розрізняють зв'язки внутрішні (між елементами ірраціонального) і зовнішні (між раціональним та ірраціональним); суттєві (глибинні, стійкі, що визначають специфіку впливу ірраціонального на поведінку людини) і несуттєві (другорядні, що не мають значного впливу); прямі (безпосередні, без проміжних ланок) і опосередковані, непрямі, що встановлюються через проміжні ланки [127, с. 483–485].

Перейдемо до аналізу внутрішньонаукових принципів діалектики.

Загалом, історичний матеріал допоміг виявити сутність ідей ірраціоналізму в єдності з логічними методами пізнання, зокрема коментуванням цих подій, системно-структурним зіставленням. Логічне у праві є універсальною обов'язковою конструкцією. Завдяки логіці відтворюються історично іманентні зв'язки сутностей і закономірностей розвитку ірраціональності у праві. Дотримання принципу єдності історичного і логічного має методологічне значення з декількох аспектів. По-перше, пізнавальний рух щодо ірраціональності формується у напрямі аналізу від простого до складного, у формуванні оціночного уявлення про ірраціональність до розуміння його сутності. По-друге, у багатозначній ролі такого правового явища як ірраціональності, його логічна складова посідає особливе місце як співвідношення свободи і спрямованої дії права у соціумі, дій на організацію, на користь соціуму чи руйнування його єдності. Тому ірраціональність є тією правовою категорією, яка є історично виправданою, яка масові явища і події пояснює, формуючи певне коло взаємопов'язаних правових понять і категорій

[68, с. 4, 5]. Цей принцип був втілений у першому підрозділі розділу першого дисертаційного дослідження. В результаті аналізу еволюції ідей ірраціоналізму у праві були встановлені історичні етапи розвитку ірраціоналізму, які свідчать про логічність та послідовність цих подій та взаємопов'язаність їх з історичним розвитком певних подій та явищ у світі. Звідси випливає ще один принцип діалектики – принцип розвитку. Розвиток – філософська категорія, що відображає такий рух (зміну) буття від минулого і сьогодення до майбутнього, яке має певну спрямованість, незворотність, механізм виникнення нового, призводить до зміни якості. Принцип розвитку характеризується постійним вдосконаленням, тобто поступальною і необхідною зміною буття, виникнення нового і відмирання. Розвитку властива наявність джерел, рушійних сил (детермінант) і механізму, які можуть сприяти як прогресу, так і регресу [54]. Аналіз ірраціоналістичних ідей свідчить про їх прогрес і досягнення апогею свого розвитку в ХІХ столітті.

Діалектичному розвитку ірраціонального у праві притаманні такі ознаки:

– по-перше, діалектичний розвиток ірраціонального є не просто зміною одних станів системи на інші, не просто зміною їх кількісних характеристик, а якісною змінною, структурною перебудовою системи, що розвивається та проявляється в дослідженні все нових елементів ірраціонального у праві – емоційно-вольових станів, інтуїції тощо;

– по-друге, діалектичний розвиток ірраціонального є спрямованим процесом змін, що передбачає певну послідовність проходження системою специфічних для неї ступенів;

– по-третє, діалектичний розвиток ірраціонального є не тільки спрямованим, але й незворотним процесом, тобто реальні предмети, явища, що змінюються у просторі і часі, виявляються неповторними у своїх індивідуальних рисах, що розкриті у другому розділі;

– по-четверте, важливим моментом розвитку ірраціонального є й те, що він складає внутрішню за своїм джерелом зміну об'єктів, тобто діалектика

тлумачить розвиток як саморозвиток, що здійснюється з причин, закладених у самих об'єктах [127, с. 481].

Перейдемо до наступного внутрішньонаукового принципу. У загальній формі сходження від абстрактного до конкретного можна розглядати як загальну гносеологічну характеристику спрямованості процесу розвитку науково-теоретичного знання та як метод розвитку науково-теоретичного знання від неповного, одностороннього знання до більш повного знання, усебічного, до цілісного відтворення в поняттях об'єктивної дійсності. Істотним параметром сходження від абстрактного до конкретного є рух від менш змістовного, абстрактного знання до знання більш точного, більш змістовного. Мета дисертаційного дослідження полягає в способі розвитку наукового знання про ірраціоналізм від розгляду ірраціоналістичних ідей, що відтворюють його абстрактні сутнісні характеристики, до теоретично цілісного, системного відображення ірраціоналізму як філософсько-правового напрямку. Отже, для застосування принципу сходження від абстрактного до конкретного попередньо необхідно:

- 1) здійснити аналітичну роботу з виділення окремих сторін ірраціоналізму, формування абстракцій і виділення вихідної «клітини»;

- 2) визначити сутність ірраціонального [96].

Принцип, як і метод сходження від конкретного до абстрактного, представляє собою розчленування ірраціоналізму на складові частини. В подальшому (в процесі використання методу сходження від абстрактного до конкретного) проходить зворотний процес поєднання в єдине ціле вже досліджених та пізнаних суттєвих ознак ірраціонального в взаємопов'язану систему понять. Результатом використання методу сходження від абстрактного до конкретного є вже не проста сукупність понять, що характеризується основними ознаками ірраціонального, а органічна система понять у їх взаємозв'язку, яка відображає саму суть явища [162, с. 63–64].

Зміст перерахованих вище принципів виражається і формулюються в законах діалектики. Діалектика спирається на три основні, універсальні закони: закон взаємного переходу кількісних змін у якісні, закон єдності та боротьби

протилежностей і закон заперечення заперечення. Закон взаємного переходу кількісних змін у якісні розкриває механізм перетворення одних правових явищ на інші та відповідає на запитання: як, яким чином? Закон єдності та боротьби протилежностей виявляє рушійну силу, відповідаючи на питання: чому? Закон заперечення заперечення показує шлях розвитку, його напрямок, відповідаючи на запитання: куди, у якому напрямку? [127, с. 521].

Суть першого закону виражаються через нагромадження спочатку непомітних, дрібних кількісних змін, що призводить до корінних, якісних змін, внаслідок чого одна якість поступається місцем іншій. Якість у ірраціоналізмі означає виділення його суттєвих властивостей, які його відрізняють від інших філософсько-правових категорій. Закон взаємного переходу кількісних і якісних змін показує як відбувається розвиток. При цьому якщо еволюціоністська концепція розвитку ігнорує якісні зміни та абсолютизує кількісні зміни, метафізична концепція зводить розвиток лише до якісних змін, то діалектико-матеріалістична концепція розвитку враховує як кількісний (еволюційний), так і якісний (революційний) моменти розвитку [182, с. 103, 104, 105].

Закон єдності і боротьби протилежностей є один з основних законів діалектики, який вказує на джерело розвитку. Даний закон означає, що, по-перше, взаємообумовленість протилежностей, тобто існування однієї протилежності передбачає необхідну наявність іншої протилежності. Так, існування раціональності обумовлює обов'язкове існування ірраціональності. По-друге, перехід однієї протилежності в іншу шляхом заперечення одна одної. Протилежності перебувають в боротьбі одна з одною як природний закономірний наслідок того, що протилежності всередині предмета чи явища одночасно взаємно обумовлюють і заперечують одна одну. Зміст закону єдності й боротьби протилежностей виражається через взаємодію таких категорій як:

– тотожності. Тотожність, стосуючись тематики дослідження, означає однаковість, рівність раціонального та ірраціонального у праві. А. М. Чорна говорить про два домінуючі підходи щодо відношення раціонального до ірраціонального. Згідно з першим підходом ірраціональне є ірраціональним

лише доти, поки воно повністю не трансформується в раціональне. Згідно з другим підходом ірраціональне та раціональне є рівноправними [192, с. 95];

– відмінності. Відмінність передбачає початок роздвоєння поглядів раціонального та ірраціонального на протилежні сторони і тенденції;

– протилежності. Протилежності – це тоді, коли раціоналізм та ірраціоналізм, перебуваючи в єдності, взаємно виключають і взаємно обумовлюють один одного. На думку Д. О. Яковлева, раціональне і ірраціональне – два протилежні взаємодоповнюючі явища, що утворюють нерозривну єдність, незмінно проявляючи себе в різних сферах свідомості й діяльності людей [201, с. 136];

– суперечності. Суперечність передбачає таку систему відносини, в межах якої протилежності (раціональне та ірраціональне) породжують одна одну, взаємопроникають і переходять одна в одну, породжуючи щось нове (синтез раціонального та ірраціонального) [63, с. 117–118].

Закон заперечення заперечення виходить з того, що раціоналізм має свою протилежність, а тому має і заперечення. Заперечення є результатом боротьби протилежностей [182, с. 112–113]. Методологічне значення даного закону наступне: по-перше, завдяки йому виявляється напрям та тенденція розвитку, по-друге, він розкриває спадкоємний зв'язок між різними стадіями розвитку, між старим і новим, по-третє, він розкриває форми поступального розвитку. Даний закон не означає повне знищення заперечення, оскільки явище, що виникло в результаті заперечення, засвоює досягнуте на попередній стадії і є водночас чимось новим та багатшим за змістом. Таким чином, закон заперечення заперечення означає не просте, механічне відкидання старої якості, а її подолання, яке включає момент внутрішнього зв'язку зі старим, утримання та збереження позитивного змісту старої якості і тим самим становить умови дальшого розвитку, можливість нового заперечення [127, с. 515, 516, 518.].

Таким чином, типологія класичного і посткласичного праворозуміння, корелюючи з загальноновизнаною у вітчизняній філософії науки типологією

класичної та посткласичної наукової раціональності, має внутрішньонаукові і соціокультурні підстави. Ця типологія є інструментом концептуалізації історії і сучасного стану теоретико-правового знання та являє собою методологічний підхід, який дозволяє:

1) досліджувати класичне і посткласичне праворозуміння в їх зіставленні. Таке дослідження дозволяє виявити стильові особливості обох концепцій та виключає прийняття будь-якого стану правової думки в минулому і сьогоденні за самодостатній етап її розвитку;

2) дозволяє уявити історію правової думки як процес поступової зміни стилів теоретико-правового мислення, в рамках кожного з яких співіснують і володіють стилістичною єдністю альтернативні правові концепції (виявляти стильову спільність епістемологічних і онтологічних підстав змістовно різних правових теорій);

3) дана типологія створює можливості для розгляду ретроспективи та сучасного стану теорії права в контексті історичного розвитку та сучасних тенденцій соціогуманітарного знання і дозволяє використовувати такий контекстуальний підхід в якості додаткового інструменту реконструкції правових навчань [168, с. 20].

Отже, в основу посткласичної філософії «був покладений ірраціоналізм як світоглядне підґрунтя філософських поглядів і вчень, у яких погляди на світ, людину та її поведінку виводились не з розумових засад, а з позицій волі, інстинктів, інтуїції та почуттів» [115, с. 277].

Використання типології «класика–посткласика» не передбачає взаємне протиставлення, а навпаки, взаємне зіставлення класичного й посткласичного праворозуміння. Завдяки цій дихотомії можна виявити радикальні трансформації в розвитку правової думки і деструктивні ідеї і течії, які послідовно знищують як цінність наукової раціональності, так і саму ідею права. Тому виділення класичного і посткласичного типів наукової раціональності і відповідно праворозуміння не є спробою представити їх

зіставлення як дихотомію «застаріле – передове», а навпаки, дозволяє інтерпретувати нове теоретико-правове знання як певний етап в проблематизації правової реальності [168, с. 19].

Якщо здійснити порівняльний аналіз класичної та посткласичної концепції природного права, то можна зауважити дві відмінності між ними: 1) зміна місцезнаходження єства; 2) сучасна інтерпретація природного права є механізмом залучення ірраціонального пізнання права [34, с. 126-127].

Отже, класика у праві – це філософсько-правовий напрям, який інтерпретує право як апріорну ідею розуму, що передбачає безсуб'єктність права, універсальність методів пізнання та нехтування світоглядним, емоційним впливом суб'єкта на сприйняття правових явищ.

До ознак класичного філософствування у праві слід віднести:

- раціональне пізнання права;
- твердження, що людиною керує її мислення;
- фундаментальними принципами буття є закони логіки;
- розум здатний осягнути будь-які закони світу;
- основою ідей класики виступає пізнавальний процес;
- характеризується протиставленням розуму і відчуттів у праві;
- безсуб'єктність права;
- втілення принципів розуму у праві;
- право розглядається як сукупність незмінних істин розуму;
- твердження, що саме завдяки розуму і логіці людина вибирає той спосіб дій, який відповідатиме праві;
- нехтування світоглядним, емоційним впливом суб'єкта на сприйняття правових явищ;
- характерні метафізична проблематика, об'єктивізм, субстанціоналізм, інтерпретація права як апріорної ідеї розуму.

Філософсько-правовий напрям, який визнає за ірраціоналізмом суверенність, розглядає правові явища через антропологічну площину, встановлює ідеї людиновимірною потенціалу, стверджує інтерсуб'єктивний тип

праворозуміння, називають посткласикою. До ознак посткласичного філософствування у праві слід віднести:

- твердження про вплив на право інших джерел, окрім розуму: інтуїції, почуттів, волі, віри, інстинкту тощо;
- переклад правових цінностей, принципів в антропологічну площину;
- твердження, що правова свідомість фрагментарна, перенасичена ірраціональним;
- висувається на перший план комунікативна роль та функція мови;
- правова реальність стає людиноцентричною;
- утверджується інтерсуб’єктивний тип праворозуміння;
- відстоюється індивідуальний погляд на право та формування свого бачення з огляду на особистісні характеристики людини;
- стоїть на позиції плюральності права;
- суб’єкт права формує правову реальність.

Аналіз дихотомії «класика–посткласика» дозволив нам виділити особливості як класичної, так і посткласичної парадигм у праві. На підставі цього ми зробили висновок про раціоналізацію та об’єктивацію методології класики і суб’єктивацію та антропологізацію посткласичної методології. Методологія класики, в основі якої лежить логічність, відстоює позицію про універсальність наукового методу пізнання та права як незмінного набору істин, використовуючи метод індивідуалізму. Натомість, методологія посткласичної парадигми характеризується інтерсуб’єктивним типом правопізнання, в основу якого закладені ідеї ірраціоналізму. Найбільш застосовуваним методом у посткласичній парадигмі є метод діалектичного матеріалізму, який став підґрунтям методологічного аналізу ірраціоналізму у праві.

Отже, посткласична філософія права представлена законом взаємного переходу кількісних змін у якісні, єдністю і боротьбою протилежностей, законом заперечення заперечення, які втілюються через проблему раціоналізм–ірраціоналізм.

Висновки до першого розділу

У першому розділі досліджено еволюцію ідей ірраціоналізму у праві та розглянуті методологічні засади дослідження ірраціоналізму через дилему «класика–посткласика».

Встановлено, що раціональні та ірраціональні елементи завжди були присутні в різні епохи, однак в різних пропорціях. Так чи інакше вони завжди мали вплив на право. Проаналізувавши генезу виникнення ірраціоналістичних ідей у праві запропоновані історичні періоди:

Перший період – Античність. Незважаючи на домінування логосу в добу Античності, ірраціоналістичні ідеї є основою античного світогляду та філософсько-правового осмислення права, оскільки вся антична спадщина – це міфотворчість, яка наскрізь насичена ірраціоналістичним світорозумінням. Уже тоді не заперечувалася роль ірраціонального пізнання як здатності освоєння світу та права зокрема. Такі мислителі, як: Платон, Плотін, Ксенофан, Парменід, Зенон – розуміли, що розум не може претендувати на істинне знання, адже існує сфера несвідомого. Ірраціональність у ті часи розумілася як джерело вічного руху та оновлення світу.

Другий період – середньовічний ірраціоналізм («Вірю, щоб розуміти»). Середньовічна доба характеризується двома видами пізнання Бога – через розум і через віру. Однак даний період історії наскрізь пронизаний християнськими ідеями, які за своєю суттю є ідеями ірраціоналістичними. Це пояснюється тим, що християнсько-релігійна епоха, як і антична, перенасичена міфотворчістю в релігійних текстах, а отже – і ірраціоналістичним світобаченням. Згідно з такими ідеями розум є недосконалим, як і сама людина, а отже – не може претендувати на всеосяжність, абсолютну істину та пізнати всю велич Бога. Пізнання Бога можливе лише завдяки самопізнанню, яке пронизано ірраціонально-вольовими елементами. Головним ірраціональним компонентом згідно з християнською догматикою є віра, на яку повинен опиратись розум. Отже, ця доба характеризується ірраціонально-інтуїтивним сприйняттям права.

Третій період – доба Відродження. Епоха Відродження, з одного боку, все ще є продовженням середньовічної традиції, де вважається, що розум не може претендувати на володіння достовірною істиною про речі, однак, з іншого – все більше починають переважати раціонально-гуманістичні ідеї, де висувається на перший план людина та її раціоналістичні можливості у праві.

Четвертий період – Новий час. В епоху Нового часу окремі дослідники попри культ розуму звертають увагу на його обмеженість та навіть згубність у разі його абсолютизації. Опоненти до раціоналізму стверджують, що розум є невсевадний, оскільки він не готовий сприймати поняття нескінченно великого і нескінченно малого. Розум як верховний арбітр є небезпечним, оскільки призводить до егоїстичних інстинктів. Зокрема Б. Паскаль основою пізнання бачить серце людини, яке є відображенням внутрішньоіраціонального в людині. Серце – це глибинна і первинна підстава внутрішнього світу пізнання, корінь діяльнісних здібностей.

П'ятий період – Просвітництво. Епоха Просвітництва продовжує традицію Нового часу в домінуванні розуму, який розуміється як вища інстанція у праві. Попри це, і в дану епоху можна знайти критичне переосмислення раціоналізму, яке зводилось до думки, що розум є джерелом егоїстичних інстинктів; веде до аморальності. Ці опозиційні думки зводились до того, що розум не може служити мотивом вольового акту. Філософи, які відстоювали таке бачення, вважали, що воління совісті повинні направляти вчинки людей, а джерелом пізнання права є внутрішнє сприймання, чуття, що наповнені духом.

Шостий етап – ХІХ ст. Даний період умовно можна назвати як «бунт проти розуму» (переосмислення раціоналістичної концепції права). Отже, ХІХ століття завдяки таким філософам як Ф.-Г. Якобі, А. Шопенгауер, С. К'єркегор, Ф. Ніцше стало новим поштовхом до розвитку іраціоналістичних ідей у праві. Ці мислителі доводять, що розум не може проникнути у сутність глибинних явищ за допомогою логіки, він є безсилий подолати неможливе та не

здатний дати істинне знання про право. Отож відбувся перегляд основних цінностей європейської культури та критичне переосмислення німецької класики. Головне кредо цих філософів – життя не зрозуміти розумом, його можна лише пережити. Саме тому все більше здійснюється акцент на дослідження емоційно-чуттєвих станів людини, віри та волі. Вважається, що світ, людина та її вчинки – все прояв ірраціонального. Тільки пізнання людиною самої себе дарує їй можливість осягнення нескінченності та вічності буття.

Сьомий період – ХХ століття і сьогодні (ірраціоналізм проявляє себе в таких течіях, як: волюнтаризм, інтуїтивізм, феноменологія, екзистенціалізм, воля до життя тощо). ХХ століття – це своєрідний підсумок усіх критичних зауважень раціоналізму, а саме: надмірна об'єктивність права; байдужість до людських прав та надання переваги обов'язкам; логоцентричність права тощо. Раціоналізація права, науки призвела до суспільних криз, протистояння народів, створення тоталітарних режимів. Тому ХХ століття – це ще й зміна вектора в сторону ірраціональних ідей, які бачать у людині таку індивідуальність, яка здатна не лише логічно думати, але й переживати, набувати досвід, приймати нестандартні рішення тощо.

Розглянувши у другому підрозділі ірраціоналізм через класичне та посткласичне праворозуміння, було виділено таке. Встановлено, що класика у праві – це філософсько-правовий напрям, який інтерпретує право як апріорну ідею розуму, що передбачає безсуб'єктність права, універсальність методів пізнання та нехтування світоглядного, емоційного впливу суб'єкта на сприйняття правових явищ.

Під посткласикою запропоновано розуміти філософсько-правовий напрям, який визнає за ірраціоналізмом суверенність, розглядає правові явища через антропологічну площину, встановлює ідеї людиновимірною потенціалу, стверджує про інтерсуб'єктивний тип праворозуміння.

Аналіз дихотомії «класика–посткласика» дозволив виділити особливості як класичної, так і посткласичної парадигм у праві. На підставі цього зроблено

висновок про раціоналізацію та об'єктивацію методології класики і суб'єктивацію та антропологізацію посткласичної методології. Методологія класики, в основі якої лежить логічність, відстоює позицію про універсальність наукового методу пізнання та права як незмінного набору істин, використовуючи метод індивідуалізму. Натомість, методологія посткласичної парадигми характеризується інтерсуб'єктивним типом правопізнання, в основу якого закладені ідеї ірраціоналізму. Найбільш застосовуваним методом у посткласичній парадигмі є метод діалектичного матеріалізму, який став підґрунтям методологічного аналізу ірраціоналізму у праві.

Встановлено, що посткласична філософія права представлена законом взаємного переходу кількісних змін у якісні, єдністю і боротьбою протилежностей, законом заперечення заперечення, які втілюються через проблему раціоналізм-ірраціоналізм.

РОЗДІЛ 2

ІРРАЦІОНАЛЬНІСТЬ ЯК ОДИН ІЗ СПОСОБІВ ВСТАНОВЛЕННЯ ІСТИНИ У ПРАВОПІЗНАННІ

2.1 Ірраціоналізм як антитеза раціоналізму у філософсько-правовому аналізі

Тривале домінування раціоналістичного підходу є закономірним етапом розвитку в осмисленні різних сфер буттєвості світу і людини, однак раціоналістичний оптимізм щодо можливості досягнення істини в напрямку розкриття сутності речей змінився значним скептицизмом щодо оцінки можливостей розуму. Одним із факторів виходу на арену ірраціоналізму стала методологічна неспроможність пояснити соціальну активність індивіда лише раціональними засобами [69, с. 65].

XXI ст. характеризується трансформацією політичних реалій внаслідок розбалансованості світопорядку. Все це призвело до кризи системи міжнародної безпеки, тенденції до перегляду військово-політичних доктрин, моделей і способів врегулювання спірних проблем і конфліктів для забезпечення стабільного розвитку. Глобалізація суспільних процесів також пов'язана з посиленням протиріч цивілізаційного розвитку пов'язаних з еволюцією різних криз (правових, політичних, економічних, соціальних, системних і ін.). Нинішня криза цивілізаційного розвитку викликана, перш за все, протиріччями цивілізаційних стандартів і зразків їх формування, що відображає значущі оцінки відображення дійсності суб'єктів-носіїв суспільної свідомості і виражається у формі і змісті пріоритетів їх діяльності. Враховуючи такий бурхливий розвиток подій, людство шукає все нові зразки і стандарти феноменів культури. В суспільній свідомості відбуваються значні зміни, в тому числі в напрямку зміни принципів і пріоритетів пізнання для розширення можливостей об'єктивно-наукового пояснення новітніх явищ. Такі зміни глобалізуються за допомогою розвитку їх універсальних якостей, що, ймовірно,

об'єднані універсальними елементами (цінностями, нормами, принципами, формами мислення та ін.), та відбиваються у процесах формування у суб'єктивності суспільної свідомості. Сучасна наука не дійшла єдиної думки, чи властива людині сучасного світу в нових умовах найбільшою мірою тенденція до раціоналізації або ірраціоналізації свідомості, однак дослідження філософських підстав ірраціоналізму та їхньої ролі у формуванні такої свідомості, буде актуальним [135, с. 29].

У філософсько-правовій науці все частіше звертають увагу на те, що раціональність була б ефективною лише тоді, коли буття було стабільним. У такому статичному світі за допомогою раціональності можливо було б розробити стандартні правові рішення. Однак реальне буття є динамічним, прогресивно-регресивним і ніяк не незмінним, а тому право не можна вважати конструкцією міцно з'єднаних одна з одною норм-догм, які дозволяють знайти чітку і точну відповідь на будь-яке питання. Тому розумова діяльність, пов'язана з оцінкою наявної інформації та яка впливає з найліпших прийомів техніки, найсучасніших логіко-поняттєвих апаратів, не може гарантувати достеменність досягнення істинності знання. Раціональність, яка підпорядкована законам логіки, де умовиводи передбачають строгу послідовність, чіткість, зрозумілість, строгість, організованість носять тільки службовий характер. Надмірне захоплення розумом, логікою, раціональністю неодмінно призведуть до схематизації та спрощення постійно «мінливого потоку правового життя», а досягнення його глибинних основ усе більше й більше потребуватиме дещо іншого мислення – ірраціонального, інтуїтивно-арефлексивного та позараціонального [35, с. 31].

Як стверджує В. Селіванов, на сьогодні «...раціональне обґрунтування істини та достовірності знань і стабільності юридичних структур та процесів стало просто неможливим. Традиційне універсалістське уявлення про право, що претендує на повноту, логічну обґрунтованість і перетворчо-інженерну місію, має поступитися нині більш складній ідеї інтегрованого знання про нього... ідеї, що воно є певним чином наслідком наших думок і переживань» [152, с. 140]. Подібної думки дотримується і М. Савчин, який стверджує, що поширення у юриспруденції

розуміння юридичного як певного логічно завершеного світу, побудованого на раціональних засадах є міфологемою у вітчизняній науці. Навіть за умови демократичного дискурсу складно говорити суто про раціональність юридичних рішень, адже ми маємо справу із суворими буднями юриспруденції, коли відображені на папері правила зовсім інакше діють на практиці [146, с. 176].

Однобічна орієнтація на раціоналізм у науці і культурі з неминучістю призводить до небажаних результатів у всіх сферах, як духовному, так і предметно-практичному житті людства. Якщо говорити про метафізичний сенс ірраціоналізму, то його значення обумовлюється не тільки факторами духовного життя людини (поза ірраціональними ідеями неможливі ні художня творчість, ні релігійна культура, ні моральна), але і факторами онтологічної та гносеологічної властивості (ірраціональність властива самому життю, самому буттю; поза ірраціональними здібностями людини неможливий процес пізнання, а тим більше – розуміння). Як відомо, мозок має дві півкулі, що володіють різними формами сприйняття дійсності й обробки інформації (одна півкуля відповідає за логічну, аналітичну (раціоналістичну) роботу мозку, інша несе художньо-образне, евристичне (ірраціональне) навантаження), тому ірраціоналізм закладений вже на психофізіологічному рівні. Власне вся людська діяльність в цивілізаційному вимірі також знаходить своє вираження в двох вимірах: утилітарно-прагматичному і емоційно-психологічному, яким притаманні цінності багато в чому ірраціонального порядку (художня творчість, релігійне і естетичне переживання, етичні та аксіологічні принципи). Нарешті, в контексті культурно-історичної взаємодії Сходу і Заходу ми можемо констатувати, що раціоналізм та ірраціоналізм становлять субстанціональні основи двох глобальних типів світогляду, двох систем цінностей, двох геокультурних традицій [30, с. 4–5].

Прояв інтенсивної зацікавленості ірраціональним мав дві важливі причини – занепад класичного раціоналізму та розквіт принципово нових тенденцій в філософії, соціології та психології. Межі та здібності розуму були досить ретельно досліджені, визначені та окреслені, що зумовило поворот наукових інтересів в протилежну сторону та активізувало дослідження

ірраціональних явищ. Так, посткласична філософія змістила центр своєї уваги з аналізу раціональних компонентів та кардинально переоцінила роль раціональності. Цьому посприяла діяльність представників ірраціоналізму: «філософії життя», інтуїтивізму, феноменології, екзистенціалізму тощо. Життєвий порив, безсвідоме, феномен життя, існування та сутності людини стали предметами філософського та наукового аналізу. Людина перестала бути лише понятійним апаратом, а почала розглядатися як істота з власним комплексом почуттів, страждань, емоцій, сутність якої виявляється в процесі її існування, де повною мірою проявляються людська унікальність і неповторність [185, с. 57].

Отже, все частіше у філософсько-правовій науці набуває популярності твердження, що засоби логоцентризму не можуть адекватно здійснювати правопізнання, а отже, раціональність – не єдиний спосіб організації правового мислення, що здатний істинно описувати і пояснювати правову реальність [35, с. 31].

Доречно підкреслює Н. С. Мудрагей, що «ірраціоналізм не тільки і не стільки виступає проти раціоналізму, скільки стурбований проблемою істини справжнього буття. Вирішуючи буттєві питання, ірраціоналізм приходиться до висновку про ірраціональний початок буття ...» [94, с. 101].

Раціоналізм, на відміну від ідей ірраціоналізму, зосереджений на об'єктах матеріального світу, а тому чуттєве розглядає як можливу пересторогу та перешкоду в дослідженні права. Однак у мислячого індивіда завжди присутній психоемоційний і духовний світ, унікальна й неповторна здатність відчуження і переживання дійсності, повний комплекс почуттів і переживань щодо сенсу власного існування, а тому суб'єктивне начало та психоемоційні контексти пізнання відіграють чи не найбільшу роль в ірраціональному пізнанні [35, с. 34].

Раціоналізм та ірраціоналізм походять від латинського слова *ratio*, яке в перекладі має більше двадцяти значень. З усієї їх сукупності нас цікавить перш за все спектр значень, завдяки яким виникли терміни «раціоналізм» та «ірраціоналізм». Ядро цього спектру складають значення «розум». Однак можна виділити ще дві групи значень слова *ratio*. Перша з цих груп містить значення, так чи інакше пов'язані з розумовими операціями. Друга група містить значення, в

яких знайшли вираження думки про ті особливості об'єктів, які дозволяють підходити до них з позицій розуму. Це значення «порядок», «пристрій», «ставлення», «підстава», «можливість», «шлях», «напрямок», «система» і т.п. Показовим є також і те, що обидві групи значень латинського слова *ratio* в англійській і французькій мовах, носії яких ввели в ужиток терміни «раціоналізм» та «ірраціоналізм», мають значення «ставлення», «співвідношення», «пропорція», «коефіцієнт». Що ж стосується латинського слова *irratio*, що становить основу терміна «ірраціоналізм», то воно мало лише одне значення «нерозумність», що вказує на те, що воно було похідним від слова *ratio*, причому взятого тільки в значенні «розум». Очевидна спадкоємність термінів «раціоналізм» і «ірраціоналізм» з латинськими словами *ratio* і *irratio* наочно демонструє наявність глибокої спільності в змісті світоглядних позицій раціоналізму й ірраціоналізму [139, с. 5–6].

Однак латинське слово *ratio* з'являється пізніше, до цього основою раціонального було давньогрецьке слово «логос», *ratio* є запозиченням у сферу римсько-латинської думки древньогрецького «логос». Так, у давньогрецькій традиції «розум» іменувався «логосом», який разом з тим означав і «слово», і «буття». Мудрість людини полягала у можливості чути (розуміти) голос природи, упорядковувати, збирати почуте, перетворюючи в істину [7, с. 37–38]. З аналізу гераклітової філософії можна зробити висновок, що «логос» має спектр смислів, у який потрапляють міра, сутність, порядок. У Платона «логос» – це такий рід розумової діяльності, який є думкою і здоровим глуздом взагалі, в чистому вигляді, узятим самим по собі. В подальшому у Аристотеля додається думка про те, що сама суть буття співмірна і осмислена: мати логос означає не тільки бути розумним, а й слухатися, підкорятися чужому розуму. Радикальний розвиток у розуміння логосу вніс Плотін. Для нього логос є початок і все є логос. Давньоримська філософія, засвоюючи грецький матеріал в його вже досить розвинених формах, переводить термін «логос» в «раціо», яке означає рахунок, розум, відношення. Метафізичність логосу змінюється на раціо як людську властивість [144, с. 38–39].

Окрім того, слід розрізняти «розум» і «раціональне», оскільки зрозуміло, що вони не цілком тотожні. Так, раціональне – це певна характеристика

людської діяльності з точки зору наявності (або відсутності) свідомого контролю з боку суб'єкта над способом своєї діяльності. Розум як здатність, властивість людського мислення – ширше [144, с. 295].

Натомість, Е. А. Алексєєва стверджує: «Саме поняття «ірраціональне» може бути введено тільки на тлі вже існуючого уявлення про раціональне. Отже, в нас вже має бути певне, створене розумом уявлення про який-небудь предмет або явище для того, щоб віднести інше, що суперечить йому (що спотворює його) уявлення до сфери ірраціонального» [3, с. 88].

Термін «раціоналізм» в різних контекстах використовується по-різному, однак і слово «раціоналізм» нерідко використовується і в контексті протиставлення емпіризму і сенсуалізму. Так, Ф. Бекон розрізняв методи емпіриків і раціоналістів. Такий раціоналізм доречно називати гносеологічним, так як при протиставленні раціоналізму емпіризму і сенсуалізму. Відповідно до гносеологічного раціоналізму є позиція, згідно з якою розум є самостійним джерелом знань, незалежним від почуттів як джерела досвідчених знань. Даний раціоналізм, що протиставляється ірраціоналізму, є світоглядним. Суть світоглядного раціоналізму полягає в тому, що і природа світу, і можливості розуму такі, що світ цілком доступний розумному осягненню. Такий світоглядний раціоналізм, як стверджує В. П. Горан, з ірраціоналізмом несумісний. Кожна з цих двох світоглядних позицій є радикальним запереченням іншого. Якщо раціоналізм визнає доступність світу розумного осягнення, то ірраціоналізм, навпаки, стверджує, що пізнавальні можливості розуму мають нездоланні кордони, за межами яких якраз і знаходиться те, що становить справжню першооснову світобудови, так що ця найглибша сутність світу принципово недоступна розумному осягненню [29, с. 89–90].

Пропонуємо всі відомі нам визначення раціоналізму поділити на декілька груп. Перша група науковців надає визначення раціоналізму в одному аспекті – здебільшого через логічність та обумовленість розуму. Так, на думку М. Логачової раціональне у праві – це щось доцільне, точне, узгоджене, однозначне, тобто таке, що здійснюється завдяки розуму і утворює причинно-наслідкову структуру. Тобто все логічне – раціональне [83, с. 157, 158].

Спираючись на усталені в останні десятиліття трактування таких науковців, як: Н. С. Мудрагея та Т. І. Ойзермана, Д. О. Яковлев під раціональним розуміє логічно обґрунтоване та таке, що максимально виключає емоції, теоретично усвідомлене, систематизоване знання предмета, яке виражене дискурсивно, строго в поняттях [201, с. 15].

С. В. Мусійчук під раціональним розуміє теоретично усвідомлене, логічно обґрунтоване знання предмета, виражене в поняттях [103, с. 17]. У свою чергу, Д. В. Попов вважає, що ірраціональне – обумовлене розумом, або обумовлене бажанням перетворити світ (а значить – себе) виходячи з достовірного знання про нього (і про своє призначення) [128, с. 42].

До другої групи науковців належать ті, хто дає визначення раціоналізму у гносеологічному плані. Так, Ф. М. Неганов, стверджує, що у гносеологічному плані під раціональним розуміється:

а) характеристика процесу пізнання, коли раціональне пізнання протиставляється чуттєвому і надчуттєвому;

б) як знання, виразність в поняттях, логічно обґрунтоване, теоретично усвідомлене, систематизоване; встановлене і обґрунтоване [104, с. 18].

Такої ж думки і М. В. Жуколіна. Крім того, вона вважає, що до сфери гносеології можна віднести розуміння «раціонального» як базової установки людини по відношенню до світу, для якої характерна переконаність в раціональній організації світу і можливості її пізнання [44, с. 62–63].

Третя група науковців спробувала дати визначення раціоналізму, як в гносеологічному, так і в онтологічному розуміннях. А. П. Климець наводить визначення раціонального в гносеологічному та онтологічному плані. Так, у гносеологічному плані раціональне – це логічно обґрунтоване, теоретично усвідомлене, систематизоване універсальне знання предмета, а в онтологічному – предмет, явище, дія, в основі буття якої лежить закон, формоутворення, правило, порядок, доцільність [66, с. 9].

Подібної думки і О. О. Панкратова, яка вважає, що у гносеологічному плані раціональне – це знання систематизоване, логічно і теоретично

обґрунтоване. В онтологічному – це явище, об'єкт, феномен, дія, фундаментом яких є закон, порядок, доцільність [118, с. 3].

Н. С. Мудрагей також пропонує розглядати раціональне у двох концепціях:

1) у гносеологічній площині раціональне – це логічно обґрунтоване, теоретично усвідомлене, систематизоване знання предмета;

2) в онтологічному розрізі раціональне – це предмет, явище, дія, в основі буття якої знаходиться закон, порядок, правила та доцільність [95, с. 54].

Як стверджує В. Н. Порус, все різноманіття трактувань раціональності можна звести до наступних:

1) раціональність розуміється як формально-логічне, концептуальне сприйняття відносин і властивостей навколишньої дійсності;

2) раціональність розглядається в зв'язку з вербальною комунікацією, як здатність суб'єкта пізнання відображати світ в поняттях, категоріально і розумно;

3) раціональність позиціонується як сукупність методологій наукової діяльності;

4) раціональність зв'язується з розумною діяльністю людини;

5) раціональність ототожнюється з нормативною науковою діяльністю [130, с. 318–319].

До ознак раціональності відносять такі: однозначна детермінація, об'єктивна достовірність, дискурсивність, усвідомлюваність, зв'язана з кількісними характеристиками об'єктів, використовується для осмислення матеріально-технічної сфери, зв'язана з функціями лівої півкулі мозку, виражає переважно просторові характеристики об'єкта [126, с. 134]. І. П. Лихолат пропонує віднести до ознак раціонального наступні: обумовленість розумом, об'єктивність, науковість, несуперечливість, доведеність, обґрунтованість, виключення третього, можливість з'ясування та пояснення, доступність розумінню та обґрунтуванню, підлягає теоретичному та логічному засвоєнню, виражається в понятійно-дискурсивних формах [82, с. 24]. М. В. Жуколіна вважає, що в якості ознак раціонального найчастіше є доказовість, логічність, істинність, розумність, ефективність, економічність тощо [44, с. 13].

Завдяки зазначеним критеріям раціональності не завжди можна провести межу між раціональним та ірраціональним, а тому необхідно розкрити принципи раціональності. До методологічних принципів належать:

1. Принцип визначення міри як умова будь-якої розумної та унормованої діяльності.

2. Принцип впорядкованих послідовностей, що полягає в можливості включення явищ, які аналізуються, в ряд однорідних елементів, тобто кожному явищу щось передує та слідує за ним.

3. Принцип достатньої підстави, який означає, що будь-яке судження повинно мати достатню підставу його істинності. В якості достатньої підстави можуть виступати аксіоми, постулати, визначення, судження безпосереднього сприйняття, судження, які вже доведені логічним та емпіричним шляхом.

4. Принцип аналітичності. Через цей принцип сформульована можливість представити явище на прикладі більш дрібних елементів, розкладення на більш прості складові, оскільки аналітичність – це дослідження явищ, об'єктів завдяки розмежуванню їх на першооснови, окремі елементи, в силу чого вони набувають доведеного характеру.

5. Принцип відтворення в модельному експерименті матеріальних чи розумових пізнавальних ефектів. Цей принцип означає можливість відтворення, штучного експериментального моделювання будь-якого явища та повторення його в будь-який момент часу.

6. Принцип нормальності базується на впевненості, що будь-яке явище тяжіє до норми, тобто повне виключення несвідомого, незрозумілого.

Друга група принципів належить до гносеологічної та світоглядної сфер:

1. Принцип обов'язковості доводів розуму, що означає вимогу універсальності, загальнозначущості людської логіки, форм та апарату мислення.

2. Ізоморфізм того, що пізнається, і того, хто пізнає, – вимога інтелектуальної розміреності буття, узгодженість екзистенції з розумом. Ізоморфізм означає тотожність, ідентичність форм та передбачає можливість адекватного пізнання явищ, оскільки постулює існування відповідності між об'єктом пізнання та пізнавальними здібностями того хто пізнає [82, с. 29–31].

Отже, раціоналізм у праві – це філософсько-правова течія, яка обумовлює право як логічно обґрунтоване, достовірне, абсолютне та систематизоване знання, здобуте та пізнане суб'єктом права через розумову діяльність, виключаючи відтак будь-які індивідуальні особливості індивіда.

До ознак раціоналізму як філософсько-правової течії слід віднести:

- гарантованість достеменності правового знання через логічність та обумовленість розуму;
- правові норми – це норми-догми, які характеризуються чіткістю, послідовністю, організованістю та строгістю;
- правове життя повинно бути схематизованим та підпорядкованим логіці;
- юридичні рішення повинні базуватися на логіко-понятійному апараті;
- ігнорування суб'єктивного начала та ірраціональних способів пізнання права.

Пропонуємо розглядати раціональне в гносеологічному, онтологічному, аксіологічному, антропологічному та праксеологічному аспекті.

В онтологічному аспекті раціональне розуміється так: переконаність в раціональній організації права і можливості його пізнання; принципи правового буття ґрунтуються на законі, порядку, доцільності; правові явища повинні бути теоретично усвідомлені завдяки розуму; першоосновою правового буття є розум.

Раціональне у гносеологічному плані розглядається, як характеристика процесу пізнання, заснованого на логічному мисленні; знання, виражене категоріально та розумно.

Аксіологічний аспект раціонального полягає в тому, що знання є завжди об'єктивними, позбавленими індивідуального суб'єктивізму.

У праксеологічному аспекті раціональність у праві проявляється, як поведінка, яка є завжди раціональною та логічною; мотиви поведінки позбавлені непрогнозованості.

Раціональне в антропологічному плані означає надання переваги в оцінці правових явищ розумовим здібностям людини.

2.2 Поняття та ознаки ірраціоналізму у праві

Термін «ірраціональне» набув значного поширення, однак у практичному використанні цей термін трактується в гранично широкому діапазоні – від «позбавлене розуму», нерозумне, нелогічне в буквальному сенсі до «головної рушійної сили» в діяльності людини. Поряд з тим, як стверджує С. В. Кущенко, у різноманітті підходів до визначення ірраціонального можна побачити спільну рису – існуючі підходи засновані, як правило, на тому, що спочатку задається початкове визначення раціонального [78, с. 43–44]. Отже, витoki поняття ірраціонального лежать в контексті фундаментального розрізнення, своєрідної бінарної опозиції раціонального та ірраціонального [110, с. 75].

Саме в кризовий період раціоналізму ірраціональні ідеї проявили себе як складний комплекс знань. Поряд з тим ірраціоналістичні вчення – це ідеї, які досить розрізнені і історично роз'єднані, адже вони зазвичай збудовані не у вигляді концептуально і логічно єдиної системи, а сформульовані часом в ідеологемах, максимах і афоризмах і є значущою частиною течій і різноманітних рухів, об'єднаних терміном «альтернативні», тобто висувають вимоги, що носять перетворювальний характер дійсності. Такий комплекс ідей, об'єднаних ірраціоналістичними принципами побудови і смислової єдності, прийнято відносити до ірраціоналізму як філософсько-правової течії [135, с. 27].

Розуміння ірраціонального у праві узгоджується із загальнофілософським розумінням даного поняття, це пояснюється тим, що і право, і філософія належать до гуманітарних наук. «Ірраціональне» – граматично неправильна форма латинської мови (ненормативне латинське слово). Ненормативність походження і відповідна довільна багатозначність слова «ірраціональне» сприяють до регресу в нескінченність в інтерпретації терміна «ірраціональне» (до безкінечної кількості довільних визначень ірраціонального) та до спроб надати слову «ірраціональне» більш конкретний зміст. Ці спроби багато в чому сприяли появі інших слів, які вигідно відрізняються від слова «ірраціональне», зокрема, «емоційне», «чуттєве», «несвідоме», «підсвідоме» і так далі (зазначення

синонімів поняття «ірраціональне» можна продовжити). Усе це наштовхує на проблему регресу у нескінченність. У літературі все частіше з'являється тенденція до вживання поняття «ірраціональне» без його визначення. Деякі науковці, з одного боку, вважають це поняття своєю «стічною ямою», куди «зливаються» всі негативні наслідки наукової та соціальної діяльності. З іншого боку – існує тенденція представляти ірраціональне як безумовну основу буття і вбачати в ній певну універсальну першореальність і першоджерело знання [78, с. 5–6].

Отже, до першої групи науковців належать ті, хто надають визначення ірраціонального як негативного явища.

Аналізуючи вжиття понять «ірраціональності», Л. М. Шенгерій стверджує про здебільшого негативне забарвлення більшості його значень. Зокрема: 1) нерозумність, неінформованість, нерозуміння, незнання, несвідомість; 2) нелогічність, необґрунтованість, неправильність, недетермінованість; 3) шкідливість, невмотивованість; 4) шкідлива, непрактична дія, що завдає збитків, та ін. [198].

«Ірраціоналізм у всіх його різновидах – то свідоме (чи несвідоме) пробудження егоїстичного й морально хибного – спіднього – чинника в людині, фактично засіб перетворення її на двоногого звіра, до того ж чим інтелектуально витонченішого, тим більш небезпечного та руйнівного», – так вважає В. Ільїн [55, с. 10].

«Ірраціональне у своєму крайньому світоглядному тлумаченні забезпечує найважливіші позиції людської екзистенції, апелює до стихійного, несвідомого, містичного та безвихідного, проповідує безглуздість буття, пустоту майбутнього, нечутність людського голосу в хаосі світу, безцільність надій на розуміння», – такої думки П. Ф. Йолон, С. Б. Кримський, Б. О. Парахонський [140, с. 92].

Друга група вчених дає визначення ірраціонального на контрасті з раціональним. Так, С. В. Кущенко вважає, що якщо раціональне – це щось логічно обґрунтоване, виражене вербально, що має комунікабельний характер,

то ірраціональне – це щось логічно необґрунтоване, що не виражене вербально, що не має комунікабельного характеру. У цьому контексті науковець пропонує розглянути раціональне та ірраціональне через розумне-нерозумне. Отже:

1. Раціональне як «розумне» неминуче включає в себе «все розумне», тобто весь соціальний досвід людини, всі його «розумні» цінності, смисли і переживання світу. «Розумне» як тотальність для людини дозволяє їй зводити в цілісність всі явища дійсності, що потрапляють у сферу її досвіду.

2. Ірраціональне як «нерозумне» неминуче включає в себе «все нерозумне». «Все нерозумне», тобто ірраціональне, може бути віднесено тільки до людини в силу того, що термін «ірраціональне» не застосовується до тварин і будь-яких інших живих істот. Термін «ірраціональне» використовувався тільки стосовно діяльності людини, як щось прямо протилежне раціональному в людській діяльності і неминуче в ній присутнє тією чи іншою мірою [79, с. 45–47].

Як вважає В. Ратников, раціональність асоціюється з гармонійністю, порядком, співмірністю, простотою охоплення думкою, розумінням, натомість, ірраціональність – з дисгармонією, складністю, хаосом, неможливістю досягнути щось думкою, розумом [136, с. 152].

Третя група вчених, хоч і не робить акцент на негативному відтінку ірраціонального, однак стверджує про повну протилежність ірраціонального раціональному.

Т. І. Ойзерман визначає ірраціональне як діалектичну протилежність раціональному [112, с. 85].

«Ірраціональне – це механізм критичної саморефлексії розуму, що спочатку встановлює відмінність у вигляді можливості, далі формує інобуття певної реальності в думках і, нарешті, породжує протилежність тому, що існує», – таке визначення надає К.М. Узбек [172, с. 61].

Інші ж вчені дають визначення ірраціонального як те, що не може бути збагнене розумом.

Як вважає О. А. Панкратова, ірраціональне – це філософське поняття, що виражає непідвладне розуму, що не піддається раціональному осмисленню,

непорівнянне з можливостями розуму [119, с. 53]. Ірраціональне: 1) непізнана сфера об'єктивної реальності, незбагненна розумом; 2) алогічне, але те, що може бути частково пізнаваним і навіть об'єктивованим; 3) несвідома сфера душі; 4) неявні форми знання [118, с. 4].

Ірраціональне – недоступне розумовому розумінню, яке не виражається в поняттях логіки. Такої думки В.А. Бачинін [11, с. 583].

«Ірраціональне – це такі явища реальності, які принципово недоступні раціональному пізнанню, несумісні з можливостями розуму», – так стверджує Е. Г. Малик [87, с. 4].

У гносеологічному аспекті «ірраціональне» традиційно розуміється:

– як процес пізнання, що протікає поза розумом і не схильний до раціонального осмислення;

– як знання, яке не може бути виражено в поняттях, у системній впорядкованій формі та не підлягає логічному обґрунтуванню [119, с. 53].

П'ята група науковців стверджує, що ірраціональне нерозривно пов'язане з раціональним.

В. Г. Скотний виділяє позитивний та негативний ірраціоналізм. Позитивний ірраціоналізм – це той ірраціоналізм, який, на протигагу негативному, не бореться з розумом, а шукає в ньому рівноправного союзника [155, с. 176].

Так Н. С. Автономова дає наступне визначення ірраціональності: «Ірраціональність онтологічно неіснуючий, ректифікований момент в складній діалектичній картині взаємодії розумного і розумового... Ірраціональність існує як момент власної діалектики розуму, пов'язаний з творчим розумінням нового. Ірраціональне – це інтуїтивне, що охоплюється фантазією, відчуттям, тобто неусвідомлювані межі самого розуму» [2, с. 117, 115].

С. В. Кущенко вважає, що ірраціональне – це щось неоднорідне, багатозначне, суперечливе, соціальне і природне одночасно, нерозривно пов'язане з раціональним, спрямоване на пошук сенсу суб'єктом соціальної діяльності, яка бере участь в процесах формоутворення, що відбуваються переважно у внутрішньому світі суб'єкта [79, с. 135].

Т. Н. Дишкант дає таке визначення ірраціонального: «ірраціональне – це сфера раціонального, в якій співіснують несумісні риси раціонального (кінцеве і нескінченне, єдине і множинне і т.п.)» [40, с. 152].

Шоста група науковців ділить ірраціональне на два види: перше – те, що ірраціональне, але може бути раціоналізоване, і таке, що не може бути ніколи досягнуте розумом, тобто нераціоналізується. Так, у літературі є точка зору, що ірраціональне має два значення:

1) ірраціональне – все те, що може бути раціоналізоване внаслідок процесу пізнання, тобто те, що спочатку є непізнаним, невідомим;

2) ірраціональне – все те, що в принципі пізнаним бути не може [95, с. 54].

Ірраціональне в широкому філософському сенсі – це те, що не підкоряється законам логіки, що не може бути досягнуте розумом, що не можна порівняти з раціональним мисленням [113, с. 36].

За подібним принципом ділить ірраціональне і Н. С. Мудрагей, поділяючи ірраціональність на позитивну та негативну. Так, негативне значення ірраціонального полягає у тому, що це як би раціональне в зародку. Тобто таке ірраціональне рано чи пізно стане раціональним, оскільки може бути раціоналізоване. І друге значення – це негативне, тобто таке ірраціональне, яке на даному етапі пізнання залишається для пізнання темним, непроникним, теоретично неусвідомленим [93, с. 68].

Подібної думки і А. П. Климец, який стверджує, що взаємозалежність раціонального і ірраціонального як ще-нераціонального досить ясна. Суб'єкт пізнання стоїть перед проблемою, яка спочатку видається йому ірраціональною. Використовуючи наявні в його арсеналі засоби пізнання, він опановує непізнане, перетворюючи в пізнане, тобто ще-нераціональне стає раціональним, тобто абстрактним, логічно і понятійно вираженим, тобто пізнаним об'єктом. Другий сенс ірраціонального полягає в тому, що це ірраціональне в його абсолютному значенні – ірраціональне-само-по-собі: те, що в принципі не може бути пізнаним ніким і ніколи [66, с. 10].

О. Є. Бродецький пропонує розділяти нераціональне, чи антираціональне, і позараціональне, чи ірраціональне. Так, на його думку, нераціональне (антираціональне) – це однозначне заперечення раціонального, а позараціональне (ірраціональне) – це те, що не відгороджене від раціонального «китайською стіною» та за певних умов актуалізує себе як його потенціал [18, с. 53].

Остання група науковців дає найбільш вдалі визначення ірраціоналізму, при цьому не акцентуючи увагу на раціональне, а даючи трактування ірраціонального як альтернативної течії, яка пізнає буття іншими, відмінними способами, аніж раціоналізм.

А. П. Барчугов описує ірраціональне як «безпосереднє, цілісне, інтуїтивне розуміння ситуації через причетність предмета, через переживання ситуації» [10, с. 54].

Ірраціоналізм – вчення, згідно з яким основою світу є воля, віра, інстинкт, а джерелом пізнання є інтуїція, почуття тощо [45, с. 30].

Ірраціональне, на думку О. С. Олійник, це ті мотиви поведінки, які не збігаються з раціональними його компонентами, мають своїм джерелом або емоційні реакції соціального суб'єкта на умови середовища, або несвідомі явища індивідуальної або колективної психіки, що знаходять прояв в архетипах, стереотипах, традиціях і диктують дії, в опосередкованій формі враховують цінності і норми суспільства, власні довгострокові інтереси [113, с. 101–102].

Ірраціоналізм – ідеалістичне філософське вчення, яке твердить про обмеженість раціонального пізнання, протиставляє йому інтуїцію, віру, інстинкт як основні види пізнання [187, с. 193].

Х. Г. Гадамер стверджує, що ірраціональність є характеристикою певних явищ та процесів, що не можуть бути контрольовані розумом, свідомістю, розміщуються поза межами досягнення розуму та є неінтелектуальними за своєю суттю, тобто недосяжними осягненню в рамках логічного мислення [24, с. 117].

На думку О. І. Кускарова, ірраціональне – це філософська категорія, призначена для фіксації проблематичності об'єкта дослідження, його вихідний до пізнання стан [77, с. 124].

У літературі можна знайти наступне визначення ірраціональності: «філософське вчення, згідно з яким вирішальним фактором у пізнанні, поведінці людей, світогляді, ході історії відіграють не сили розуму, не раціональні засади, а ірраціональне (від лат. *irrationalis* – нерозумний, несвідомий), що передбачає визнання провідної ролі інстинкту, інтуїції, сліпої віри, почуття, тобто того, що протистоїть розуму, мудрості» [173, с. 114].

Як висновок, у літературі поняття «ірраціональність» охоплює багато значень, серед них виділяють такі: розуміння ірраціонального як:

- негативного явища;
- таке, що протилежне розуму;
- щось незрозуміле, незбагненне розумом;
- таке, що нерозривно пов'язане з раціональним;
- те, що слід дослідити, вивчити та раціоналізувати.

Окрім того, у літературі трапляється використання терміну «ірраціональне» в декількох значеннях:

- як течія, вчення, яке виникло на противагу раціоналізму та самостійно немає ніякого значення;
- як знання, здобуті через інстинкт, інтуїцію, віру, почуття тощо;
- як характеристика неадекватності людської поведінки;
- як характеристика явища, виникнення якого неможливо обґрунтувати;
- як знання, які виникли у сфері підсвідомого, несвідомого і які потребують раціоналізації.

Вважається за доцільне розглядати ірраціональне в гносеологічному, онтологічному, аксіологічному, антропологічному та праксеологічному аспекті. В онтологічному аспекті ірраціональне розуміється так: заперечення розумного початку як першооснови світу; правові явища відбуваються поза свідомістю та розумом людини; принципи правового буття можуть бути досягнуті нераціональними засобами пізнання; непізнана сфера об'єктивної реальності права.

У гносеологічному плані «іраціональне» розуміється, як пізнання, що незбагнене розумом та знаходяться поза його усвідомленими межами пізнання; як знання, які не можуть бути виражені через логіко-дискурсивне мислення у поняттях, умовиводах, судженнях.

Аксіологічний аспект іраціонального проявляється через: індивідуальну оцінку з врахуванням суто суб'єктивних моментів; морально-оціночну діяльність людини, що є суб'єктивно зацікавленою у пізнанні права.

У праксеологічному плані іраціональність у праві проявляється як: мотиви поведінки, які не збігаються з раціональними компонентами; мають джерело прояву через індивідуальні характеристики суб'єкта пізнання; проявляються у стереотипах, традиціях, звичаях; особистісне переживання правових явищ суб'єктом.

Антропологічний аспект іраціоналізму полягає у твердженні, що раціоналістичні підстави сутності людини не єдині, та наданні переваги у вивченні її іраціональним проявам.

Окрім того, слід виділяти такі типи іраціональності, які формуються за певними критеріями:

- а) за галузями знання – правова, політична, економічна;
- б) за формами свідомості – індивідуальна (емоції, почуття, воля як прояви індивідуальної іраціональності), суспільна (релігія, міф, традиції, звичаї тощо);
- в) за функціями – онтологічна, гносеологічна, аксіологічна, праксеологічна, антропологічна;
- г) за складом іраціональності – об'єктивна та суб'єктивна.

Іраціоналізм виступає перш за все проти першості раціоналізму, а також проти раціональних ідей про те, що природа і різні сфери суспільного життя раціональні у своїй основі. Іраціоналізм заперечує впорядкованість світу [134, с. 264]. Іраціоналізм стверджує про суб'єктивність, відносність і умовність пізнання і нездатність розуму до відбиття у знанні об'єктивного світу, адже світ не досягається (не до кінця досягається) логічно розумом і

мисленням, а тому ірраціоналістичні ідеї також лежать в основі релятивізму. Тобто ірраціональне – це те, що позбавлене закономірності, не досягається (не до кінця досягається) логічно розумом і мисленням. Прийнято вважати, що тільки ірраціоналізм серед філософсько-правових течій визнає ірраціональні моменти пізнання, вважає їх специфічними нераціональними силами, що лежать в основі і людського духу, і буття [135, с. 28].

Сьогодення відзначається все більшою увагою до ірраціонального. Експансія ірраціоналізму виявляється у всіх сферах культури. Ірраціоналістичне світорозуміння стає чи не традиційним для сучасної культури та набуває статусу світоглядної парадигми нашого часу. Разом з тим ірраціоналізм є ще недостатньо зрозумілим у своїй сутності. Ірраціоналізм піддає тотальній ревізії підстави класичної філософії, однак він не становить однакового вчення, в різних своїх варіантах обґрунтовуючи ставлення людини до світу біологічними характеристиками *homo sapiens*, містичними глибинами духовності людини, відсутністю інваріанта, без основного або плюрального мікрокосму людини. Неясні онтологічний, гносеологічний і антропологічний смисли ірраціонального. Невизначеність категорії ірраціонального обумовлює завдання дослідження, в ході якого вдасться виявити зміст концепцій філософського ірраціоналізму. Цінні позитивні результати вивчення несвідомої і «надсвідомої» сфер духовного і психічного життя людини, отримані ірраціоналістичною філософією, вимагають інтеграції в цілісне вчення про людину та її ставлення до світу [129, с. 2].

Ірраціоналізм характеризується тим, що є концептуально гетерогенний і соціально неоднорідний, адже під час його теоретичного вивчення можна дійти висновку, що він може бути надзвичайно гнучким і здатним враховувати нюанси історичного розвитку. Конкретно-правовий зміст ірраціонального вчення і змістове наповнення його загальних принципів залежить від політичної ситуації і змісту домінуючих в цей час правових ідей. Ймовірно, можна стверджувати, що характер змісту ірраціоналістичного вчення має конкретно-історичний та історико-ситуативний характер. Окрім

того, ірраціоналістичні постулати, принципи, аргументи, цінності, орієнтації, і інші смислові елементи можуть бути присутніми в різних філософсько-правових та ідеологічних концепціях у видозміненій формі вираження. Більш того, перехід явних і послідовно виражених ірраціоналістичних ідей в інші філософсько-правові вчення слід розглядати як поштовх до модернізації класичної доктрини [135, с. 28].

І. П. Лихолат пропонує розділяти поняття нераціональне та ірраціональне. Так, нераціональне співвідноситься з раціональністю, а ірраціональне суперечить йому. До складу нераціонального вона відносить сукупність емоцій, пристрастей, афектів, бажань, сумнівів, впевненості, коливань, потреб, інтересів, переконань, довіри, швидке сприйняття, практичну мудрість, здоровий глузд, скорочений умовивід. Нераціональне доповнює раціональне і згодом раціоналізується. Таким чином, нераціональне – певний етап розвитку знання, результат роботи органів почуття та здорового глузду, матеріал, який підлягає раціоналізації, теоретизації, систематизації та подальшому логічному конструюванню. Нераціональне в праві представлено комплексом відповідних психологічних та гносеологічних феноменів. Вони є інтелектуально непізнаними, незапланованими чи непередбачуваними результатами людського пізнання, які на цій стадії розвитку є інтелектуально не пізнаними, алогічними, але такими, що в принципі пізнаються, стають зрозумілими з вдосконаленням рівня пізнання та протистоять свідомості як засобу існування опосередкованого знання. Під ірраціональним в праві І.П. Лихолат розуміє сторону об'єктивної реальності, яка принципово не доступна пізнанню. До ірраціонального у праві вона відносить:

– незаплановані (побічні) чи непередбачені результати людської діяльності в галузі права як результати дії випадковостей у функціонуванні усієї правової системи. При цьому їх настання є не наслідком недосконалості людських знань, передбачених, прогнозованих процесів та явищ;

– форми освоєння світу, які протиставляються раціональним засобам виражених у поняттях, судженнях, умовиводах (інтуїція, віра, інсайт, ідеяція; надрозумне, відкриття);

– дія сфери безсвідомого, яка протистоїть свідомості як засобу здійснення опосередкованого знання (суб'єктивний елемент у праві).

Поряд з тим науковець зазначає, що поняття нераціонального та ірраціонального можна розрізнити лише в межах теоретичного аналізу [82, с. 36, 39, 46–47, 147.].

Такий поділ на нераціональне та ірраціональне у праві ми не підтримуємо, оскільки префікс «не» нашою думкою, що нераціональне – це таке, що не відповідає раціональному. Так як «раціональність» найчастіше тлумачать як «розумність», як відповідність деяким законам розуму, стандартам і нормам «розумної» діяльності, то нераціональність – це те, що не відповідає цим законам і правилам. Наприклад, якщо порушили якісь норми, діяльність є нераціональною. Таким чином, закони, норми, правила, які утворюють стандарт раціональності, що лежить в основі наших раціональних оцінок і дозволяють винести судження про раціональність або нераціональність діяльності ще до того, як вона завершиться: відповідає стандарту – раціональна; не відповідає – нераціональна [106, с. 285]. Подібної думки і М. В. Жуколіна, яка стверджує, що концепція ірраціонального як «ще-нераціонального» представляється досить спірною, оскільки виникає на базі раціоналістичного твердження про можливість логічного пізнання світу і вираження результатів цього пізнання у вербальній формі. Дійсно, у ракурсі раціоналізму «ірраціональне» постає як щось, що поки ще не може бути осмислено, як «тимчасово ірраціональне». Однак у ракурсі ж ірраціоналізму ірраціональне – серцевина справжнього світу, що розвивається поза розумом, а тому не може бути раціоналізовано ніколи. Подання ірраціонального як «ще-нераціональне» породжує проблему кордону між раціональним та ірраціональним. В історії вирішення цієї проблеми сформувалися і закріпилися у своїх правах дві основні гіпотези:

1) згідно з першою гіпотезою, спираючись на розвиток наук, межа між раціональним та ірраціональним досить умовна, оскільки ірраціоналізм приречений на зміщення на користь раціонального і розширення його «поля» за рахунок «чужої» території. У цього процесу є дві можливі перспективи. Перша припускає принципову можливість поступового поширення розуму на всю нераціональну сферу і повну трансформацію ірраціонального в раціональне. Інша перспектива розглядає ірраціональне як невичерпне джерело ratio, його вічного стимулу і живильного середовища. У цьому ракурсі ірраціональне виступає як характеристика об'єктів зовнішнього світу (залишимо поки без уваги питання про правомірність такого підходу);

2) друга гіпотеза спирається на ідею самобутності й незалежності ірраціонального як особливої здатності людського духу осягати невідоме, не вдаючись за допомогою до розуму. Одним із засобів подібного осягнення є віра (в гранично широкому сенсі цього слова), яка виступає не як антипод розуму, а як інша сторона світосприйняття.

Визнаючи рівнозначність і раціонального, й ірраціонального компонента, а не домінування одного над іншим та виходячи з принципу об'єктивного розгляду питання, не схиляючись на бік ні раціоналізму, ні ірраціоналізму, краще відмовитися від концепції ірраціонального як «ще-нераціонального», залишивши «ірраціональне» в його чистому сенсі [44, с. 49].

Отже, погоджуємось, що нераціональне та ірраціональне – це різні за суттю поняття. Під нераціональним слід розуміти таке, що суперечить звичайним раціональним стандартам, тобто діє не за логічними законами. Тому діяльність раціональна, якщо вона задовольняє відповідні стандарти і норми раціональності, і нераціональна – якщо вона порушує ці норми. Тобто нераціональне – це порушення норм раціонального, а не ірраціонального.

Будь-яка наука, у тому числі правознавство повинна визнати наявність «ірраціонального», адже воно впливає з самої суті людини, по суті, робить метафізичне розуміння людини (звичайно, розуміється в новому, некласичному дусі) основою і витокком наукового пізнання всіх явищ природи [41].

Як стверджує І. Лихолат у структуру права входять явища, процедури, процеси, що мають ірраціональне спрямування, а тому поряд з існуванням у праві раціонального елемента, який має свої межі, у ньому присутні ірраціональні компоненти, які є супутником усього правового розвитку та спроможні виступити в ролі своєрідних активаторів його продуктивності [82, с. 90].

На думку С. С. Сливки, «течія ірраціоналізму була спрямована проти позитивізму і тим самим намагалась підтримувати вчення про природне право. Адже визнання позарозумової суті буття, позасвідомих шляхів його пізнання призводить до вищого сенсу нормативно-цілісної реальності. Згідно з цим природне право міститься у нескінченності та невичерпності природи, є комплексом метафізично облікованих норм і законів, на яких побудований світ» [157, с. 140].

Право багато в чому ґрунтується на ірраціональних засадах, навіть більше – визначається ним. Тому можна стверджувати, що ірраціональні виміри права набувають нових форм і здобувають нове дихання. Ірраціональність передусім лежить у площині масової свідомості, в особливостях світосприйняття й аксіологічному вимірі сьогодення [193, с. 35]. І. П. Лихолат стверджує: «Наявність позараціональних елементів в праві, існування яких зумовлено чинниками як суб'єктивного, так і об'єктивного характеру, є необхідною, закономірною та непереборною» [82, с. 8].

Слід погодитись, що право, яке реалізується в житті, є ірраціональним. «Воно складається з одиничних, конкретних, індивідуальних правових фактів ... Щодо раціонального ідеалу права, який так легко і так швидко можна додумати до кінця, це – світ відсталості, гальм і затримок. Але і раціональний ідеал може бути реалізований тільки у вигляді ірраціональних фактів ... З іншого боку, оскільки будь-яка правова норма постійна, консервативна, а життя безперервно рухається, змінюється, розвивається, оскільки окремі ірраціональні правові факти можуть бути вісниками й гінцями нових, досконаліших правових форм. Вони можуть бути

провісниками здійснення тих правових ідей, які зізнаються лише небагатьма, або навіть іноді випереджати розвиток правових ідей» [64, с. 215–215].

Якщо право є людським творінням, то неможливо його зрозуміти без людини, яка не є просто суб'єктом правопізнання з мисленням «розумної калькуляції», «суто раціональною істотою», а швидше людиною, яка прагне до гармонізації хаосу і пізнання незвіданого. Тому будь-яке правопізнання повинно розпочинатися з антропологічного моменту та усвідомлення того, що людина – не механізм і чинник, а істота, яка має розум і вільну волю. Саме процес правовиявлення, правореалізації здійснюється через свідомість людини, якій притаманні не лише атрибутивні ознаки раціональності (емансипація думки та апеляція до розуму всупереч відчуттям, послідовність, понятійність і рефлексивність мислення, логічна строгість, переконливість та критичність), але й ірраціональності, що проявляється в інтуїтивному, активно-творчому та здатності людини вийти за межі адаптивної доцільної поведінки відносно соціокультурних норм, цінностей, стандартів належної поведінки [35, с. 32].

Ірраціоналізм протиставляє гносеологічному підходу раціоналізму аксіологічний, оскільки активність суб'єкта, з точки зору ірраціоналізму, проявляється не в пізнавальній, а в морально-оціночній діяльності. Відповідно знімається проблема об'єктивності пізнання і замінюється проблемою оцінювання світу з точки зору умов буття в ньому особистості. Зрозуміти ж справжню цінність того чи іншого явища, міркують ірраціоналісти, може тільки людина, яка відрізняється від тварини не розумом, не здатністю до понятійного мислення, а перш за все, здатністю до моральної оцінки. Таким чином, людина стає мірилом усього буття, оскільки вона не безпристрасно-теоретична істота, а є суб'єктивно-зацікавленою в цілях і завданнях своєї діяльності [134, с. 265].

Лише при дослідженні права у всіх його проявах, а не тільки у вигляді системи понять і загальних положень про об'єктивне і суб'єктивне право, як це буває в традиційних теоретичних побудовах правознавства, ми зможемо розгледіти ірраціональну сторону права [64, с. 214]. Як правильно стверджує М. Логачова, право не може ґрунтуватись виключно на одних поняттях, які

можна не інтерпретувати. Натомість, будь-яка інтерпретація є завжди суб'єктивною, а отже, не буде мати усього набору ознак раціональності. Звідси випливає, що право є індивідуальним, а тому – ірраціональним, і це доводиться з двох причин. По-перше, жодне, навіть найбільш вдале, визначення права не може замінити розгорнутої правової теорії, яка залежить від самого її творця, а також від культурно-історичної обумовленої картини світу. По-друге, навіть сам факт абсолютно розумного та логічного не може бути інакше доведений, як не через віру в абсолютну, остаточну компетенцію суто раціонального мислення [83, с. 159]. Отже, право складається з норм або отримує своє вираження в нормах, які є правилами, що містять рамки того, як треба чинити і як не треба, або що кожен повинен робити і чого не повинен. Правові норми є результат розумної діяльності людини, вони створюються людським розумом. У свідомості будь-яка правова норма супроводжується переконанням, що згідно з правилом, вираженим у ній, має діяти не одна особа, наприклад, та, що в даний момент усвідомлює цю норму, а будь-яка особа, для якої вона з тих чи інших причин обов'язкова. Однак правова норма – набагато складніший продукт духовної діяльності людини, ніж поняття, яке є суто логічним продуктом, і тому елементи, її складові, відрізняються великою різноманітністю. Адже і висновки, отримані з тієї чи іншої правової норми, навіть чисто логічним шляхом, бувають дуже різні і зазвичай є предметом багатьох суперечок між юристами. Однак право є не тільки сукупністю норм, а й життєвим явищем, оскільки право постійно реалізується в житті. Право в своєму здійсненні, тобто як життєве явище, служить предметом дослідження юристів під ім'ям суб'єктивного права, який протиставляється праву об'єктивному або праву як сукупності норм [64, с. 211-212].

На думку Н. А. Гураленко, право повинно пізнаватися ірраціонально, шляхом власного переживання, оскільки таке пізнання є якнайглибшим, укорінюється в підвалинах її душі та вже не лишає її. Воно – явище людської психіки і існує лише в нас, а не поза нами. Право починається і закінчується свідомістю, а тому його основа – це не юридичні норми, створені законодавцем,

не зовнішній авторитет, а передусім психіка людини. Розуміння не може бути репрезентоване виключно формулами логічних операцій, адже право – це не винятково об'єктивне явище, оскільки значно детермінується психологією людини, специфікою сприйняття нею правових ідей і особливостями конкретних механізмів їх реалізації [35, с. 32–34].

А. В. Смирнов описує появу ірраціонального елемента в свідомості наступним чином: «При формуванні образу відбувається ізоморфна перебудова даних органів почуттів, а при переході до символу це постійно пульсує, відповідність руйнується, згортається в символічно значимий алгоритм. При зворотному переході від символу до образу, тобто на рівні рефлексивного мислення може виявитися, що процес відображення дійсності був неповним. Чи не розкладений до кінця в сприйнятті залишок, феномен, що реалізується на рівні рефлексивної свідомості, і є ірраціональне в пізнанні» [158, с. 6].

М. Логачова пише: «Присутність у праві ірраціонального пояснюється наявністю габітусу. Це поняття філософії науки означає певну сукупність цільових настанов, схильностей діяти, думати, відчувати й оцінювати певним чином, причому спонтанно, без розрахунку та приписів. Габітус – продукт історії і культури, зумовлений «життєвим світом». Його елементи мінливі і відносні, на відміну від ейдосів, що маркують раціональне. Класична логіка далеко не завжди є адекватним і релевантним органом опису і дослідження процедур міркувань, пов'язаних з правовою проблематикою. Перевагу має логіка модальна, заснована на принципі багатозначності, яка враховує ірраціональні складові. Немає необхідності, щоб логіка системи співпадала за всіма пунктами з сукупністю локальних логік, які є вставленими в цю систему. Ця загальна логіка може бути іншого порядку. Філософія права, юридичні науки можуть продуктивно використовувати принципи неспіврозмірності і додатковості» [83, с. 162].

У науковому пізнанні до сфери ірраціонального відноситься здатність суб'єкта безпосередньо і інтуїтивно, без апеляції до законів логіки знаходити шляхи вирішення тих чи інших завдань [119, с. 54]. До проявів ірраціонального у праві І. П. Лихолат відносить такі: суб'єктивне право, дія випадковостей,

окремі аспекти праворегулятивної діяльності, аксіологічні поняття в правових нормах, зміст яких залежить від індивідуальних оцінок та оцінювань, вимоги врахування суто суб'єктивних моментів, де міститься апеляція в галузь моральну та релігійну. Прикладом останнього є посилання в Преамбулі Конституції України на Бога та совість [82, с. 68–69].

На сьогодні можна з впевненістю говорити, що ірраціоналізм – філософсько-правове вчення, що складається з безлічі концепцій, на противагу раціоналізму об'єднаних ідеєю монолізму. Ірраціоналізм охоплює знання, які ґрунтуються на запереченні всеохоплюючої можливості розуму в пізнанні і визнають основою пізнання нераціональні аспекти духовного життя – волю (волюнтаризм), безпосереднє споглядання, почуття, інтуїцію (інтуїтивізм), інстинкт, «несвідоме» (фрейдизм), «мислячий розум», «відкритої можливості» (екзистенціалізм), уява, містичне «освянення» і т.д. [135, с. 28].

На думку М. В. Жуколіної, поняття «ірраціонального» включає як чуттєве пізнання й інтуїцію, так і віру й емоційно-екстатичні стани психіки; те, що поки ще не висвітлене світлом розуму, і те, що розум не в силах осмислити [44, с. 15].

Ірраціональне право виявляється в множинності аспектів (онтологічному, гносеологічному, аксіологічному, антропологічному та праксеологічному) як на пізнавальному, так і діяльнісному рівнях. Ірраціональне в праві обумовлюється багатьма чинниками як суб'єктивного (гносеологічні, психологічні та діяльнісні особливості суб'єкта, який пізнає право та здійснює діяльність із застосування цього комплексу знань), так і об'єктивного (правові засади, принципи, аксіоми) характеру [82, с. 188]. Правові норми, які перебувають у свідомості юриста, пов'язані головним чином не з інтелектом, а з волею, звідси зрозуміло, що сутність цих вольових рухів, породжуваних правовими нормами у свідомості юриста, безумовно ірраціональні. Вони кореняться в темних підсвідомих глибинах нашої душі. Отже, суб'єктивне право – це ірраціональне право [64, с. 219–220].

Отже, багато з сучасних юристів, як теоретиків, так і практиків, щоб забезпечити найбільш правильне застосування права, все частіше звертають увагу на ірраціональне в праві і на його протилежність всьому раціональному

в ньому. Всі ці науковці наполягають на тому, щоб судити про право і приймати правові рішення не тільки на підставі права, вираженого в нормах, а й права, що здійснюється в житті. Цей заклик, який все частіше виходить із середовища сучасних юристів, викликаний не стільки теоретичними інтересами або прагненням до повноти наукового і філософського знання про право, скільки запитамі правового життя. Тому право, що втілюється в житті, ірраціональне. Воно складається з одиничних, конкретних, індивідуальних правових фактів [64, с. 214-215].

Раціоналізм у праві ігнорує особливості людини, її почуття та душевні переживання. Через раціональність ми собі уявляємо людину виключно як істоту, яка в прийнятті своїх рішень опирається на розум. Однак людина частіше опирається на емоції, совість, віру тощо, аніж на голос розуму, особливо, коли мова йде про прийняття швидких рішень.

Отже, людина наділена двома категоріями пізнавального процесу: раціональним та ірраціональним, – тому протиставлення раціонального та ірраціонального не дає людині можливості отримати вичерпність правової інформації та знань. Ірраціональність притаманна самому життю, буттю; без ірраціональних можливостей процес пізнання неможливий. У ХХІ столітті почалось усвідомлення та розуміння того, що процес пізнання і діяльності здійснюються не абстрактним пізнавальним суб'єктом, а звичайною людиною, якій притаманні такі прояви людської активності, як: емоції, віра, почуття, афекти, пристрасті, воля, інтуїція тощо.

Пізнання неможливе лише за допомогою одного атрибуту – раціональності. На відміну від раціоналізму, ірраціоналізм більше звертає увагу не на пізнання об'єктивного світу, а на внутрішній світ суб'єкта пізнання. Філософія права з точки зору ірраціональності бачить своє завдання не у теоретичному пізнанні, що виражене через логіко-понятійний апарат, а в розкритті моральних та духовних якостей особистості та висунення на перший план суб'єктно-об'єктних відносин, де людина виступає як суб'єкт пізнання права.

Ірраціоналізм у праві – це філософсько-правова течія, сформована на основі обмеженості лише раціонального пізнання права, що обстоює позицію «переживання» (сприйняття) його через інші джерела пізнання, альтернативні раціоналізму або як такі, що доповнюють це раціональне сприйняття (інтуїція, віра, воля, емоції тощо). Ірраціоналізм не протистоїть і не виключає раціональне сприйняття права, він лише стверджує, що знання про право не можуть ґрунтуватися лише на пізнанні розуму. Отже, ірраціоналізм як філософсько-правова течія відстоює дуалізм, а не монополізм у пізнанні права.

Таким чином, ірраціоналізм у праві має такі значення:

1) це альтернативна щодо раціоналізму течія, яка не виключає існування раціоналістичного пізнання права;

2) це форма психічної (духовної, емоційно-вольової тощо) активності, яка засвідчує обмеженість моністичного пізнання права розумом;

3) це знання, які отримані ірраціональними елементами правопізнання;

4) це система уявлень, явища людського суспільства, що виступають здебільшого в таких ірраціоналізованих формах: релігійно-міфологічній, традиційно-звичаєвій, емоційно-чуттєвій, інтуїтивній, інстинктивній, вольовій тощо.

Доцільно розглядати ірраціоналізм у двох аспектах: у широкому – як філософсько-правовий напрям, що вказує на обмеженість раціонального пізнання (розумному спогляданню світу ірраціоналізм протиставляє чуттєве споглядання, інтуїцію, інстинкт, віру та інші пізнавальні здібності, що дають змогу отримати знання, недоступне розуму); у вузькому – під ірраціоналізмом слід розуміти філософсько-правові концепції, школи, що виникли у результаті розвитку посткласики і були реакцією на раціоналістичну віру в безмежні можливості людського розуму, характеризувалися прагненням або спростувати раціоналізм взагалі, або обмежити його надмірні сподівання на істину.

Ірраціоналізму у праві притаманні наступні ознаки:

- пізнання права через «переживання ситуації»;
- джерела правопізнання є нерозумовими за своєю суттю;
- за допомогою джерел правопізнання ірраціоналізм дозволяє отримати знання, недоступне розуму;
- ірраціоналізм висуває суб'єктно-об'єктні відносини;
- активність суб'єкта в праві проявляється в морально-оцінній діяльності;
- ірраціоналізм виявляється у суспільній правосвідомості (релігія, міф тощо), індивідуальній правосвідомості (емоції, почуття, віра, воля тощо), підсвідомості, несвідомості (психоаналіз, інстинкт тощо);
- ірраціоналізм стверджує про метафізичність права;
- вияв ірраціонального у праві простежується на етапі формування правових норм, їх створення, при пізнанні права, при інтерпретації права, у суб'єктивному праві; під час правової соціалізації (у вигляді надсвідомих ціннісних установок, які були сприйняті людиною як особисті; інстинктивних (несвідомих), духовних детермінант власної діяльності, які згодом створюють певну модель поведінки; у вигляді звичаєвої правомірної поведінки, суть якої полягає в тому, що людина вивільняє себе від розумової діяльності, однак приводить таку поведінку у відповідність правомірній шляхом несвідомих інстинктивних процесів, які базуються на вже прийнятих розумом правових цінностях).

Отже, прийняття людиною рішення, в тому числі й правового, здійснюється раціоналістично, механічно лише на етапі повного засвоєння норми та повторення подібної ситуації в минулому. Однак перше ознайомлення людини з правовою нормою чи перше її застосування здійснюється з домінуванням ірраціоналістичного сприйняття, аніж раціонального. Право залежить від сприйняття його людиною, від її індивідуально-духовних особливостей, через які вона це право сприйме. Вважаємо, що сприйняття права ірраціоналістично може здійснюватися за допомогою таких ірраціоналістичних способів освоєння права, як: емоцій, віри, волі, інтуїції, інстинкту, «несвідомого» тощо.

2.3 Співвідношення елементів раціоналізму та ірраціоналізму у правопізнанні

Дихотомія «класика–посткласика» у праві лежить у площині дилеми «раціональність–ірраціональність». Так, класичне філософствування у праві взяло за основу раціоналістичне бачення світу та інтерпретацію права через закони логіки, натомість, посткласика взяла до уваги ірраціоналістичне трактування права, яке передбачає сприйняття права через такі індивідуальні характеристики людини, як: волю, емоції, інтуїцію, віру тощо.

Складний та багатоманітний процес співвідношення методологічності класики та посткласики знаходить конкретне втілення у протистоянні та взаємодії раціонального та ірраціонального у пізнанні. Поряд з величезним значенням раціоналізму для пізнання не менш вартісну роль відіграє ірраціоналізм, який має у багатьох випадках позитивне значення, адже залучає до пізнання нові методи [116, с. 37, 38]. Багатовікова історія свідчить про те, що коріння таких процесів, як: протиставлення, взаємодія і конфлікт раціоналізму та ірраціоналізму – сягає стародавніх Індії, Китаю, Греції, Єгипту, Риму. XXI століття теж не є винятком. Історія свідчить, що раціоналізм відіграє потужну роль у пізнанні, поряд з тим і ірраціоналізм має більше позитивних якостей, ніж негативних, оскільки залучає до пізнання нові методи [155, с. 309].

Співвідношення раціонального і ірраціонального відноситься до такого типу співвідношень, в якому поки не вдається знайти загальну підставу для визначення як співвідносяться один з одним раціональне і ірраціональне. Таке співвідношення лежить в площині визначення самого поняття «розум». Однак поняття «розум» трактується в такому широкому діапазоні значень, який не дозволяє більш-менш ясно і несуперечливо сказати, що ж таке «розумне». Ще більше неясностей виникає при інтерпретації поняття «нерозумне» [78, с. 43].

У сучасній літературі склалося декілька підходів до визначення співвідношення раціонального та ірраціонального. Першою та найбільш поширеною є точка зору щодо географічного поділу раціонального й

ірраціонального світорозуміння. Вважається, що в східній культурі – ірраціональні елементи домінують, а в західній – раціональні. Для другого підходу характерним є поділ європейської філософії на класичну і неklasичну, в основі якого також лежать раціональні та ірраціональні способи пояснення світу. Нарешті, не менш традиційною є позиція, згідно з якою релігійно-ідеалістична філософія пронизана містицизмом, а тому ірраціональна, а на противагу їй матеріалістична філософія – раціональна [7, с. 36].

О. О. Панкратова виділяє три підходи до проблеми співвідношення раціонального та ірраціонального:

1) антисциентизм – відповідь на виклик науково-технічному прогресу та усвідомлення перегляду класичної концепції раціональності. В ідеях даної течії простежувалося прагнення розглядати навколишню дійсність через призму самої людини, відчайдушно чинивши опір світу, де править лише наука;

2) «симбіоз» раціонального і ірраціонального. Слабкою стороною даного підходу є надмірна ірраціоналізація сфер життя, відрив від науки;

3) плюралістичний підхід пропонує максимально розширити смисловий контекст поняття «раціональне», з метою зняття з нього ярлика неповноцінності. Раціональність тут виступає благодатним середовищем для виникнення науки, права, філософії, мистецтва, що абсолютно не перешкоджає подальшій раціоналізації культури в умовах інформаційного суспільства, де поряд з технічним прогресом буде йти прогрес розумовий, що призведе до розкриття інтелектуального потенціалу людства, загального щастя і процвітання.

Як стверджує сама авторка цих трьох підходів, у цих підходах одна негативна сутнісна характеристика: високий ступінь невизначеності, розмитості ключових для аналізу понять «раціонального» і «ірраціонального». Дискусія позбавляється своєї плідності, коли немає точних і універсальних визначень понять, ситуація ускладнюється ще й тим, що дані поняття розглядаються оціночно, тісно пов'язуються з індивідуальними ціннісними уподобаннями [118, с. 5–6].

Є. А. Нестеренко виокремлює п'ять закономірностей сучасного тлумачення співвідношення раціонального та ірраціонального: їх категоричне протиставлення, тобто тлумачення раціонального та ірраціонального як протилежностей; мисленнєве включення ірраціонального до змісту раціонального, тобто розуміння ірраціонального як частини нової раціональності; розуміння ірраціонального як додаткового по відношенню до раціонального, тобто такого, що є вторинним по відношенню до раціонального; тлумачення їх існування в постійних взаємних перетвореннях; виходячи з ідеї тринарності світобудови, обґрунтування розрізнення двох форм ірраціонального: перша форма – те, що може бути пізнане розумом, але ще не пізнане, друга форма – невідкладного досягненню розумом [105, с. 8, 10].

Значення розгляду співвідношення раціонального та ірраціонального полягає в наступному:

– по-перше, поняття раціонального та ірраціонального знаходяться на «перетині» безлічі істотних категорій філософського знання. Дилема раціонального-ірраціонального є однією з вічних проблем філософії, хоча власне теоретична протилежність раціонального і ірраціонального – не такий вже й давній продукт філософської думки;

– по-друге, філософія фактично в історії класичної європейської думки завжди була ні чим іншим, як теорією розуму, яка розгорнуто розкриває здібності й межі, пізнає мислення і свідомість людини в цілому; потужні пласти цих ідей продовжують, експліцитно або імпліцитно, чинити серйозний вплив на сучасну теоретичну свідомість;

– по-третє, серйозне загострення уваги на складнощах проблеми раціонального й ірраціонального принесло з собою науково-технічну революцію, яка виводить пізнання і практику на нові рівні освоєння реальності;

– по-четверте, актуальною є проблема раціонального й ірраціонального з точки зору розвитку теорії і практики управління соціально-економічними процесами, соціальними перетвореннями (реформ, модернізацій тощо);

– по-п’яте, давно вже назріло завдання (і робляться спроби) розвести поняття раціонального та ірраціонального і їх раціоналістичне та ірраціоналістичне тлумачення. Іншими словами, ця проблема має конкретно-історичний характер, а європейський класичний раціоналізм та ірраціоналізм дали лише історично минуші й обмежені версії раціональності та ірраціональності [144, с. 9–11].

Ірраціональність приводить до появи нового методологічного інструментарію, який сприяє розумінню права з іншого боку, аніж методологія раціональності. Така методологія є трансцендентальною, яка критикує підпорядкованість певним схемам, причинно-наслідковим системам і утворює іншу площину вимірювання – ієрархічну та складну, нелінійну, непозитивну, об’ємну, а також дозволяє охарактеризувати правову реальність не на основі раціонально-догматичного підґрунтя. З використанням трансцендентальної методології право не задовольняється суто службовою функцією, оскільки крім прийомів традиційного мислення (формування понять, суджень, умовиводів, прийомів аргументації тощо) також застосовуються нові когнітивні засоби, які шукають першопричину не у сфері догматики, а в природі людини, її мисленні, моральних принципах, ідеї справедливості (до них належать процедури інтуїтивного сприйняття, екзистенціального переживання тощо) [35, с. 32].

До найважливіших положень методології ірраціоналізму слід віднести такі: установка на домінування синтезу методів, вимога розглядати будь-яку проблему в зіставленні різних кутів зору; відмова від монізму, від абсолютизації єдності; ірраціональна методологія стверджує можливість і необхідність багатовимірної, багатозначної причинної обумовленості; в основі ірраціональності лежить свобода волі, а свобода – властивість, модус духу, але не матерія, модусом якої є пряма і однозначна детермінованість, залежність [126, с. 135].

За весь свій час розвитку ірраціональність як своєрідна реакція на раціональність усіх сторін життя людини онтологізується (А. Шопенгауер, Ф. Ніцше, А. Бергсон, Л. Шестов), знаходить власну гносеологічну

проблематику (Е. Гуссерль, В. Дільтей). Згодом виявляється антропологічний (С. К'єркегор, З. Фрейд, М. Шелер, Ж.-П. Сартр) і соціокультурний (О. Шпенглер, Х. Ортега-і-Гасет, Е. Фромм, М. Хайдеггер, К. Ясперс) зміст ірраціонального. Разом з тим новаторство філософського ірраціоналізму призводить до протилежної крайності – недооцінки значення розуму у ставленні людини до світу. Відсутній синтез, у якому б цілісність світогляду постала органічною єдністю раціонального й ірраціонального [129, с. 4–5].

Крайній раціоналізм, як і крайній ірраціоналізм, – погана метафізика. Приділяти увагу тільки одній стороні – значить спотворювати істину, яка полягає в єдності раціонального та ірраціонального. Раціональне та ірраціональне обумовлюють в кінцевому рахунку можливим існування один одного. Наявність раціонального знання визнається як раціоналістами, так і ірраціоналістами, адже заперечення його привело б до самих абсурдних наслідків. Однак ставлення раціоналізму й ірраціоналізму до раціонального знання прямо протилежне. Так, раціоналісти стверджують, що, отримавши раціональне знання про предмет, вони тим самим пізнають його справжню сутність. Натомість, ірраціоналісти настоюють на тому, що раціональне знання не дає і в принципі не може дати знання сутності предмета та світу в цілому, воно ковзає по поверхні і служить виключно для цілей орієнтації людини в навколишньому середовищі. Так, компас в руках подорожнього – абсолютно необхідна річ, якщо подорожній йде по невідомій місцевості в певному напрямку. Поряд з тим, хіба компас може дати опис і характеристику місцевості? Так і абстрактне раціональне знання – поводитир у світі, знайомому йому тільки в досить приблизних рисах [77, с. 125].

Отже, складний і багатоманітний процес співвідношення методологічності культури класики та посткласики знаходить конкретне втілення у протистоянні та взаємодії раціонального й ірраціонального в пізнанні [116, с. 38]. Вважаємо, що співвідношення раціонального та ірраціонального у праві лежить у площині:

1) методологічній. Раціоналізм відстоює універсальність наукового методу пізнання та права як незмінного набору істин. Натомість, ірраціоналізм характеризується інтерсуб'єктивним типом правопізнання;

2) гносеологічній. Основним видом пізнання права ірраціоналізм вважає пізнання, яке здійснюється на основі позарозумових властивостей людини (інтуїції, волі, віри, емоцій тощо). В свою чергу, раціоналізм відстоює рефлексивне пізнання права, тобто пізнання розумом;

3) онтологічній. Раціоналізм визнає закони логіки як фундаментальні принципи правового буття та мислення. Ірраціоналізм звертає увагу на альтернативні форми освоєння правового буття. Згідно з ідеями ірраціоналізму буттям є все те, що ми сприйняли і засвоїли як знання;

4) аксіологічній. Правові цінності згідно з ідеями раціоналізму сприймаються як незмінний набір істин розуму. На противагу цьому, ірраціоналістичні вчення сприймають правові цінності через антропологічну площину, тобто як набір тих цінностей, які формуються внаслідок індивідуальної характеристики індивіда.

Протиставлення раціоналізму та ірраціоналізму, душі та тіла у людині є помилкою матеріалістичної та ідеалістичної методології, де сутність людини розглядається через приналежність до матеріального чи духовного феномену буття. Однак мислення і тіло, духовне і тілесне є тотожними в людини, оскільки неможливо чітко означити, де починається процес мислення, який неможливий без тілесного забезпечення. Тому у процесі мислення бере участь все людське тіло і це свідчить про єдність раціонального та ірраціонального [20, с. 15].

Говорячи про феномени раціоналізму й ірраціоналізму, слід вдатися до аргументу їх єдності через онтологічне обґрунтування. Так, всім відомий фактор функціональної асиметрії мозку, а саме те, що в лівій півкулі сконцентровано логічне мислення, тоді як у правій – образне. В особистісному аспекті ми отримуємо відповідно в першому випадку – тип особистості «вченого», у другому – «художника» [5, с. 14]. Отже, у духовному освоєнні людиною права переплітаються раціональні та ірраціональні форми, аналітика з

інтуїцією, розум з вірою, розважливість з імпульсивністю і т.д. Нашій свідомості характерна подвійність щодо присутності в ній як раціонального, так і ірраціонального аспектів [4].

Не існує єдиної думки стосовно того, що розуміти під правом, однак є одна риса в праві, щодо правильності якої ніхто не сперечається. Жоден науковець не стане заперечувати того, що право або складається з норм, або принаймні отримує вираження у нормах. Розбіжності відбуваються вже щодо того, звідки беруться ці норми, а тому існує декілька поглядів на це. Одні схиляються до думки, що норми встановлюються якимось зовнішнім авторитетом (наприклад, державною владою); інші стверджують, що норми кореняться в етичній свідомості людини, яка створює оцінки і визначає належне й неналежне, незалежно від природного ходу речей вони виробляються соціальними відносинами та їх розвитком; треті думають, що вони поступово складаються і кристалізуються з відповідних психічних переживань [64, с. 211].

Раціональне та ірраціональне у правовій свідомості людини взаємопроникають один в одного, ця єдність дає змогу подолати їх обмеженість і вивести механізм взаємодоповнення. При ізоляції раціонального чи ірраціонального неможливо досягти повної реалізації у праві. Взаємодія основних можливостей людини допомагає гармонізувати суспільні (об'єктивні) та моральні (суб'єктивні) аспекти права і робить можливим створення врівноваженої ефективної правової системи. Завдяки раціональному у праві як вищій розумовій здібності людини, що спрямована на пізнання універсальних правових цінностей та зв'язків між ними, людина визначає механізми трансформації і реалізації ідеального праворозуміння у практичному використанні норми. Якщо людина розуміє смисл права, то наслідком цього є її готовність бути відповідальною за свої вчинки, реалізовані у розумній поведінці. Обмеженість раціонального проявляється у неможливості реалізації результатів розумової діяльності людини в емпіричній дійсності без опосередкування на чуттєвому рівні. Поряд з тим ірраціональність без керування розумом безсила, адже втрачає орієнтири правового поля, а це може

призвести до негативних наслідків. Ланкою зв'язку між раціональним та ірраціональним є здоровий глузд, на який опирається позитивне право, тому що саме в орієнтації на здоровий глузд, що призводить до відмови від моральних елементів змісту права, полягає обмеженість правового позитивізму [71].

На думку Н. С. Мудрагея, розведення раціонального та ірраціонального по різних кутам призводить до трагічних наслідків – це не просто не філософічно, але й виникає вкрай невірна теоретична схема, яка формує хибне уявлення про універсум та стан людини у ньому. Ірраціональне та раціональне не можуть існувати одне без одного, як не існує множинного без єдиного, лівого без правого, буття без небуття, дня без ночі, жіночого без чоловічого тощо [95, с. 57].

Таким чином, «раціональне та ірраціональне в життєдіяльності людини, в її пізнанні навколишнього світу, в її практичній діяльності становлять нерозривну єдність, необхідну для цілісного, повноцінного, повнокровного світорозуміння кожної людини. І ця повнокровність повинна знаходити своє вираження і в професійній діяльності людини, особистості, яка розуміє і перетворює навколишній світ» [107].

«Кордон» між раціональним й ірраціональним, з точки зору А. М. Аброчкова, є дуже умовним. Взнявши за основу дослідження класичного уявлення і нові уявлення про раціональність, можна стверджувати, що зміна уявлення про раціональне і ірраціональне і буде «переходом» між цими двома категоріями. При зміні методологічних норм і критеріїв змінюються уявлення про раціональність (при сприйнятті раціональності як відповідної методологічним нормам і критеріям на протиположності поданням про постійне співвіднесення раціональності з логічними законами в класичній концепції), що якраз і обумовлює взаємоперехід раціонального й ірраціонального, оскільки поряд зі зміною уявлення про раціональне змінюється й уявлення про ірраціональне [1, с. 46].

Ірраціональні та раціональні складові у праві вбачає і Б. О. Кістяківський. На думку вченого, раціональне у праві можна простежити через логічні

поняття, оскільки ці поняття входять до структури правової норми, то правова норма є суто раціональним поняттям. Однак право – це не лише правові норми (об’єктивне право), а й онтологічне явище, тобто отожднюється з суб’єктивним правом. Суб’єктивне право, на відміну від об’єктивного (сукупність раціональних продуктів духовної діяльності людини), є системою життєвих фактів, що мають правове значення. Якраз суб’єктивне право складається з ірраціональних правових фактів, яким притаманно змінюватися. Так, одні правовідносини зникають, інші виникають, одні права і обов’язки стверджуються, інші ж затухають. Кожен життєвий факт у своїй індивідуальності, у своїй своєрідності, у своїй неординарності є щось безумовно ірраціональне. Отже, перш ніж відбувається раціоналізація цих життєвих фактів, право стає об’єктивним, вони постійно змінюються; одні правовідносини виникають, інші зникають, одні права і обов’язки затверджуються, інші зникають. Тому деякий час право існує тільки у вигляді ірраціональних правових фактів [64, с. 193–198, 213.].

Перевага чи ідеалізація раціонального чи ірраціонального як визначального чинника у процесі формування та становлення нового знання призводить до неповноти пояснення світу у всій його поліфонічності. Це призводить до проблем неспроможності пізнавальної методології адекватно вимальовувати картину світу. Звідси випливає, що слід шукати таку методологію, яка б розглядала раціональність та ірраціональність як сторону однієї медалі, як такі явища, що взаємопов’язані між собою як у процесі виникнення, так і в процесі становлення [25, с. 4]. «Дослідження потенціалу взаємодії раціонального та ірраціонального в теоретичному знанні покликане заповнити існуючі прогалини в методології посткласичної науки і посприяти формуванню повноцінної картини світу XXI століття» [19].

Взаємозв’язок та взаємовідношення різних компонентів наукової методології ще не достатньо досліджені, однак можна констатувати, що ірраціональні елементи пізнавальної діяльності, які різноманітно представлені в методології науки різними видами прояву несвідомого, неявного й

інтуїтивного широко збагачують методологічний арсенал. Механізм функціонування раціонального та ірраціонального активізує приховані креативні тенденції потенції дослідника. «Методологічні рефлексії стосовно місця і ролі раціонального та ірраціонального в процесі пізнання постають партнерами, які не просто ведуть діалог, а й плідно взаємодіють та взаємодоповнюють одне одного. Процес формування нового знання постає умовою розкриття потенцій взаємозв'язку раціонального й ірраціонального, їхньої взаємодетермінованості. І останнє: тільки нова світоглядно-методологічна парадигма здатна окреслити параметри вимірності проблеми раціонального та ірраціонального, шляхи її розв'язання у широкому соціокультурному контексті наукової пізнавальної діяльності» [25, с. 6].

Отже, співвідношення «раціоналізм-ірраціоналізм» у праві можна розглядати з точки зору різних підходів:

1) надання переваги раціонально-догматичному підґрунтю права, який базується на виключно логічному пізнанні права;

2) надання переваги ірраціональному у праві та критика розуму як методу освоєння правової реальності;

3) пошук синтезу раціонального та ірраціонального як спосіб взаємопроникнення, взаємовпливу різних методів дослідження права.

Сьогодення вимагає нового підходу до розгляду співвідношення і взаємозв'язку раціоналізму й ірраціоналізму. Сучасна методологія повинна поєднувати елементи класики та посткласики, раціональні й ірраціональні принципи пізнання, здоровий дух, оптимізм і гострий, неупереджений розум. Саме такий підхід дозволить подолати надмірну раціоналізацію та агресивну ірраціоналізацію [116, с. 38–39]. «Ірраціональні смисли мають значущість лише тоді, коли їх виплекано не без розуму, а на основі екзистенційно мотивованого життєво-духовного й когнітивно-ціннісного синтезу, що вивершує цілісність людського існування й пізнання. Методологічний потенціал такого синтезу в його пізнавально-теоретичних аплікаціях вельми потрібний нині – за браку науково-світоглядної цілісності та органічної збалансованості елементів

сучасного духовного досвіду на засадах нової, змістовно рельєфної, принципово відкритої раціональності. Аналіз потенціалу ірраціонального у знанні передбачає виявлення внутрішньо притаманних не лише гуманітарному, а й природничому знанню людиномірних передумов та ціннісних можливостей, зв'язку та координації логіко-когнітивних основ і емоційно-естетичних, морально-діяльнісних імпульсів та застосувань змісту науки» [19].

Таким чином, посткласична філософія права представлена законом взаємного переходу кількісних змін у якісні, єдністю і боротьбою протилежностей, законом заперечення заперечення, які втілюються через співвідношення раціоналізм-ірраціоналізм. Раціоналістичній методології притаманний аналіз, абсолютизація єдності, однопричинна обумовленість та монізм. Натомість, ірраціональна методологія – це синтез, плюральність, дуальність.

Незважаючи на суттєву відмінність засад класики та посткласики, їх методологічного апарату, сучасна культура наукового аналізу не лише не заперечує, а наполягає на взаємопроникненні, взаємовпливі та синтезі протилежних підходів. Аналіз принципів та законів матеріалістичної діалектики дає нам змогу стверджувати про такий тип співвідношення як синтез, який поєднав би у собі раціоналізм та ірраціоналізм, адже будь-яке дослідження права повинно бути всестороннім, а отже, з використанням раціоналістично-ірраціоналістичної методології.

Тому право слід розглядати методологічно в сукупності раціонального та ірраціонального. Раціональне та ірраціональне в праві – це сторони одного цілого, які визначають суть та існування одне одного. Неможливо розкрити зміст ірраціонального не розуміючи, що слід визначати під раціональним у праві.

Отже, неправильно говорити, що право – це суто раціональне чи ірраціональне явище, однак мета дисертаційного дослідження полягає у розгляді лише одного аспекту права – ірраціонального.

Висновки до другого розділу

У другому розділі досліджено поняття раціоналізму, ірраціоналізму та їх співвідношення.

Під час аналізу поняття та ознак раціоналізму у праві було виявлено, що всі відомі нам визначення раціоналізму можна поділити на декілька груп. Перша група науковців надає визначення раціоналізму або розуму в одному аспекті – здебільшого через логічність та обумовленість розуму. До другої групи науковців належать ті, хто дає визначення раціоналізму у гносеологічному плані. Третя група науковців спробувала дати визначення раціоналізму, як у гносеологічному, так і в онтологічному розуміннях.

Виявлено, що раціоналізм у праві ігнорує особливості людини, її почуття та душевні переживання. Через раціональність ми собі уявляємо людину виключно як істоту, яка в прийнятті своїх рішень опирається на розум. Однак людина частіше опирається на емоції, совість, віру тощо, аніж на голос розуму, особливо коли мова йде про прийняття швидких рішень.

Отже, людина наділена двома категоріями пізнавального процесу: раціональним та ірраціональним, – тому протиставлення раціонального та ірраціонального не дає людині можливості отримати вичерпність правової інформації та знань. Ірраціональність притаманна самому життю, буттю, без ірраціональних можливостей процес пізнання неможливий. У XXI столітті почалось усвідомлення та розуміння того, що процес пізнання і діяльності здійснюються не абстрактним пізнавальним суб'єктом, а звичайною людиною, якій притаманні такі прояви людської активності, як: емоції, віра, почуття, афекти, пристрасті, воля, інтуїція тощо.

На відміну від раціоналізму, ірраціоналізм більше звертає увагу не на пізнання об'єктивного світу, а на внутрішній світ суб'єкта пізнання. Філософія права, з точки зору ірраціональності, бачить своє завдання не у теоретичному пізнанні, що виражене через логіко-понятійний апарат, а в розкритті моральних

та духовних якостей особистості та висунення на перший план суб'єктно-об'єктних відносин, де людина виступає як суб'єкт пізнання права.

Здійснюючи аналіз ірраціонального у праві, було виявлено, що в літературі поняття «ірраціональність» охоплює багато значень, серед них виділяють наступні: розуміння ірраціонального як негативного явища; таке, що протилежне розуму; щось незрозуміле, незбагненне розумом; те, що нерозривно пов'язане з раціональним; таке, що слід дослідити, вивчити та раціоналізувати.

Окрім того, в літературі трапляється використання терміна «ірраціональне» у декількох значеннях: як течія, вчення, яке виникло на противагу раціоналізму та самостійно немає ніякого значення; як знання, які здобуті через інстинкт, інтуїцію, віру, почуття тощо; як характеристика неадекватності людської поведінки; як характеристика явища, виникнення якого неможливо обґрунтувати; як знання, які виникли у сфері підсвідомого, несвідомого і які потребують раціоналізації.

Встановлено, що нераціональне та ірраціональне – це різні за суттю поняття. Поряд з тим під нераціональним слід розуміти таке, що суперечить звичайним раціональним стандартам, тобто діє не за логічними законами. Тому діяльність раціональна, якщо вона задовольняє відповідні стандарти і норми раціональності, і нераціональна, якщо вона порушує ці норми. Тобто нераціональне – це порушення норм раціонального, а не ірраціонального.

Окрім того, було виділено наступні типи ірраціональності, які формуються за певними критеріями:

- а) за галузями знання – правова, політична, економічна;
- б) за формами свідомості – індивідуальна (емоції, почуття, воля як прояви індивідуальної ірраціональності), суспільна (релігія, міф, традиції, звичаї тощо);
- в) за функціями – онтологічна, гносеологічна, аксіологічна, праксеологічна, антропологічна;
- г) за складом ірраціональності – об'єктивна та суб'єктивна.

Встановлено, що дихотомія «класика–посткласика» у праві лежить у площині дилеми «раціональність–ірраціональність». Так, класичне філософствування

у праві взяло за основу раціоналістичне бачення світу та інтерпретацію права через закони логіки, натомість посткласика взяла до уваги ірраціоналістичне трактування права, яке передбачає сприйняття права через такі індивідуальні характеристики людини, як: волю, емоції, інтуїцію, віру тощо.

Окрім того, на основі аналізу співвідношення раціоналізму та ірраціоналізму досліджено, що посткласична філософія права представлена законом взаємного переходу кількісних змін у якісні, єдністю і боротьбою протилежностей, законом заперечення заперечень, які втілюються через співвідношення раціоналізм–ірраціоналізм. Раціоналістичній методології притаманний аналіз, абсолютизація єдності, однопричинна обумовленість та монізм. Натомість, ірраціональна методологія – це синтез, плюральність, дуальність.

Отже, прийняття людиною рішення, в тому числі і правового здійснюється раціоналістично, механічно лише на етапі повного засвоєння норми та повторення подібної ситуації в минулому. Однак перше ознайомлення людини з правовою нормою чи перше її застосування здійснюється з домінуванням ірраціоналістичного сприйняття, аніж раціонального. Право залежить від сприйняття його людиною, від її індивідуально-духовних особливостей, через які вона це право сприйме. Досліджено, що сприйняття права ірраціоналістично може здійснюватися за допомогою таких ірраціоналістичних способів освоєння права, як: емоцій, віри, волі, інтуїції, інстинкту, «несвідомого» тощо.

РОЗДІЛ 3

ПОСТКЛАСИЧНІ ІРРАЦІОНАЛЬНІ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ТЕЧІЇ

3.1 Волюнтаризм як вияв ірраціоналізму у волі людини

Воля як сторона свідомості трактувалася вкрай повільно, оскільки довгий час стверджувалося, що вона є психічною силою, яка допомагає розуму в боротьбі з пристрастями. В одних філософів це самостійна здатність, в інших лише активна функція розуму [151, с. 11]. Однак у XIX столітті формується нова форма філософської метафізики, яка, з одного боку, є продовженням класичних традицій античної філософії, з іншого – вона протирічить раціоналістичним підставам, базуючись на іншому джерелі – волі і життю як першооснові світу [75, с. 10]. У 1883 році при спробах пояснити механізми поведінки людини в рамках проблеми волі виник напрям, що завдяки німецькому соціологу Ф. Теніссу отримав назву «волюнтаризм», який визнає волю особливою, надприродною силою. Згідно з ученням волюнтаризму вольові акти нічим не визначаються, але самі визначають хід психічних процесів [49].

В даний час можна говорити про зростання наукового, філософсько-правового інтересу до волі як феномену саморегуляції суб'єктом своєї поведінки і діяльності, яка зосереджує в собі зусилля до досягнення мети. У працях Шопенгауера, Ніцше і Вагнера ідея волі підноситься максималістськи: як волюнтаризм, який подається в якості сутності буття, формує саме буття. Волюнтаристи вважають, що світом «править воля», тобто життєздатність людини, спільноти залежить виключно від сили волі, а не від інших якостей, зокрема не від їх раціональної обґрунтованості і виправданості. Відповідно реалізується і перемагає тільки той, хто володіє достатньою волею. Всебічне вивчення ідей і праць засновників цього явища можна вважати актуальною і важливою філософсько-правовою справою [100].

Як відомо, основоположником ірраціоналізму як системи філософсько-правових поглядів став А. Шопенгауер, який зробив зовсім маленький крок: він

відверто, явно визнав волю першоосновою буття. Починаючи з А. Шопенгауера, волюнтаризм став одним із напрямків метафізики, який розглядає в якості нового принципу не інтелект, а волю [1, с. 73].

Отже, «саме в Шопенгауера проблема раціонального та ірраціонального, що звучала до того глухо, ніби в підпіллі, вийшла назовні, стала предметом відкритого, широкого, усвідомленого й ретельного дослідження (хоча термін «ірраціональне» й відсутній у його філософії, раціональному він протиставляє ілюмінізм)». Завдяки його здобуткам філософія нині сприймається як «оголений нерв» ірраціонального, в ній б'ється сильний, потужний, життєвий пульс, наповнений живою енергією ірраціонального [95, с. 78].

Німецький філософ розробив ідею людської волі як особливого почуття самосвідомості, де воля розуміється як мотиви, спонукання до дії, устремління людини, визначає спрямованість пізнання [52, с. 268-269]. У своїх працях А. Шопенгауер за допомогою емоцій не просто зменшив роль розуму в поведінці людини, він оспорив саме поняття розуму як сфери усвідомленої ментальної діяльності людської свідомості, ввівши в нього несвідомі ірраціональні моменти. Згідно з вченням А. Шопенгауера інтелект, сам того не усвідомлюючи, функціонує не за своїм раціональним планом, а за вказівками волі, яка визнається основою всієї особистої волі. Таким чином, А. Шопенгауер прагнув до розширення уявлень про світ людської психіки, яка зводилася раніше переважно до раціонального начала, замінивши першопричину світу з раціональної абсолютної ідеї на ірраціональний момент людської психіки – метафізичну першоволю. Філософ, відстоюючи примат волі щодо розуму, висловив чимало оригінальних ідей щодо особливостей вольових і емоційних складових духовного світу людини і їх значення у поведінці людини. Він критикував помилкову позицію прибічників крайнього раціоналізму, згідно з яким воля є додатком розуму або ототожнюється з ним [114, с. 412].

Воля, за Шопенгауером, є сутністю життя, яка «запалила» собі світло в інтелекті. Вона більш досконала, ніж інтелект. Інтелект для Шопенгауера – це щабель у розвитку організму, а сам організм і відповідно всі щаблі його

розвитку, був сформований і розвивався під впливом життєвої необхідності. Нами постійно керує воля – вона всіляко впливає на інтелект, коли він розходиться з її прагненнями [8, с. 66].

На думку цього видатного філософа, розум, яких би ступенів досконалості не досягнув, дає лише зовнішнє знання про світ, але не може осягнути його з середини. Осягнути світ з середини здатна лише воля, через яку індивід пов'язаний з космічною (можна стверджувати – природною) першоосновою світу. Шопенгауер стверджує, що в голосі серця є більше істини, ніж у філософських силогізмах. У контексті такого розуміння Шопенгауер виступає відвертим критиком етичного інтелектуалізму, оскільки однозначно негативно розцінює форми інтелектуальної діяльності людини, що можуть використовуватись з метою обґрунтування її поведінки. Отже, Шопенгауер є антиінтелектуалістом на тій підставі, що, з його погляду, він є просто непридатним для справжнього, тобто реального бачення дійсності життя. Однак він заперечує значення інтелекту не абсолютно, а лише в тій частині, що стосується інтерпретації реальностей життя, зокрема у сфері нормативної життєдіяльності людини [157, с. 144–145]. Сам того не усвідомлюючи, інтелект функціонує не за своїм раціональним планом, але за бажанням волі, яка визнається єдиною енергетичною основою всіх особистих волей і самого об'єктивного світу. Інтелект стомлюється, а воля невтомна [75, с. 28].

Воля – причина всьому і всього, як вважає А. Шопенгауер, і кожна частинка природи є продуктом волі, в тому числі й наш мозок. Оскільки розум – благо, подароване нам небом чи долею, то ми як іграшка в їх руках, і лише воля – те, що людина дала сама для себе, а тому тільки вона є первинним у всьому, і вся інтелектуальна та емоційна конституція людини підкорена волі [199, с. 273]. Панування волі над інтелектом і її вічна незадоволеність є джерелом того, що життя людини є безперервний ряд страждань. Страждання чергуються в житті людини одне за іншим, і уникнути їх ніяк не можна, їх кількість відміряно для кожної людини. Тому, як вважає Шопенгауер, щоб зменшити вплив страждання в житті, потрібно цінувати швидкоплинне щастя, яким ми володіємо;

насолоджуватися спогадами про страждання, які вже позаду; радіти стражданню, стерпним іншими людьми [8, с. 66–67].

Згідно з Шопенгауером, основою всього суцього є Світова воля, що створює абсолютний початок усього буття. До появи людини світ був тільки «волею», а з її появою він став об'єктом пізнання з боку суб'єкта, або «уявленням». Світова воля – несвідома, темна, на відміну від волі людини, не освітлена інтелектом. Інтелект є другорядним, оскільки він лише орган, пов'язаний з фізичною субстанцією – мозком, виникає і існує разом з людиною. Його собі створила воля, яка є надприродною. Сама воля більш довершена, ніж інтелект, що служить практичній меті, він – знаряддя в руках волі [127, с. 192].

Шопенгауерівська воля самодостатня, не обумовлена причинною необхідністю і, отже, недоступна розумовому тлумаченню. Воля – це «поза межний об'єкт», єдина, але нескінченно множинна в своїх проявах, в своїх предметно-речових і духовних втіленнях. Усе, що існує у світі, є ніщо інше, як образи її об'єктивізації, наслідок її спонтанних перетворень, незбагнених розумом метаморфоз [30, с. 35].

Отже, обґрунтовуючи примат волі над розумом в онтологічному плані, Шопенгауер розширив уявлення про людську суб'єктивність. З філософсько-антропологічної позиції Шопенгауера, людина трактується як носій волі та інтелекту. Увага Шопенгауера привернула не раціональну і не чуттєву сторону людської суб'єктивності. Він виставив в якості основи вольову здатність людини, що дозволило мислителю зануритися у сферу несвідомого, розгледіти у психіці не тільки її інтелектуальну зону. Шопенгауер створив цілісну, всебічно розроблену метафізичну систему, загальна спрямованість якої зводилася до того, щоб довести висунуту ним тезу про марність волі до життя і неминучість страждання людини [36, с. 150–151]. Розглядаючи волю як абсолютне начало життя, філософ підкреслює і її внутрішню сліпоту, вічну невдоволеність, оскільки вона є для людини невичерпним джерелом страждань, збудником егоїзму й жорстокості. Коли людина усвідомила це, у неї виникає співчуття, що уможливлює справжню свободу волі, яка є вже скоріше свободою від волі, звільненням від її невідступного тиску, а відтак і нищенням волі як такої [114, с. 411].

Через твердження волі Шопенгауер будує і своє розуміння права. При цьому спочатку він дає поняття неправди – це «заперечення чужої волі заради найсильнішого утвердження власної». Право представляється німецькому філософу запереченням неправди. При такому розумінні права Шопенгауер вважає правомірним надати суб'єкту право фізичного опору при порушенні права. Філософ надає суб'єкту можливість вибору ступеня фізичного впливу на іншого суб'єкта, від примусу до вбивства, який в будь-якому випадку є правовою поведінкою. Право і неправда характеризують тільки людську поведінку. Розглядаючи державне право, мислитель його головним завданням вбачає використання зворотного боку чистого вчення про право – встановлення меж, які не можна порушувати суб'єкту, якщо він не хоче терпіти заперечення своєї волі. Через розуміння права і неправди Шопенгауер також виводить поняття справедливості, під якою він розуміє добровільне дотримання меж утвердження своєї власної волі. Тобто справедливість – усвідомлене самообмеження особистістю своєї поведінки з метою недопущення порушення прав іншої особи. При цьому людина боїться не покарання з точки зору його залякування, а того, що в результаті покарання буде обмежена її воля [169, с. 49–50].

«Отже, людина, осмислена з позиції волюнтаризму, поміщається Шопенгауером одночасно в два світи – волі і уявлення. В першому вона вільна у своєму волевиявленні, у другому ж, чинному світі, вона строго визначена причинно-наслідковою залежністю, її свобода стає необхідністю і мотивована нормами моральними або юридичними. На підставі даних положень і створюється філософія права» [194].

Природне право, яке міститься в етиці Шопенгауера і виражає собою статус вторинної суб'єктної волі, відрізняється за способом пізнання від природного права, що виражає собою статус первинної безсуб'єктної світової Волі. Природне право, як вважає С.С. Сливка, можемо означувати як суб'єктне, що характеризує етику Шопенгауера. Мислитель допускає у процесі пізнання й пізнання раціональне, при всій його обмеженості та підпорядкованості пізнанню ірраціональному. Таке припущення виявляється неможливим у варіанті пізнання природного права, що характеризує статус безсуб'єктної

Світової волі. Хоча, на погляд С.С. Сливки, саме через це результат такого пізнання втрачає свою чіткість, визначеність, одномірність. Більше того, цей результат саме через низьку визначеність виявляється суперечливим у самому собі. Через те, що трансцендентна, безсуб'єктна Воля перебуває у стані постійного протиборства з самою собою, є суперечливою, внутрішньо роздвоєною, то в такій же суперечливій іпостасі виступає й природне право, що її виражає. Воно стає суперечливим за самим своїм змістом, бо в кожному момент свого прояву виявляється іншим [157, с. 156].

Таким чином, філософія права Шопенгауера – це оригінальна і самобутня філософська концепція, де воля – ірраціональна та представлена як онтологічна основа універсуму. Представляючи волю незалежну від контролю розуму, Шопенгауер перетворив її в першооснову і абсолют, в онтологічний, гносеологічний, етичний і естетичний принцип. Як наслідок, ідеалізм раціоналізму, «міфологія розуму», властиві класичній європейській думці, поступилися місцем ідеалістичній «міфології волі», яка знайшла своє розгорнуте вираження вже в посткласичній філософії [75, с. 59-60].

Спираючись на попередні філософсько-правові ідеї, Шопенгауер створив свою власну філософію права, в якій висловив низку оригінальних думок:

- «воля до життя» – універсальний принцип правового буття;
- право і справедливість визнаються необхідними наслідками затвердження «волі до життя»;
- право представляється як заперечення неправди;
- головне завдання права – встановлення меж, які суб'єкту порушувати не можна;
- правова справедливість – це добровільне дотримання меж утвердження своєї волі та усвідомлення самообмеження особистістю своєї поведінки з метою недопущення порушення прав іншої особи;
- свобода людини стає необхідністю, бо мотивована моральними та правовими нормами;
- мета держави – подолання будь-яких виступів народу проти існуючого суспільного ладу.

До кінця XIX століття свою завершеність волюнтаристські концепції знайшли у дослідженнях А. Шопенгауера, Е. Гартмана, Ф. Ніцше та ін. Феномен волі набуває статусу вихідного принципу буття. Це може бути світ як сліпа, самодостатня і тотальна «воля до життя», що діє за межами раціональних підстав і не піддається розумному пізнанню (А. Шопенгауер), або це може бути і несвідомий духовно-вольовий початок як основа всього суцього, включаючи і людську свідомість, яка виступає сліпим знаряддям нерозумної «світової волі», модель якої пропонується в дослідженнях Е. Гартмана, чи це може бути і «воля до влади» як рушійна сила історії, модель якої розробив Ф. Ніцше [8, с. 70–71].

Ірраціоналізм є характерною рисою творчості і для Ф. Ніцше, оскільки він розуміє під розумом лише здатність, що виділяє суб'єктивність людської особистості. На розумові здібності людини впливають харчування, клімат, місце проживання, спосіб відпочинку, егоїзм. Як вважає філософ, право має містити норми, які більшою мірою впливають саме на волю людини, а не на розум, а тому воно має містити в основному примусові й зобов'язуючі норми. Приділяти багато уваги наданню прав і свобод не варто, оскільки на їхнє формування будуть впливати ті ж фактори, які впливають і на розвиток розумових здібностей. Так як у кожної людини зазначені фактори присутні більшою чи меншою мірою, то і права, і свободи кожним індивідом будуть розумітися по-своєму, а це призведе до зіткнення інтересів і, як наслідок – руйнування суспільства [169, с. 50–51].

У працях Шопенгауера Ніцше привабила ідея волі, яка, за визначенням, є внутрішнім змістом суб'єкта; при цьому сам світ для суб'єкта є об'єкт споглядання – уявлення, а воля – сутність всіх сил, що творять світ. Але, на відміну від Шопенгауера, для якого буття людини в світі трагічно, і єдиний вихід для нього – намагатися придушити в собі волю до життя або хоча б послабити її шляхом усвідомлення, Ніцше стверджував, що треба не вбивати життя в собі, не нищити і вгамовувати в собі волю, а навпаки, дати їй розгорнутися на повну силу. З іншого боку, Ніцше вважав як і Шопенгауер, що одного лише розуму, недостатньо для вироблення цілісного світогляду. Розум, логіка і всі найважливіші розумові категорії є всього лише результатом пристосування організму до середовища.

Відзначається, що для Фрідріха Ніцше воля є конкретною індивідуальною волею людини, яка виявляє себе як «воля до влади», а точніше – «воля до могутності». Сутність будь-якого існування, на його думку, полягає в прагненні до панування і могутності. «Воля до могутності» властива всьому і всім, вона універсальна і рухає всім світом. Воля виступає центральним коренем життя, її метафізична суть виражається в прагненні творити і віддавати. Воля є первинною по відношенню до свідомості і мислення і нерозривно пов'язує її з людською діяльністю. Отже, метафізика Ніцше має особистісний характер, і саме це відрізняє її від метафізики Шопенгауера. Ним обґрунтовується, що «воля до влади» стає у Ніцше основоположним принципом пізнання. Пізнання тим сильніше, чим сильніше керуюча ним воля [75, с. 63, 65–66]. Боротьба за владу, на думку Ніцше, йде в людині як у ній всередині, так і у світі. Людей філософ поділяє за неоднаковою кількістю «волі до влади»: одні її прагнуть більше, інші – менше. Такий поділ породжує нерівність людей, яка є суттю суспільного життя, вічним пануванням одних над іншими. Рівність є неможливою, згідно з ідеями філософа, а тому істинна справедливість закладена у первісному визнанні нерівностей прав людей. Право осмислюється Ніцше як щось похідне, вторинне від «волі до влади», рефлекс останньої [89, с. 208].

Саме у вченні про волю як першооснову всього існуючого повною мірою проявився волюнтаризм Ніцше. Отже, Ніцше замінив волюнтаризм Шопенгауера визнанням «волі до могутності» шляхом відсторонення вчення свого попередника про співчуття і аскетизм. Німецький мислитель вважав, що піднесені ідеї – не що інше, як «завуальоване» звірство, де за добрими словами ховається воля до влади; у людей слабких вона проявляється як воля до свободи, у людей більш сильних – як воля до більшої влади, і якщо це безуспішно – то як воля до справедливості, а у найсильніших – як любов до людства, якою прикривається прагнення до придушення чужої волі. Згідно з Ніцше єдиною реальністю є видимий світ, проте абсолютом у ньому виступає сама особистість з властивою їй волею. Саме воля є те, що робить людину неповторною і унікальною. Ніцше волю вважає первинною по відношенню до свідомості і мислення та нерозривно пов'язує її з людською

діяльністю. Формулі Рене Декарта: «Я мислю, отже, існую» Фрідріх Ніцше усією очевидністю протиставляє положення: «Я володію волею і дію, отже, живу» [75, с. 66].

Отже, можна простежити як спільне, так і відмінне у філософсько-правових концепціях волі у А. Шопенгауера і Ф. Ніцше. Спільне у розумінні феномена волі у філософії двох мислителів наступне:

- розуміння під розумом лише здатність, що виділяє суб'єктивність людської особистості;
- розуміння волі як надіндивідуального феномену, який має характер субстанційної основи правового буття;
- право повинне впливати на волю, а не на інтелект людини;
- воля є первинною по відношенню до свідомості і мислення;
- воля нерозривно пов'язана з правою діяльністю;
- людина – це ірраціональна істота, котра живе інстинктами, несвідомими спонуканнями.

Різниця у трактуванні феномена волі у філософії А. Шопенгауера й Ф. Ніцше полягає в тому, що:

– для Фрідріха Ніцше воля – конкретна індивідуальна воля людини, яка виявляє себе як «воля до влади», а точніше – «воля до могутності», натомість для А. Шопенгауера воля нескінченна у своїх проявах, вона може бути як Світова, так і індивідуальна;

– за Ніцше принцип «волі до влади» створює нерівність людей, яка є суттю суспільного життя, вічним пануванням одних над іншими, для А. Шопенгауера воля повинна втілюватися у справедливості, що означає дотримання меж утвердження своєї волі та усвідомлення самообмеження особистістю своєї поведінки;

– у філософії права А. Шопенгауера для інтерпретації волі властиві песимістичні й аскетичні мотиви, а в концепції «волі до влади» Ф. Ніцше чітко простежуються аспекти активізму й оптимізму.

Отже, дослідження А. Шопенгауера поклали початок новому руху в філософії другої половини XIX століття – волюнтаризму. Волюнтаризм – це одна з неоднорідностей посткласичної філософії. У найзагальнішому сенсі

філософія волі – це такий напрямок філософської думки, який визнає основою і сутністю дійсності волю, аналогічну людській волі. Волюнтаризм – це філософський напрямок, що акумулює в собі дослідження, які спираються на феномен волі, який мислиться як вищий принцип буття і знання не тільки в своїх суто психологічних визначеннях, а й у моральних, естетичних, релігійних, і взагалі всіх практичних визначеннях [8, с. 69–70].

Під волюнтаризмом у широкому значенні можна розуміти світоглядну установку, відповідно до якої воля як прагнення до досягнення певної мети є вищим началом буття людини і світу [57, с. 177]. Людина в цьому світі є рабом волі, оскільки воля змушує її жити, яким би безглуздим та жалюгідним не було людське існування. Вона створила інтелект людини, щоб остання пізнавала закони світу, краще виживала і пристосовувалася до цього світу. Людина завжди і скрізь служить не собі, не своїм інтересам, а волі, оскільки остання є потойбічним ядром оболонки життя, а уявлення – це об'єктивація волі, її прояв. До волі не можна застосувати поняття, вироблені нами в нашому ілюзорному світі: час, простір, число, причинність тощо, у ній немає ні минулого, ні майбутнього, ні множинності, а значить – вона дана вся і зразу як єдина світова воля [63, с. 294].

В. А. Бачинін під волюнтаризмом пропонує розуміти «філософський напрямок, що ставить на чільне місце світового процесу вищу силу, іменовану волею (Шопенгауер) або волею до влади (Ніцше); практична діяльність, підпорядкована вольовим рішенням, не узгодженим з доводами доцільності, раціональності, моралі і т. д.» [11, с. 583].

Ірраціональна воля в світовому масштабі визнається згідно з волюнтаризмом вищим початком буття та протистоїть раціоналістичному розуму. Волюнтаризм у масштабі людського життя може приймати суб'єктивно-особистісну форму: вважається, що людина, спираючись на свою вільну волю, сама здатна визначати свій життєвий шлях (не тільки відповідно, але і всупереч будь-яким обставинами) [60, с. 334].

Вважається за доцільне розуміти під волюнтаризмом як видом ірраціоналізму у праві філософсько-правовий напрям, в якому воля визнається

першоосновою правового буття, пізнання і є вирішальною у саморегуляції людиною своєї правової поведінки та діяльності. У волюнтаризмі волі притаманні наступні ознаки:

- оспорує значення розуму як сфери усвідомлення правової діяльності людини;
- є першопричиною усіх соціально-правових процесів;
- визначає хід психологічних та розумових процесів у людини;
- є рушійною силою розуму та має переваги над правовим раціоналізмом;
- розуміється як феномен саморегуляції суб'єктом права своєї діяльності;
- визначається як мотиви, спонукання до дії;
- визначає спрямованість правового пізнання;
- формує правове буття;
- виступає абсолютним началом правового життя.

Пропонуємо розділити волюнтаризм як вид ірраціоналізму у праві на два підвиди, залежно від філософії права двох основних представників: А. Шопенгауера та Ф. Ніцше.

Волюнтаризм А. Шопенгауера характеризується такими особливостями:

- введення у право несвідомих ірраціональних моментів;
- зміна першопричини світу – раціональної абсолютної ідеї на ірраціональний момент людської психіки – метафізичну першоволі;
- встановлення, що світ – це матеріалізація й об'єктивація волі до життя;
- твердження, що інтелектом керує воля;
- негативне розцінювання інтелектуальної діяльності людини, оскільки вся інтелектуальна та емоційна конституція людини підкорена волі;
- розширення уявлень про людську суб'єктивність;
- відображення волюнтаризму у песимізмі, під яким слід розуміти негативне ставлення до життя;
- песимізм – це моральна оцінка, що виражається в морально-філософському проекті порятунку і співчуття;
- почуття провини – орієнтир до позбавлення від «волі до життя»;

– проявляється через антропологічний принцип – заснований на концепції родової сутності людини як вольової істоти;

– воля об'єктивується як у людині, так і у світі – Світова воля (поділ волі на суб'єктивну (фізична воля) та безсуб'єктивну (Світова воля));

– воля є особливим почуттям правової самосвідомості.

Волюнтаризм Ф. Ніцше характеризується такими особливостями:

– воля – це першопочаток, якому підкорюються думки, почуття і вчинки людини і яка є основою та рушійною силою світового прогресу;

– воля є первинною щодо свідомості й мислення та нерозривно пов'язана з правовою діяльністю;

– логіка і всі найважливіші розумові категорії є всього лише результатом пристосування організму до середовища, а тому одного лише розуму недостатньо для вироблення цілісного світогляду;

– воля – конкретна індивідуальна воля людини, яка виявляє себе як «воля до влади», а точніше – «воля до могутності»;

– «воля до влади» є основоположним принципом правопізнання;

– боротьба за владу йде в людині як у ній всередині, так і у світі;

– принцип «волі до влади» породжує нерівність людей, яка є суттю суспільного життя, вічним пануванням одних над іншими;

– рівність є неможливою, а тому істинна справедливість закладена у первісному визнанні нерівностей прав людей;

– право осмислюється як щось похідне, вторинне від «волі до влади», рефлекс останньої;

– людина є ірраціональною істотою, котра живе інстинктами, несвідомими спонуканнями;

– волюнтаризм Ніцше має особистісний характер.

Як бачимо, філософсько-правова теорія А. Шопенгауера відрізняється крайнім песимізмом, антиінтелектуалізмом, біологізмом у трактуванні людини і суспільства, а також яскраво вираженим волюнтаризмом. Німецький мислитель, вловивши хвилю антираціональних настроїв, став одним із перших, хто

запропонував альтернативу. Цією альтернативою покликана була стати воля, яка виражає себе в різних об'єктиваціях, тобто може бути Світовою та індивідуальною. Однак, Світова воля перенасичена негативними відтінками, оскільки призводить лише до людських страждань. Саме тому, підхопивши філософсько-правові ідеї А. Шопенгауера, Ф. Ніцше взяв за мету подолання песимізму. Так, долаючи песимізм А. Шопенгауера, Ф. Ніцше, навпаки, намагається створити філософію активної дії, однією з центральних категорій якої є «воля до влади», а точніше – «воля до могутності». Однак трактування волі Ф. Ніцше породжує нерівність у суспільстві, адже згідно з філософсько-правовими ідеями мислителя, є два типи людей: прості, котрі створюють матеріальні блага і мають слабку «волю до влади», а інші – «аристократи», які покликані творити «вищі» цінності. Між цими двома типами йде постійна боротьба, боротьба воль. Таким чином, історія – це боротьба двох типів воль, вважає Ф. Ніцше. На жаль, прагнучи подолати недоліки волюнтаризму А. Шопенгауера, Ф. Ніцше створив насильницьку, біологізаторську концепцію, яка стверджувала про право на життя лише для «сильних» людей.

Отже, в середині XIX ст. у західноєвропейській думці формується новий різновид ірраціонального напрямку, який ґрунтується не на свідомості та мисленні, а на волі як філософсько-правовій категорії. Виникнення такого напрямку пов'язано з певним ланцюгом послідовних причин, однією з таких причин, звісно, стала емансипація у філософсько-правовій думці розуму. Окрім того, у світі відбулись і інші зміни, які сповіщали про кардинальне переосмислення філософії права, зокрема: були зауважені негативні сторони промислового перевороту і виявлені кризові явища в галузі культури. Отже, виявилась неспроможність одного лише розуму в досягненні різноманітних соціальних процесів та індивідуальних можливостей людської психіки. Тому філософія права дійшла до висновку, що явища життя не можуть трактуватись лише інтелектуально. Такому висновку посприяли філософсько-правові погляди А. Шопенгауера та Ф. Ніцше, які стали засновниками не лише одного ірраціоналістичного напрямку – волюнтаризму, але й «філософії життя», яка плавно витікає з основ розуміння волі як причини першобуття.

3.2 «Філософія життя» як вияв ірраціональної долі

Наприкінці дослідження волюнтаризму було встановлено, що волюнтаризм як філософсько-правовий напрямок органічно поєднується, а в деяких характеристиках і співзвучний з іншим філософсько-правовим напрямком кінця XIX століття – «філософією життя». Наприклад, А. Шопенгауер, Ф. Ніцше та ін. автори відносяться до представників як волюнтаризму, так і «філософії життя». Відмінності між цими двома напрямками посткласичної філософії – в предметі дослідження. Якщо в першому напрямку основним предметом дослідження виступає феномен волі, то у «філософії життя» основним предметом дослідження виступає феномен життя. Але в принципі, як зауважує А. Введенський, і волюнтаризм, і «філософія життя» як напрями філософії права формуються на ірраціоналістичних засадах, в багатьох аспектах доповнюють один одного та є нерозривні [22, с. 211].

Криза епохи раціональності привела до необхідності серйозної внутрішньої філософсько-правової переорієнтації, що ознаменовується як смуга сильних ірраціональних мотивів, коли ірраціональність світу намагаються пояснити через аналогічні властивості самої людської природи. Раціоналістична філософія виявилася неспроможна перед запитамі самого життя, яке показало, що світ не підкоряється її схемам, не вміщається в форми її розумної організації. Виявилось, що філософія в своїх спробах побудувати цілісний світогляд не може спиратися тільки на розум і науку. В результаті акцент був зміщений на саме поняття «життя» як первинної реальності, цілісного органічного процесу, яке і повинно тепер бути предметом філософсько-правового розгляду. Життя – це всеосяжна онтологічна реальність, що асоціюється з психічним процесом безпосереднього переживання, а її пізнання вважається можливим тільки шляхом безпосереднього переживання, інтуїтивного осягнення повсякденного життя, його смислів і цінностей. Так, радикально змінюються тематичний репертуар, стилі й тип філософського

дискурсу, з'являються посткласичні жанри філософствування (естетика, філософська поезія і навіть невербальні форми філософствування), розсуваються межі традиційного категоріально-понятійного апарату, який охоплює тепер інше поняття світу – життєвий світ. Згодом цей категоріально-понятійний апарат демонструє набагато більші порівняно з раціоналістичним інструментарієм класики евристичні можливості. [143, с. 21].

«Філософія життя» – це ірраціоналістичний напрямок, що сформувався в кінці XIX – на початку XX ст. та виник як реакція на «насильство метафізики» класичного раціоналізму. У першій чверті XX ст. філософія життя набула найбільшого поширення. Згодом здобутки цього напрямку використовуються екзистенціалізмом, персоналізмом, феноменологією і особливо філософською антропологією [63, с. 85]. Однак до прибічників філософії життя належать навіть деякі досократики, стоїки, представники ірраціоналізму XVIII століття, романтики та ін. Розробка ідеї вічного повернення, яка зустрічалася вже у Піфагора, стоїків, Епікура, Лукреція і багатьох інших більш пізніх мислителів, була викликана в філософії життя необхідністю етичного обґрунтування закономірності прийняття життя як заданого людиною самій собі ідеалу [39, с. 52].

Основними представниками цієї школи є такі мислителі: А. Шопенгауер, Ф. Ніцше, В. Дільтей, Г. Зіммель, А. Бергсон та інші. «Філософія життя» на противагу класичному раціоналізму в центр філософської проблематики поставила феномен життя. Життя і стало основним поняттям цього напрямку [96, с. 150]. Поштовх до пошуку відповідних варіантів розв'язання назрілих філософських проблем, які були окреслені цим напрямком, був спричинений фундаментальними успіхами біології (йдеться про дарвінізм і менделівську генетику). Але ці філософи поняття життя вживали не в науково-біологічному сенсі, а розуміли під ним сутність людського світу і людського існування. Життя є ірраціональне за суттю, розглядається як феномен людського існування, який недоступний раціональному осмисленню. Метою філософії життя було осмислення буття людини «в плинні життєвого потоку»

методологічними засобами філософії, а не науки. Отже, «філософія життя» – це напрям, що виник на противагу класичному раціоналізму, в певному розумінні під впливом біології [46, с. 70].

Представники цієї ірраціоналістичної концепції не дуже переймалися буттям об'єктивного світу: їх передусім цікавив внутрішній світ людини, а тому ця концепція сфокусована на проблемах смислу, мети та цінності життя, істотне місце у ній відводиться етиці. У «філософії життя» підкреслено антираціональний напрям, у центрі уваги якого перебуває інстинктивно пізнавана цілісна реальність, нетотожна ані духу, ані матерії – життя. Особливу увагу «філософія життя» звертає на невдавану (ширу) повноту безпосереднього переживання, внаслідок чого недооцінює або й ігнорує теоретичне знання [171, с. 209].

Отже, все існуюче (навіть в неорганічній природі) представниками «філософії життя» розглядається як прояв життя, що є первинною основою буття світу. Життя розуміється ними як якась початкова активність духовного начала. Для представників «філософії життя» характерно розгляд світобудови з біологізаторських позицій, оскільки біологічне життя рослин, тварин і людей є найбільш яскравим вираженням життєвої активності, наявної в будь-якій точці світу. Біологічні закономірності переносяться ними на неорганічну природу і суспільство. Життя, за своєю суттю, ірраціональне і не може бути досягнуте розумом, тому що він завжди буде спрощувати нескінченне різноманіття проявів життя. Звідси випливає негативне ставлення до раціональної науки як форми пізнання світу. Представники «філософії життя» більшою чи меншою мірою виступали з критикою традиційних норм науковості, а основними пізнавальними засобами представниками «філософії життя» оголошувалися інтуїція, воля, переживання тощо. Людина в своїй діяльності керується не розумом, а інстинктивними, вольовими імпульсами [31, с. 220–221]. Таким чином, зрозуміти суть життя неможливо за допомогою логічних міркувань: понять, категорій, розумової діяльності, а завдяки інтуїції, символізації, ірраціональним елементам. Якщо в критичному раціоналізмі розум рефлектує з

приводу категорій, за допомогою яких він може висловити самого себе, то в філософії життя примат життя над мисленням робить необхідним рефлексію життя над собою. У житті як цілості немає поділу на суб'єкт і об'єкт – вона спочатку єдина. Мислення є тільки функцією життя, а суб'єкт може бути тільки «конкретним», «індивідуальним», «існуючим», оскільки філософська рефлексія повинна бути вираженням індивідуального життя [124, с. 9].

Для сучасної «філософії життя» характерною є побудова світорозуміння за допомогою самого поняття життя, і тільки цього поняття. Життя повинно бути поставлено в центр світового цілого, і все, про що доводиться трактувати філософії, має бути віднесено до життя. Воно є ключем до всіх дверей філософської будівлі. Життя є власною «сутністю» світу і в той же час органом його пізнання. Саме поняття життя і осягнення дійсності в зіставленні з життям перетворило філософію життя в якийсь модерн, вільний від умовностей колишньої метафізики. Отже, «філософія життя» не повинна мислити систематично в старому сенсі. Мислення філософа має пристосовуватися до ритму і динаміки життя, яке ніколи не спочиває [141, с. 210, 218].

Відправною точкою мислення «філософії життя» не були питання про Бога, Духа або ж ідеї, а перш за все торкалися іншого – діючої людини. Представники цього напрямку здійснили спробу пояснити світ через людину, її екзистенційні особливості, ціннісну орієнтацію. Цим напрямком використовувалося дві категорії: життя та воля, які згодом почали замінювати іншу категорію – буття. Як цей напрямок інтерпретує поняття «життя»? Під життям перш за все розуміється цілісний процес, первинна дійсність, в якій у результаті диференціації може подаватися різноманіття явищ, а також фактів. Отже, зрозуміти життя – це не означає пояснювати, а відчувати, погрузнути через його виникнення і зміну. Пізнати життя – значить не пояснити його, а зрозуміти, відчувати. Розуміючи світ як абсолютне і нескінченне становлення, представники «філософії життя» визначали його як безсубстанціональне ніщо, хаос, в якому відсутні порядок, єдність, логіка, доцільність. Становлення світового життя позбавлене сенсу, воно не має ніякої мети. У філософському напрямку категорія

«життя» до кінця не є визначеною, оскільки представники цієї течії її трактують через різні поняття. Допускаються інтерпретації життя як волі до влади, яку можна спостерігати у філософії Фрідріха Ніцше або ж як життєвого пориву, який відповідно прослідковується у філософії Анрі Бергсона, чи розуміти його як потік людських переживань у Георга Зіммеля. Спільне у всіх представників даної течії те, що ними відсувається наукове знання і логічні роздуми, до числа яких входять категорії, поняття, в тому числі і розумова діяльність, натомість суть життя, на думку мислителів «філософії життя», можна досягти іншим шляхом – через інтуїцію, символізацію, ірраціональне прозріння [39, с. 51–52].

Життя у концепції «філософії життя» зводиться до таких моментів:

– по-перше, людське життя в кінцевому рахунку завжди є індивідуальним, особистим життям;

– по-друге, життя в народженні дається «даром», природно. Праця виявляється тією цінністю, якою купуються всі блага, необхідні для підтримки життя;

– по-третє, людська діяльність, що розуміється гранично широко – як творчість у культурі, є вільна життєдіяльність. У реальності існують різні можливості, і яка з них виявиться дійсністю – залежить від самої людини;

– по-четверте, життя, про яке говорить «філософія життя», будучи індивідуальним і особистим, виявляється невідчужуваним. Все, що людина бачить навколо себе, відчуває і переживає, миттєво зв'язується з її свідомістю і переживанням. Відчуття, сприйняття, уявлення, бажання, прагнення, дії – це конкретні форми існування. Життя не можна розуміти як абсолютно замкнуте в собі явище. Подібне розуміння життя – філософсько-метафізичне, але не психо-фізичне та біологічне – долає жорсткий кордон між людиною і природою. В життєвому досвіді вдається виявити в єдності прояви внутрішнього світу і феномени життя: почуття, емоції, потяги, вольові дії тощо [124, с. 12–13].

Ряд представників «філософії життя» підкреслювало, що життя – це діяльність, творче творення, самовираження людини, форми об'єктивації

людини в культурі, що дозволяють їй реалізувати і пізнавати саму себе. Життя – це потік, який є невловимий для розумового пізнання, адже його пізнання здійснюється на основі переживання та співпереживання (розуміння); інтуїції, віри, любові та ін. [134, с. 133]. Як вважає П. С. Гуревич, «...«Життя» – це скоріше якийсь образ ... Ним охоплено принаймні три змістовні компоненти. Життя – це своєрідна органічна цілісність, всередині якої ще немає розрізнення матерії і духу, буття і свідомості. Життя – якийсь хаос, що володіє величезним творчим потенціалом ... Нарешті, життя можна вловлювати, осягати за допомогою інтуїції, аж ніяк не розуму» [36, с. 144].

Отож категорія життя багатозначна: в природних науках природа мислиться як живий організм, що розвивається, і як така вона протиставляється мертвій або фізико-механічній природі. Однак категорії життя не обмежується природничими науками: на рубежі століть її широко використовують психологія і науки про культуру [124, с. 8].

Доцільно виділити основні філософсько-правові ознаки, які притаманні феномену життя та правому життю зокрема:

- життя – ірраціональне за суттю;
- життя – первинна правова реальність та первинна основа правового буття;
- воно асоціюється з психічними процесами безпосереднього переживання й інтуїтивного осягнення;
- його трактування має надособистісний, надіндивідуальний характер;
- це початкова активність духовного начала;
- це феномен людського існування.

Отже, життя – це предмет філософсько-правового розгляду концепції «філософії життя», який є комплексним абстрактним поняттям, що виражає внутрішні прояви людини через ірраціональні елементи пізнання.

«Філософія життя» у широкому розумінні – це будь-яка концепція, що розглядає питання сенсу, мети, цінності життя, особливо коли вона недооцінює

чи ігнорує теоретичне знання, звертаючись до непідробної повноти безпосереднього переживання, прагне зрозуміти життя з нього самого [171, с. 209]. «Філософія життя» прагне «зрозуміти життя з нього самого»: вона стоїть на боці почуття, інстинкту, виступаючи проти інтелекту; вона захищає ірраціоналізм і містику від усякого раціоналізму, споглядання – від поняття, «творче» – від «механічного». До прихильників «філософії життя» зараховують багатьох досократиків (особливо Емпедокла) і стоїків, а також німецьких натурфілософів післяреформаторського періоду, починаючи з Парацельса (особливо Ван-Гельмонта-старшого), представників ірраціоналізму XVIII ст. (особливо Гаманов, Гердера і Гете), німецького ідеалізму (особливо Шеллінга), романтизму і біологізму. Засновником сучасної антираціоналістичної «філософії життя» вважається Шопенгауер і в ще більшому ступені Ніцше. На початку XX ст. «філософія життя» в особі Бергсона, Зіммеля, Дільтея, Кейерлінга і Клагеса досягла вершини свого розвитку [67].

Отже, одним із авторів філософії життя вважається Артур Шопенгауер. Все, що існує, Шопенгауер розумів як волю, волю до життя. Воля розуміється як універсально-космічний феномен, а кожна сила в природі – як воля. Будь-яка тілесність є «об'єктивність волі», інстинкт і пориви тварин – це теж дія волі. До того ж, і людина є проявом волі, тому її природа не раціональна, а ірраціональна [42, с. 124]. Артур Шопенгауер говорить про «волю до життя» як універсальний принцип існування світу. Згідно з вченням науковця світ на всіх етапах розвитку є не що інше, як матеріалізація й об'єктивізація волі до життя. Кожна з форм волі, в якій втілилася універсальна воля до життя, прагне повного панування над іншими формами волі, оскільки кожна форма волі може утвердитися лише всупереч іншим, які стихійно і наосліп діють поряд з нею [57, с. 178].

Як вважає Т. Г. Руменцева, саме філософія життя в особі Ф. Ніцше і його численних послідовників доведе критику розуму до визнання пріоритету ірраціонального, інстинктивно-несвідомого в пізнанні, протиставивши розум самому життю як чужу, не спроможну її зрозуміти силу. Саме цей напрям

відмовиться від низки презумпцій класичного типу філософії права, відкривши тим самим дорогу наступній критиці інтелектуалізму і раціоналізму новоєвропейської філософії, яка завжди визнавала розум вищою інстанцією посвідчення дійсності. Ця традиція тотальної критики розуму надасть потужний поштовх у філософській класиці та стане свого роду прологом нового типу європейського філософствування, який набуде широкого поширення вже у наступному після Ф. Ніцше ХХ столітті в ірраціоналістичних програмах, що розвиваються в руслі екзистенціалізму, психоаналізу, феноменології та інших напрямів новітньої західної філософії [143, с 23].

Ранній Ніцше перебував під впливом Шопенгауера. Ірраціональна воля, «життя» в їх протилежності науковому розуму утворює вихідну реальність. Зрозуміти імпульси волі, висловити її характер неможливо за допомогою розуму і науки, оскільки наука робить людину розважливою і відповідальною за результати своїх дій, а релігія виховує слухняність; обидві заперечують волю до влади, заслуговують різкого засудження. Науку філософ характеризував негативно, а вище за науку він ставив мистецтво, яке, на його думку, ближче до життя. Мистецтво як синтетична форма життєдіяльності людини представляється Ніцше доповненням і завершенням буття [75, с. 95].

Основа життя, як і у Шопенгауера, за Ніцше, – це воля; життя є проявом об'єктивації волі, але не абстрактної Світової волі, а конкретної, певної волі – волі до влади, яка тлумачиться як інстинктивний, ірраціональний першопочаток, якому підкорюються думки, почуття і вчинки людини і яка є основною та рушійною силою світового прогресу. Людину Ніцше зображує як ірраціональну істоту, котра живе інстинктами, несвідомими спонуканнями. Як стверджує Ніцше, світ не пізнається, оскільки наш апарат пізнання, вироблений у ході еволюції, призначений не для пізнання, а для оволодіння речами з метою біологічного виживання, зміцнення волі до влади [127, с. 195].

У «пізньої» філософії Ф. Ніцше можна виділити кілька філософсько-правових ідей:

1. Ніцше оцінює навколишній світ як «хаотичний потік життя», активний життєвий універсум. Життя виступає вічним принципом буття, який реалізується в індивідуальних і неповторних формах людської діяльності. Воно – це перша реальність (субстанція), що передує розділенню матерії та духу, буття і свідомості. Розум, свідомість виконує в житті лише додаткову роль захисту від руйнівних впливів зовнішнього середовища, натомість сфера несвідомих життєвих потягів – це основні стимули всіх дій людини, які визначають і зміст цих дій.

2. На основі «волі до життя» Ніцше розвинув концепцію «волі до влади». Запозичивши у Шопенгауера поняття волі як основи всього існуючого, він замінює абстрактну «Світову волю» на конкретно визначену волю – волю до влади. Мислитель впевнений, що основним законом світобудови є невичерпна воля до впливу і панування. Світ являє собою арену боротьби за владу, за перевагу над іншими, а тому несправедливість і пригнічення в суспільстві цілком природні, оскільки вони породжені перетинанням різних спрямувань до влади і розширенням своєї могутності. Прагнення до влади – це незмінна внутрішня суть людини [183, с. 73–74].

3. Ще однією характеристикою світу є «вічне повернення», його вічний рух, становлення, розвиток, оскільки «воля до влади» у своєму розвитку проходить обмежену кількість форм, тому нескінченного прогресивного розвитку немає і бути не може. Рано чи пізно воля буде змушена повторювати свої модифікації.

4. Європейська культура знаходиться в стані кризи, руйнування, деградації і вмирання, а причиною цього всього є «мораль рабів», тобто слабкі цінності, якими є християнські цінності. Зародившись у середовищі рабів, християнська релігія і мораль закликають до смирення, покірності, слабкості, терпіння, незапобігання злу. Таким чином, ніяких абсолютних цінностей не існує, всі вони мають відносний тимчасовий характер.

5. Шанс на порятунок для європейської цивілізації Ф. Ніцше бачить у «переоцінці всіх цінностей» і повернення релігії та «моралі панів», аристократів духу, з їх цінностями суворої мужності, волі, благородства духу.

6. Установити ці нові цінності здатна не слабка європейська людина, а новий тип людини – надлюдина [176]. Надлюдина для Ніцше – це результат культурно-духовної досконалості людини, який перевершує сучасну людину за своїми інтелектуально-моральними якостями. Цей новий біологічний тип підноситься над колишнім рівнем людського буття, але не заради свавілля і панування над іншими, а заради нового буття. Така нова людина буде любити земне, її цінностями є здоров'я, сильна воля, почуття. Нова людина повинна створити новий сенс життя, розірвавши старі ланцюги колишніх моралей і скинувши важкі колодки колишніх істин. Застаріле почуття обов'язку надлюдина замінює власною вільною волею. Надлюдина Ніцше – це моральний образ, що означає вищий ступінь духовного розквіту людства, уособлення тих нових моральних ідеалів, любов до яких Ніцше прагнув зробити головним моральним устремлінням людства [75, с. 96–97]. Ніцше висуває як ідеал людину, що є надсильною і надвольовою істотою. Ця «надлюдина» не потребує морально-правових норм і принципів християнської цивілізації, оскільки відкидає їх як перешкоду, що сковує її вітальні сили і заважає прояву її волі до влади. Тепер в нових умовах у центр світопорядку на місце Бога, що звільнилося, повинна встати могутня і прекрасна «надлюдина». На оновленому світі, де немає Бога, смішні й безглузді моральні забобони «маленьких людей», недоречні традиційні християнські уявлення про добро і зло. «Надлюдина» починає з того, що розбиває «старі скрижалі» релігійно-етичних заборон [11, с. 505-506].

Отже, у «філософії життя» можна виділити три основні етапи:

1. Започаткування концепції «філософії життя» А. Шопенгауером, де воля і життя – це значимі і рівнозначні категорії буття. Зокрема життя трактується ним через поняття волі. Однак, як і волонтаристична концепція А. Шопенгауера, філософія життя також пронизана песимістичними нотами, оскільки згідно з його філософсько-правовими ідеями, життя – це страждання.

2. Розквіт концепції завдяки трактуванню життя через «волю до влади» Ф. Ніцше. Поняття волі, як основи усього істотного, Ніцше запозичує

у Шопенгауера, однак якщо для Шопенгауера воля є підставою буття, то для Ніцше життя прагне до максимуму почуття панування, влади. Прагнення до повноти життя – ось основний принцип філософії права Ф. Ніцше. Філософія права Ф. Ніцше ґрунтується на таких положеннях:

- «воля до влади» як загальна характеристика життя та природного стану речей;
- цінність життя є єдиною безумовною цінністю;
- існує природна нерівність людей («аристократичні» та «сіра маса»);
- «вічне повернення» – спосіб буття волі до влади, який трактує життя як циклічність;
- «надлюдина», що демонструє прагнення до створення вищого типу людини;
- становить найвище самоздійснення цієї волі;
- здатна створити новий сенс життя, який полягає у звільненні від морально-правових зобов'язань.

3. Розгляд «філософії життя» В. Дільтеєм, Г. Зіммелем та А. Бергсоном. Для В. Дільтея, життя – це спосіб буття людини, а для Г. Зіммеля визначальними характеристиками життя є переживання, «життєвий досвід», відчуття тощо. Бергсон у «філософії життя» дав можливість побачити у феномені життя саму людину, для нього присутність людини в житті стала реальністю, визнаним фактом.

Під «філософією життя» як ірраціоналістичним напрямом у філософії права пропонується розуміти сукупність філософсько-правових поглядів на предмет дослідження – життя, яке, відповідно до позиції більшості представників цієї концепції, розуміється як особлива цінність, ірраціональний спосіб правового буття, який не може бути цілковито осягнутий через раціональні способи правопізнання.

Отже, якщо накласти філософські ідеї життя на основи права, то можна дійти до таких висновків. Правове життя характеризує всю правову дійсність, розвиток права та механізм його дії. Правове життя залежить від рівня розвитку

правового суспільства, відношення членів цього суспільства до права та від ступеня задоволення їх інтересів. Ці інтереси можуть бути згідно з філософсько-правовою концепцією «філософія життя» забезпечені через розуміння життя як: волі до життя (А. Шопенгауер), волі до влади (Ф. Ніцше), життєвий порив (А. Бергсон), потік людських переживань (Г. Зіммель).

Ця концепція характеризується такими ознаками: бере за основу почуття, інстинкт; виступає проти інтелекту; захищає ірраціоналізм і містику від раціоналізму, споглядання від поняття, «творче начало» від «механічного» [171, с. 209].

Вихідна світоглядна позиція цього філософсько-правового напрямку – скептицизм та практицизм. Скептицизм полягає в тому, що представники «філософії життя» ставлять під сумнів можливості розуму пізнати світ шляхом споглядального ставлення до нього. У свою чергу практицизм простежується також через несприйняття і внутрішній протест проти буржуазного способу життя та системи цінностей буржуазії. Методологічною засадою осмислення природи і сутності моралі у «філософії життя» є ірраціоналізм [90, с. 187]. Висунута дилема «розум або життя» у представників цієї течії вирішувалася на користь ірраціоналістичного тлумачення «життя», яке заперечувало наукове пізнання і протиставляло нерозумну волю, інстинкт, несвідомі пориви та ірраціональну інтуїцію [181].

Вважаємо, що філософсько-правовій концепції «філософії життя» притаманні такі характеристики:

- будується на біологізаторських позиціях;
- сформована на проблемах смислу, мети та цінності правового життя;
- основними формами правопізнання життя є інтуїція, воля, переживання та інші ірраціональні елементи;
- правове життя не можна опанувати за допомогою логічних міркувань – понять, категорій, розумової діяльності;
- мислення є функцією правового життя.

3.3 Інтуїтивізм як позараціональне освоєння вищих смислів реальності

Як стверджують, світ об'єктний – раціоналізований, знаходиться під впливом Логосу, тому і пізнання в цьому світі можливо за допомогою понять, як раціоналізованих сутностей. Світ же ноуменальний, духовний має ірраціоналістичне джерело свободи, тому й пізнати його методами об'єктивного світу неможливо. Світ ноуменів неможливо виразити в поняттях, і тільки за допомогою інтуїції, як духовного методу, людина може проникнути в його таємниці [16, с. 250]. «Для того, щоб ірраціоналізм міг на рівних змагатися з раціоналізмом, необхідно було знайти в людині таку пізнавальну здатність, яка відповідала б нерозумному світові і, отже, могла б його осягнути. Для цієї мети найбільше підходить інтуїція, докладне дослідження якої ми знаходимо в даному типі ірраціоналізму» [85, с. 41–42].

Провівши аналіз філософсько-правових роздумів мислителів різних епох на тему інтуїції, вважаємо за необхідне виділити такі етапи у формуванні поняття інтуїції:

I етап – доба Античності. Мислителі Античної доби не залишили осторонь тему «інтуїції», а тому вона розглядалася такими філософами, як: Платон, Аристотель, Плотін тощо. Так, Аристотель розумів під інтуїцією вищий спосіб пізнання та вважав, що саме інтуїція підсумовує знання, отримані розумом. Загалом можна стверджувати, що ідеї поділу інтуїції на сенсуалістичну та інтелектуальну були закладені саме в епоху Античності та в подальшому отримали розвиток у різний період часу. Так, сенсуалістична інтуїція здебільшого відстоювалася у період Середньовіччя та вже в більш пізній час – епоху розквіту ірраціоналізму. Натомість, ідея раціоналістичної інтуїції здобула широкий розквіт в добу Нового часу, коли раціоналізм вважався основою будь-якої науки.

II етап – Середньовіччя. Інтуїція в цю епоху, як і безліч інших філософсько-правових понять, була предметом розгляду лише через призму віри, релігії та Божого одкровення, тому інтуїція розглядалася мислителями цієї епохи як:

- спосіб пізнання, даний Богом;
- здатність душі до самопізнання;
- інтелектуальна здатність, що має в основі божественну природу.

III етап – XVII століття – розквіт раціоналізму. Для даного періоду характерний раціоналістичний підхід до розгляду інтуїції, який проявлявся у наступному:

- інтуїція – це вищий прояв знання; інтуїтивне пізнання є видом інтелектуального;
- інтуїція – це вищий критерій істинності, що перевіряє достовірність загальних метафізичних істин, які відкрилися розумом (вияв істинності актів розумового мислення);
- інтуїція – людська здатність оцінювати і контролювати методи пізнання;
- інтуїція – результат розумової діяльності, узгоджений з правилами логіки; інтуїція – прискорений умовивід.

IV етап – XVIII–XIX століття. Даний період у часі характеризувався абсолютним різноманіттям поглядів на інтуїцію. Так, І. Г. Фіхте вважав, що інтуїція немає нічого виняткового і вона властива будь-якій людській свідомості, натомість Ф. В. Й. Шеллінг вважав інтуїцію винятковою особливістю, яка не притаманна всім. В свою чергу, І. Кант трактує інтуїцію як посередника між предметом думки і самим мисленням.

Наприкінці XIX–XX століття раціоналізм став все більш уразливим, у зв'язку з власною неспроможністю пояснити всі процеси, що відбуваються у світі. Тому, якби побічно визнаючи обмеженість сфери понятійно-логічного мислення, вимушено розширює її, звертаючись у процесі пізнання до інтуїції. Однак концепція інтуїтивного знання в раціоналізмі виявилася найбільш теоретично і логічно необґрунтованою, оскільки суперечила основним засадам раціоналізму. Так, такі ознаки інтуїції, як безпосередність, несвідомість і суб'єктивність, вступали в явне протиріччя зі встановленими тим же раціоналізмом критеріями достовірності наукового і філософського знань, як знань понятійних і логічно коректних, виведених виключно з логіко-понятійного апарату.

У XIX–XX столітті інтуїція різко протиставляється раціональному і будь-якому науковому пізнанню та намагається відкинути його, обґрунтовувавши ірраціоналізм. У представників посткласичної філософії складається своє ставлення до інтуїції, і це абсолютно інший погляд на інтуїцію. Найбільш глибоке розуміння проблеми інтуїції проявили такі представники філософії життя, як: А. Шопенгауер, В. Дільтей, А. Бергсон та ін. Так, інтуїтивне проникнення в таємниці дійсності пронизує шопенгауерівську метафізику, в якій весь зміст знання виводиться зі споглядання (інтуїції), непричетного до функцій розуму, яке не перебуває у зв'язку з видимим, зовнішнім світом і лише маніпулює абстрактними поняттями, створюючи з них абстрактні сутності, відірвані від реальностей. Мислення, відірване від споглядання, не дає ніякого нового знання, а лише змінює форму знання, отриманого за допомогою споглядання, чуттєвої інтуїції і вже розкритого іншими шляхами. Що ж стосується «розумного способу споглядання», то він, на переконання Шопенгауера, «має силу і значення тільки в практичному житті й у науці» [30, с. 83]. Шопенгауер визнавав інтуїцію як ірраціональний елемент і вважав, що вона є найвищою пізнавальною здатністю людини. На думку мислителя, абстрактне раціональне знання – лише тінь інтуїтивного. Через інтуїцію людині відкривається річ-сама-собою, а вірніше те, що лежить в її основі – метафізичне ядро світу і людини [18, с. 56–58]. Шопенгауер вважав, що в основі будь-якої мудрості лежить інтуїція, яка стає посередником між об'єктивним світом і розумом [12, с. 86].

Отже, інтуїція у А. Шопенгауера знову набувала статусу істинного знання, але вже не як «розуміння ясного уважного розуму», а як продукту волі й почуттів. У філософії Вільгельма Дільтея інтуїція трактувалася як переживання особи, а в інтуїтивізмі, що виник в якості реакції у відповідь на сцієнтизм та інтелектуалізм, інтуїція стала вже осередком знання [15, с. 29–30]. Основні категорії мислителя – життєвий порив та інтуїція. Суб'єктивний життєвий порив, інтуїція лежать в основі творчого пориву, творчого акту. На відміну від інтелекту, вони не обтяжені міркуваннями практицизму, вигоди і пов'язаними з ними табу (в тому числі і соціокультурними) [80, с. 296–297].

Хоч Ф. Ніцше не користується латинським терміном «intuitus», а використовує його німецький аналог – *anschauung* (споглядання), проте інтуїція для нього виявляє себе з геніальною прозорливістю в діяльності «вільного духу», що не опосередкована причинно-наслідковим зв'язком або нормами і традиціями логічного мислення. Інтуїція Ніцше має своїм джерелом імпульси почуттів, інстинктивні і вольові спонукання, лежить в гносеологічному базисі філософії мислителя [30, с. 83-84]. Аналізуючи причини вичерпання творчого потенціалу сучасної культури, як і Ніцше, Бергсон бачить їх у гіпертрофованому розвитку інтелектуальних можливостей людини, що веде до занепаду, згасання інтуїтивної потенції. Це небезпечно, на думку мислителя, тому що в кінцевому підсумку не інтелект, а саме інтуїція «освітлює наше «я», нашу свободу» [13, с. 296].

Отож не можна не згадати у цьому зв'язку й ірраціональну концепцію А. Бергсона, яка також спрямована проти експансії науково-логічних раціоналістичних методів у сфері людського життя. «...Анрі Бергсон достатньо продуктивно розв'язує завдання, яке чітко сформулював ще Гегель, але розв'язання якого виявилось йому не під силу в межах «Науки логіки». Якщо Гегель марно намагався подолати формально-логічну обмеженість мислення за допомогою створення нової, діалектичної логіки, тобто за допомогою створення нового типу раціональності, то Бергсон переносить «діалектику» в іншу площину – в площину надінтелектуального, надрозумового споглядання, в площину образних форм і його позапоняттєвої діяльності» [70, с. 140]. Як вважав філософ, обмеженість, недосконалість науково-теоретичного мислення пояснюється нездатністю інтелекту вникати в суть досліджуваних явищ і відображати їх у динаміці, розвитку, не репродуктивно й дискретно, а творчо і цілісно. Тому, потенціал ірраціонального творчого життєвого пориву може бути актуалізований досконалішими від інтелектуального споглядання естетичними засобами мистецтва, а досягнути істину можуть лише люди з розвиненим інтуїтивним чуттям [18, с. 45-46]. «Обмеженість інтелекту, з яким Бергсон ототожнює «механістичний розум», полягає в тому, що останній редукує предмет до певної множини елементів, однакових з іншими предметами. Таке зовнішнє комбінування понять,

зрозуміло, не може відтворити предмет у його «життєвості» (як не можуть відтворити «живий» Париж етюди, що зображують його з різних точок зору). Подолати цю обмеженість – спробу зображення реальності сукупністю символів, що відтворюють окремі Я частини, – може тільки безпосереднє переживання, інтуїція, яка дає предмет загалом, одразу, безпосередньо» [56, с. 260].

Критикуючи довіру філософів до інтелекту, А. Бергсон порівнював інтуїтивне пізнання з інстинктивною поведінкою комах, розуміючи піз інстинктом різновид інтуїції. Мислитель розрізняв два види пізнання: чисте (або істинне) – можливе тільки через інтуїцію та наукове (гіпотетичне) – відносно формально можливе тільки через аналіз. Для Бергсона всякий розумовий акт менш цінний, ніж інтуїція, тому що всі знання, отримані інтуїтивним шляхом, гинуть коли їх підставляють під «промені розуму», перетворюються в застигли й нерухомі поняття [30, с. 84].

Філософія Бергсона не обмежена рамками однієї теорії пізнання, оскільки містить і низку психологічних концепцій (в центрі яких стоїть теорія сприйняття й пам'яті), і вчення про еволюцію, й етику, естетику, й теорію релігії. Проте в усіх без винятку його роботах, якому б предмету не приділяв Бергсон свою увагу, їх передумовою, їх неодмінною методологічною підставою є критика інтелектуалістичних способів і форм пізнання, а також протиставлення інтуїції інтелекту [6, с. 154]. Однак, А. Бергсон цілком лояльно ставився до інтелекту, вказуючи на обмеженість його функціональних можливостей і сфери застосування. Інтелект згідно з А. Бергсоном виявляв і упорядковував лише зв'язки і стосунки між «мертвими» речами; життя ж можна було досягнути лише завдяки інтуїції. Об'єктом інтуїції у Бергсона є сама дійсність, життя. Як стверджує А. Бергсон, «принаймні одна реальність, яку ми сприймаємо зсередини, шляхом інтуїції, а не простим аналізом, – це наше Я, яке триває» [13, с. 1176]. Початкове протиставлення інтелекту й інтуїції у вченні Бергсона покликане підкреслити примат життя над відсталою матеріальністю. Інтелект протистоїть інтуїції передусім предметно: він знає тільки одну матерію, тому що його метод роботи – математичний формалізм, проте пізнання ж у власному, «чистому» значенні слова може забезпечити лише інтуїція [108].

Інтуїтивізм А. Бергсона – складна суперечлива теорія, в якій інтуїція розуміється не як один з можливих етапів у процесі пізнання дійсності, а як основний, нічим не обмежений, нічим не визначений шлях проникнення в таємниці світу. Фундаментом такої філософії мислителя виступає вчення про інстинкт та інтелект, які, втім, є допоміжними категоріями та необхідні лише як фундамент, на якому поступово виникає «велика і світла побудова – інтуїція». Отже, вчення про інтелект та інстинкт приводить Бергсона до проголошення визначальної ролі інтуїції в людському житті. Однією з основних рис інтуїції є зв'язок з інстинктом і з несвідомим психічним, адже для Бергсона інтуїція – це і є інстинкт, але такий, що усвідомлює себе, здатний розмірковувати про предмет. Бергсон, прийшовши до цього висновку, замінює в теорії пізнання інстинктивну форму пізнання інтуїтивною, вважаючи останнє поняття ширшим, глибшим, здатним розкрити таємниці життя, ввести «всередину самого життя». Тому інтуїція єдина здатна здійснювати абсолютне пізнання, не користуючись зовнішнім впливом, без допомоги понять і уявлень людини, які сформувались раніше. За Бергсоном роль і значення інтуїції в процесі пізнання, в процесі усвідомлення внутрішнього сенсу речей важко переоцінити. Не існує жодної галузі знання, жодної «системи», діяльність якої б «не оживлялась інтуїцією» [74, с. 252].

Інтуїцію А. Бергсона називають чуттєвою. Що мається на увазі під поняттям «чуттєва»? Помилково припускати, що Бергсон пов'язував чуттєву інтуїцію з роботою органів чуття, нервовою системою чи головним мозком, оскільки для А. Бергсона вони виступають лише в ролі посередників між предметами зовнішнього світу і самим суб'єктом сприйняття, що вдало передається філософом через порівняння їх з телефонною станцією. Французький мислитель сперечається з класичною гносеологією та вважає, що готовий у свідомості суб'єкта предмет є тільки суб'єктивним образом, індивідуально психічним в його розумі, а сама об'єктивна дійсність перебуває поза свідомістю, трансцендентна йому. Бергсон створює зовсім іншу теорію, згідно з якою суб'єкт має здатність безпосереднього споглядання зовнішніх предметів в оригіналі, оскільки людина осягає дійсність не через психічні образи, що є реакцією на подразнення органів чуття, а

безпосередньо, в самих предметах трансуб'єктивної реальності. Отже, органи чуття не грають ніякої ролі в сприйнятті дійсності, а тому, говорячи про чуттєвий характер інтуїції, А. Бергсон не має на увазі її залежність від органів чуття і нервової системи. Чуттєвою ця інтуїція іменується французьким мислителем тому, що вона безпосередньо пов'язана з інстинктом, який властивий більшості особин тваринного світу [85, с. 85–88].

Таким чином інтуїтивізму Бергсона, як мислителю, який приділив найбільше уваги інтуїції, притаманні такі філософсько-правові ознаки: нездатність розуму вникати в суть досліджуваних явищ, розглядати їх творчо та цілісно; розум необхідний лише з метою пристосування до середовища людського проживання; досягнути життєву істину можна лише з інтуїтивним відчуттям; прийняття особливо важливих істин залежить лише від інтуїції; інтуїція пов'язана з внутрішнім світом людини, її переживаннями, життям, саме тому вона чуттєва.

Отже, інтуїтивізм як філософсько-правовий напрямок сформувався в кінці XIX – початку XX століття і поряд з іншими концепціями модерністської думки виходив за рамки класичної філософії. Нове вчення змінює предмет філософського осмислення: розуміння на досягнення, реальність на надреальність, раціональне на ірраціональне, пояснення на інтуїцію [27].

Пропонуємо філософсько-правовий інтуїтивізм XIX–XXI століття поділити на п'ять напрямів:

– перший напрям представлений такими вченими, як: А. Шопенгауером, Ф. Ніцше, В. Дільтеєм. Завдяки цим філософам інтуїтивізм набуває форми ірраціонального вчення, який заперечує пізнавальне значення і можливості науки та проголошує існування особливої метафізичної інтуїції, яка має можливість безпосередньо відкрити сутність речей і явищ. Саме представники першого напрямку відкрито заговорили про інтуїцію як ірраціональний елемент (продукт волі та почуттів) і найвищу пізнавальну здатність людини (А. Шопенгауер). Тут простежується розгляд інтуїції у зв'язку з переживаннями людини (В. Дільтей) та вказується, що вона не повинна бути обтяжена нормами логічного мислення (Ф. Ніцше) ;

– представником другого напрямку є А. Бергсон, де інтелект виступає як знаряддя оперування «мертвими речами», протиставляється інтуїції, здатної до живого знання;

– представниками третього напрямку є Є. Гуссерль та Ж.-П. Сартр, які вважали, що інтуїція – це законне та єдине джерело пізнання;

– четвертий напрям – це російська школа, представниками якої є Н. О. Лоський, С. Л. Франк, Н. А. Бердяєв. Російська школа характеризується протилежними поглядами на значення інтуїції у пізнанні. Так, Н. О. Лоський відстоював позицію, за якої інтуїтивне та раціональне пізнання неможливі один без одного, натомість Н. А. Бердяєв, С. Л. Франк стверджували, що тільки за допомогою інтуїції можливе проникнення в реальність;

– п'ятий напрям – філософія сучасності, що демонструє інше розуміння взаємодії інтуїції з розумом і сфери її застосування в пізнанні.

Наприклад, такі автори, як В. Ф. Асмус, К. Поппер, Е. Л. Фейнберг, незважаючи на відмінності в трактуваннях даного феномену, сходяться в тому, що значимість інтуїтивних умовиводів для розкриття істини в наукових дослідженнях безсумнівна. Тому особливо показовим у цьому плані є органічна цілісність інтуїції і розуму [12, с. 104].

Інтуїтивізм лежить в площині філософсько-правового співвідношення раціонального та ірраціонального, а тому можна стверджувати про як мінімум три точки зору:

– перша – це протиставлення ірраціонального раціональному, коли інтуїція розглядається як явище самостійне по відношенню до раціонального мислення і як таке, що є єдинодостовірним;

– друга – розгляд інтуїції через раціоналізм, коли підтримується точка зору, що все, що є невідомим, є просто ще не раціоналізованим, але таким, що неодмінно буде осягнуте розумом;

– третя – розуміння інтуїції як складного процесу, який неможливий як без розумо-логічних процесів, так і без підсвідомих.

З огляду на розгляд інтуїції через філософсько-правову тематику, вважаємо, що визначення інтуїції слід давати виходячи не з ознак інтуїції як

фізіологічного, психічного процесу, властивість людського організму, а як ірраціонального елемента, який здатний взяти участь у безпосередньому розкритті, виявленні та розумінні тих чи інших правових явищ. Отже, інтуїція як ірраціональний елемент у філософсько-правовому пізнанні – це здатність людини пізнати правове життя, здійснити комплексний аналіз правових явищ не лише завдяки раціональному, логічному мисленню, але й за допомогою інших підсвідомих властивостей людини, які характеризуються швидкістю прийняття правових рішень, несподіваним результатом, очевидністю тощо.

З аналізу філософсько-правових ідей інтуїції можна зробити висновок, що існує як мінімум два трактування інтуїції – «чуттєва» та «інтелектуальна». Це зумовлено особливим історичним аспектом інтуїції, адже людство визнавало існування інтуїції ще з часів Античності, однак її розуміння тлумачилось по-різному. Спершу виникла інтелектуальна інтуїція, існування якої не заперечувалось навіть у найбільший розквіт раціоналізму, коли значення всього ірраціонального нівелювалося. І тільки крайній раціоналізм дозволяв собі повністю заперечувати існування інтуїції. Всі інші представники раціоналізму вважали, що інтуїція – це лише результат розумової діяльності, а отже, вона володіє такими ознаками, які підкреслюють її нерозривний зв'язок з розумовою діяльністю та інтелектом:

- відкинута чуттєва природа інтуїції;
- вона – продукт мислення, пов'язаний з логікою;
- залежить від інтелектуальної здатності та є вищим проявом інтелектуального знання;
- є вищим проявом раціональних здібностей людини;
- мета інтуїції – перевірка достовірності загальних метафізичних істин.

Чуттєва інтуїція виникла на піку розвитку ірраціоналізму, її основними ознаками є такі:

- немає зв'язку з функціями розуму, оскільки це більш психічне явище, аніж логічне;
- емоційна, естетична чи моральна складова є її визначальними моментами;
- є посередником між об'єктивним світом і розумом;
- є продуктом волі та почуттів;

- є вищим способом пізнання;
- розуміється як властивість свідомості людини;
- опирається на духовне та емоційне життя людини;
- розкриває свій зміст через переживання чи віру.

Слід звернути увагу, що чуттєва інтуїція не завжди була пов'язана виключно з роботою органів чуттів. Так, інтуїцію Бергсона також називають чуттєвою, однак вона пов'язана не з органами чуттів, а з інстинктом, що перебуває поза свідомістю.

Чуттєва інтуїція Бергсона розуміється досить широко, як:

- життєвий досвід;
- форма життя;
- спосіб теоретичного пізнання;
- практична життєва мудрість;
- інстинкт, здатний розмірковувати про предмет, усвідомлювати.

Отже, у філософії права є розгляд інтуїції в двох аспектах: по-перше, як безпосереднє чуттєве сприйняття, або «чуттєва інтуїція» і, по-друге, як безпосереднє осягнення розуму або «інтелектуальна інтуїція». Якщо говорити в загальному, то чуттєва інтуїція – це безпосереднє осягнення явищ через відчуття, а інтелектуальна інтуїція є не що інше, як осягнення істини розумом, без звернення до органів чуття і підсвідомості. Звідси випливає, що інтелект характеризується мисленням, а інстинкт – відчуттям.

Через чуттєву інтуїцію окремо виділяють інтуїтивізм Бергсона, який характеризується чітким розподілом інтелекту й інтуїції, ідеального й реального, раціонального й ірраціонального. У філософії права А. Бергсона зустрічаємося з детальною розробкою та обґрунтуванням такої пізнавальної здібності, як чуттєва інтуїція, що служить для осягнення як зовнішнього, так і внутрішнього світу людини та тісно пов'язана ще з однією такою філософсько-правовою категорією, як життя.

Отже, процес пізнання поряд з раціональними операціями і процедурами характеризується також і ірраціональним, що виробляється різними ділянками мозку на ґрунті біосоціальних закономірностей та діє незалежно від свідомості та волі людини. Творча ірраціональна сторона процесу пізнання представлена

різними чинниками, такими як: уява, воля, фантазія, емоції, інтуїція тощо. Особливо важливу роль у процесі пізнання відіграє інтуїція як здатність досягнення істини шляхом прямого її спостереження і без обґрунтування за допомогою доказів. Механізм інтуїції пояснюється через «світ підсвідомості», в якому накопичується вся історія і передісторія процесів, які практично не виявляють себе, і відбір різних варіантів рішень скеровується підсвідомими установками. В силу того, що на стадії відбору відіграє роль інтуїція, спонтанність, вільний рух розуму, можлива присутність непередбачуваних і випадкових елементів. Ефективність рішення посилюється особливою мотивацією, коли вичерпані нерезультативні прийоми розв'язання поставлених завдань і чим менш автоматизований спосіб дії, а пошукова домінанта ще не втрачена, тим більше шансів вирішити завдання. Інтуїцію розуміють і як прояв субдомінантного рівня організації дії, не прив'язуючи її тісно до неусвідомленого рівня [196, с. 526].

Інтуїтивізм – філософсько-методологічна установка, що визнає «останньою підвалиною» буття і пізнання безпосереднє «живе» ставлення людини і світу, яке долає розчленування реальності на суб'єкт і об'єкт. Розуміння інтуїції серйозно варіюється в представників різних філософських шкіл, фактично мова йде про різні концепції інтуїції, які ховаються під покривом специфічних онтологічних і гносеологічних навчань [108].

Таким чином, питання «що є інтуїція» і «яка її природа» цікавили людство ще зі стародавніх часів, коли інтуїція як форма знання вже набула статусу гносеологічної проблеми. Однак основні вчення про феномен інтуїції виникли лише в епоху раціоналізму XVII століття. Згодом як результат протиставлення логічному мисленню в XX столітті з'явився самостійний філософський напрям – інтуїтивізм, що стало очевидним підсумком ідеалізації інтуїції.

Під інтуїтивізмом пропонуємо розуміти ірраціональний філософсько-правовий напрям, який за предмет своєї філософії обрав інтуїцію як моментальний спосіб правопізнання істини та альтернативний спосіб здобуття людиною інформації про правову дійсність.

Проблема інтуїції стала єдиною темою філософії інтуїтивізму. Як явище, інтуїція піддавалася аналізу представниками найрізноманітніших галузей

знання. У філософії права даний феномен привернув до себе особливу увагу відносно недавно, хоч цілком зрозуміло, що інтуїція є ще одним способом правового пізнання поряд з логічним, чуттєвим тощо.

Є усі підстави виділити значення інтуїції як особливого способу правового пізнання, зокрема:

- є альтернативним способом здобуття людини інформації про правову дійсність;
- є формою правового світосприйняття;
- інтуїція при високому рівні правосвідомості та правової культури проявляється у правовій поведінці;
- взаємозв'язок правосвідомості та інтуїції очевидний, оскільки остання є його складовою;
- має безпосередню здатність вирішення правових завдань при обмежених вихідних даних;
- є інструментом професійної правової діяльності;
- передбачає суб'єктивне розуміння компетентною особою всіх її обставин справи;
- є необхідною при прийнятті негайних правових рішень;
- є невід'ємною складовою правового тлумачення, правової інтерпретації, правозастосування норм права;
- може допомогти при недостатності правових знань, використовуючи досвід.

Інтуїтивістський тип ірраціоналізму, відповідаючи на питання про спосіб осягнення ірраціонального, конституює найважливішу пізнавальну здатність у людині – інтуїцію. На сьогодні саме інтуїції притаманна установка на з'єднання раціонального й ірраціонального. Звичайно, спочатку в інтуїтивізмі стояв на першому місці не синтез раціонального та ірраціонального, а їх протистояння і боротьба, але ця боротьба діалектична, що вимагає їх співіснування. Таким чином, можна зробити висновок про те, що інтуїтивізм є класичним прикладом того, що у XXI столітті ці категорії можуть співіснувати в одній площині, і навіть є неможливі один без одного.

3.4 Феноменологія як спосіб акцентуації індивідуальної правосвідомості

Класична теорія раціональності з її уявленням про незамінний розум та логіко-математичні принципи устрою світу викликали багато критичних відгуків. До одного з таких відгуків, який серйозно вплинув на формування сучасної посткласичної думки, належить феноменологія. Філософ, який перетворив її в масштабну філософську систему, Е. Гуссерль оцінював стан «європейських наук» як «кризовий», стверджуючи, що винятковість, яка була додана в другій половині XIX століття позитивним наукам і засліплена уявним процвітанням, означала віддалення від проблем, рішуче важливих для справжнього суспільства [1, с. 107–108]. Як наполягає Гуссерль, «розум», «розумна закономірність» в історії існує, але з іншого боку, він висловлює впевненість, що «європейська криза корениться в заплутаному раціоналізмі» [160, с. 269].

Феноменологія (вчення про феномени) – один з найбільш оригінальних і значних напрямків у філософії XX ст., виникненню якого посприяли ідеї Декарта, Лейбніца, Берклі, Канта, неокантіанців Марбурзької школи, Дільтея а також Е. Гуссерля, який вважається основоположником [50, с. 525]. Вплив феноменології Гуссерля не обмежувався близькими в методологічному плані концепціями, можна стверджувати про вплив і на протилежні концепції, що часто заперечують самі принципи даного вчення. Більше того, феноменологія Гуссерля, будучи історичною наступницею розвитку західної філософії, може бути розглянута як проект, який намагалися реалізувати – кожен відповідно до свого задуму. Як наслідок, різні течії філософії XX століття були історично модифіковані з урахуванням сучасних реалій [101, с. 137].

Розгляд феноменології як філософсько-правової течії слід розпочати з філософських ідей Е. Гуссерля, який замишляв і розробляв феноменологію як «переворот» у філософії, як відкриття абсолютно нової неосяжної сфери досліджень «духу в якості духу», як «універсального самоосмислення», що обґрунтовує всі актуальні й потенційні форми людського досвіду [174, с. 201].

Саму феноменологію Е. Гуссерль пропонує вважати першою філософією, яка залишає людині свободу виходу до нових горизонтів через протиставлення претензії класичної науки на абсолютність і суб'єктивність [1, с. 107].

Е. Гуссерль мав за мету повне очищення проблем пізнавальної діяльності від природничо-наукових, психологічних, а також соціально-історичних показників, від усього матеріального і практичного шляхом уникнення раціональних уможлиблюючих конструкцій і граничного заглиблення у дослідні дані. Він хотів вийти до безумовних, самоочевидних першооснов знання, до його чистих структур, взявши їх як предмет безпосереднього споглядання і скрупульозно описавши у всіх подробицях [184, с. 429]. «Філософія Гуссерля – це спроба не лише нівеляції об'єктивної реальності й екстраполяції предмета аналізу в площину смислопродукуючих структур, а передусім – намагання побачити «самі речі» реального світу в істинності їх суб'єктивності» [76, с. 188].

Відомо, що на початку свого філософствування Е. Гуссерль мав за мету побудувати феноменологію як вчення про сутність пізнання, мислення, наукових істин і т. д. Для цього він старанно розмежував, відділив, навіть різко протиставив ідеальне і реальне, сутності та існування, істини і факти, логічне і психологічне тощо. Однак згодом відомим відступом від цих прийнятих в ранньому гуссерліанстві задумів побудови «чистого науковчення» був той факт, що центральною проблемою і предметом феноменологічного аналізу вже в «Логічних дослідженнях» і особливо в наступних роботах виявилось саме дослідження свідомості. При цьому в другому тому «Логічних досліджень», ще дотримуючись загальної логіцистської орієнтації першого тому, Гуссерль вивчає, головним чином, такий аспект свідомості, як «процес переживання істини». Надалі можна простежити ще більше розширення тематики дослідження самої свідомості шляхом включення в її аналіз не тільки процеси «переживання істини», але й різні типи життєдіяльності свідомості – сприйняття, переживання, спогади, уявлення та фантазія тощо [160, с. 228, 230]. Істина приходить до людини не через раціоналізуючі зусилля філософського розуму, а зі сфер, де все для неї зрозуміло, очевидно і гранично вірогідно. Істина здатна саморозкриватися самооголоючись,

демонструючи кожному свою загальну обов'язковість, абсолютну нормативність, безумовну імперативність. Цими своїми якостями вона доводить існування особливого, відділеного від речової реальності, світу, що ще не пізнаний людьми і, мабуть, ніколи не буде ними пізнаний достатньою мірою. Феноменологія при цьому передбачає, що загальна істина пізнається аж ніяк не через усвідомлення її змісту, який не завжди і не відразу відкривається людині, а через пізнання її обов'язковості, універсальної нормативності, незаперечної імперативності. Перевага таких істин у тому, що вони гранично достовірні, оскільки, існуючи незалежно від волі людини, вони здатні служити безособовими регуляторами її діяльності [184, с. 428–429].

Концепцію свідомості Е. Гуссерль будує на основі поняття інтенціональності (інтенція – спрямованість будь-якого акту свідомості на об'єкт), яке ввів у вжиток психолог та вчитель Е. Гуссерля Ф. Brentano. Будь-яка свідомість є «свідомістю про» (про щось). Свідомості внутрішньо властива інтенціональність, тому вивчення її сутності означає вивчення її смислу та її предметності [74, с. 279]. Інтенціональність – одне з центральних понять гуссерлівської концепції свідомості. Під нею розуміється властивість переживання свідомості, сприйняття чогось, скажімо, речі; судження про будь-який стан справ; оцінювання будь-якої ціннісної ситуації; бажаної обставини тощо [174, с. 205]. Гуссерль під інтенціональністю має на увазі відношення між об'єктом думки людини і тим способом, яким людина мислить. Кожен раз, коли ми мислимо, ми завжди мислимо про щось. Об'єкт нашого мислення може і не існувати, але в будь-якому випадку наше мислення про нього формує наші ідеї і робить їх такими, якими вони є. Така властивість свідомості якраз і є інтенціональністю [1, с. 108].

У порівнянні з класичною філософією феноменологія висунула нові проблеми і відповідно обрала незвичні методологічні засоби. Основна проблема і тема гуссерліанства – питання про структуру процесу «переживання» істин і загальнозначущих ідей, взятого у вигляді цілісності, у вигляді безперервного потоку. Головний метод вивчення структури переживань особливого типу –

інтуїція, «розсуд» сутності, істини, ідеї [160, с. 215]. Крім того, акцентуючи увагу на сфері сенсу, Гуссерль заперечує наявність тотожності між реальністю й існуванням, визнає рівну силу доказовості як за фактами, так і за суб'єктивними підставами знання – сприйняттям, фантазією, спогадом, естетичним почуттям. За задумом філософа, створені ним методологічні принципи покликані розкривати природу людської суб'єктивності й смислові структури предметів. Предмети, дані в інтенціональних переживаннях, є похідними від діяльності свідомості, але вони не протиставляються реальним предметам, а є виразами їх смислів. Інтенціональні переживання – це опис процесу їх сприйняття мислячим суб'єктом [121, с. 19–20].

Слід зауважити, що «переживання», взяте в феноменологічному сенсі, не тотожне повсякденному поняттю переживання. Переживання в повсякденному сенсі спрямовані на реальні об'єкти і події самого світу. Акти переживання у феноменології досягаються тільки в рефлексії, спеціально спрямованій на той «суб'єктивний досвід», в якому вони «є». При цьому до «переживань» феноменології належать будь-які акти свідомості – сприйняття, спогад, судження, оцінка, уявлення, фантазія, емоції та ін. [174, с. 204–205].

Дослідницька програма феноменології ґрунтується на фундаменті вчення про можливість безпосереднього й вичерпного пізнання необхідних структур досвіду. Поряд з тим феноменологічне розуміння досвіду передбачає не лише чуттєвий пласт, але й ейдетичний вимір, який і відіграє першочергову роль для реалізації пізнавальних прагнень феноменології. Отже, феноменологія наголошує на можливості і необхідності пізнання сутностей, що інтенційно передують і структурно визначають характер досвіду чуттів. Можливість такого досягнення сутнісних структур і закономірностей забезпечується актом споглядання сутностей, що й утворює так званий «феноменологічний досвід», який усуває з тіла феномену будь-яку символічну опосередкованість і обертає погляд від випадкових рис чи супровідних чинників предмета. Змістом феноменологічного досвіду, «абсолютним масштабом пізнання» є сам феномен, який постає не як «абсолютне буття», незалежне від психофізичної конституції людини, а як

сутність, явлена в безпосередньому спогляданні [188, с. 48, 51]. Тільки за допомогою уяви сфера досвіду здатна знайти свою конкретність і дати нам можливість побачити те, що ми називаємо феноменом. Про це ще говорив Кант, який вважав, що продуктивна здатність уяви не тільки знаходить вдалу можливість з'єднати чуттєвість і розум, але і відкриває абсолютно нову трансцендентальну сферу – сферу феноменального. Саме остання є у власному розумінні сферою досвіду, сферою об'єктивної реальності. Феноменологія сприйняття Канта намагається побачити у сприйнятті феномен, дати можливість завдяки цьому у сприйнятті виказати себе в якості очевидного. Тут явно простежується наявність спільних рис у поглядах Гуссерля і Канта [88, с. 18].

Як висновок, згідно з феноменологічним вченням людині надана можливість пізнавати навколишній світ за допомогою певних форм пізнання, завдяки саме їм буття, відображене у свідомості, стає реальністю, втіленою у певні образи – феномени, які перебувають у свідомості людини. Отже, об'єктивність, якої можна досягнути лише завдяки концентрації на процесі пізнання, а не на зовнішніх ознаках предмета – це кінцева мета пізнання будь-якого явища навколишньої дійсності. Аналіз вказаного дає можливість зробити висновок про редукцію як основний метод феноменології [149, с. 41]. Феноменологічна редукція – це така операція, за допомогою якої досягається самоочевидна база знання – рівень феноменів свідомості. Ця операція полягає у «винесенні за дужки» всього, що взагалі вдається виключити, в певному сенсі проігнорувати [175, с. 260].

Сам засновник цього методу Гуссерль розрізняє дві стадії феноменологічної редукції:

1. Редукція від одиничних фактів до загальних сутностей, яку відповідно до платонівського терміна «ейдос», він також називає ейдичною редукцією.

2. Власне феноменологічна редукція: її основна мета – зробити феномен вільним від всіх трансфеноменальних складових, щоб залишити нам лише те, що дано, безсумнівно, «абсолютно». На першому етапі редукція повинна обмежити межі редукованих феноменів, залишаючи осторонь трансцендентальні об'єкти й

інтерпретації. Ми повинні звернути увагу на прямий розгляд того, що залишається від феноменів у всіх його аспектах [88, с. 23]. Другий етап характеризується очищенням самого «Я»: у ньому повинні залишитися лише ті переживання, які відбуваються усередині нього в той час, коли воно мислить. Таким чином, набувається повна свобода від усіх передумов, від матерії й історії, від природи і соціуму, від усього на світі та залишається лише гола свідомість голої людини в оголеному Всесвіті. Лише в самому собі, у своїх глибинах, людський дух повинен відшукувати ключові світопояснювальні структури. Потік внутрішніх переживань істини складається з окремих елементів, які отримали назву феномени свідомості. Саме ця обставина призвела до появи самої назви феноменології як вчення про феномени. Потік феноменів може бути доступний лише зсередини свідомості, переживаючи їх особисто, можна відчутти свою причетність до них. До того ж, не розумовий аналіз, а лише інтуїція дозволяє сприйняти й охопити феномен як цілісність і наблизитися до пізнання його сутності, який не схожий на те, як його зображувала традиційна філософія, оскільки він не користується ні логікою з її силогізмами, ні метафізикою з її символами. Індивідуальне «Я» ніби занурюється в потік феноменів, що дозволяє йому, захопленому цим потоком, безпосередньо-інтуїтивно вбачати в них сутності. Отже, феноменологія породжує новий стиль філософствування, не схожий на звичні, індуктивно-дедуктивні пізнавальні засоби. Оскільки для неї це методика безпосередніх самозанурень пізнавального «Я» у власні глибини і знаходження інтуїтивних прозрінь [184, с. 428–430].

Таким чином, підводячи підсумок щодо зародження феноменологічного вчення, ми можемо стверджувати про наступне. По-перше, паростки феноменологічного бачення зароджуються ще у «світі ідей» Платона, однак, як і інші ірраціоналістичні філософсько-правові вчення, вона набула найбільш свого розповсюдження в період критики раціоналізму, його логічно-математичних принципів та класичної філософії загалом. По-друге, саме феноменологія стала проектом для багатьох інших ірраціоналістичних філософсько-правових течій.

Поряд з тим, враховуючи, що феноменологія стала однією з перших течій, у якій містились подібні критичні ідеї щодо логоцентризму, ще не до кінця сформувавшись, вона містить низку суперечностей. Такі суперечності зумовлювались тим, що сам основоположник цієї ірраціональної течії мав нерівнозначні ідеї на початку та в кінці свого філософування. Саме тому виділяють раннє та пізнє гуссерліанство. Так, на початку формування феноменологічних ідей Гуссерль вважав, що обґрунтовує раціональність нового типу, а вже в кінці своєї творчості він бере до уваги інші методи наукового пізнання, зокрема досвід та інтуїцію.

Отже, незважаючи на те, що сам Гуссерль був переконаний, що обґрунтовує раціоналізм нового типу, його вчення стало поштовхом для розвитку ірраціоналістичних вчень сучасної філософії. Гуссерль поставив собі за мету побудувати новий феноменологічний метод для науки, який би надав можливість отримання достовірного знання про світ. Незважаючи на те, що протягом життя погляди, цілі й проблематика філософії Гуссерля змінювалися, проте загальним результатом його творчості стали феноменологічна концепція свідомості, розробка методу феноменологічного аналізу, нове бачення людської суб'єктивності, а також вчення про «життєвий світ», про соціально-культурну обумовленість свідомості й пізнання людини [153, с. 112].

Як вважають багато науковців, нерозбірливість Гуссерля щодо змісту сфери «феноменологічного дослідження», його готовність змішати і зрівняти ідеальне і матеріальне, вигадку і реальність в якості феноменів свідомості вказують на відхилення Гуссерля від логіцизму і перехід його до ірраціоналізму. Більше того, критики феноменології Гуссерля вважають, що формально-логічні хитрощі Гуссерля – це спроба надати логічну оболонку своєму вченню. Насправді, в основі феноменології тенденція є ірраціоналістичною. Феноменологія Гуссерля лише на перший погляд здається абсолютизацією логічного пізнання; а в дійсності ж Гуссерль бере з логічного пізнання лише форму, заповнюючи її ірраціональним змістом. Саме через це вона стала одним з головних каналів для поширення ірраціоналізму. Під безпосереднім впливом

феноменології склалося і головне ірраціоналістичне вчення протягом другої чверті ХХ століття – екзистенціалізм [73, с. 730–731].

З часом, самому Гуссерлю, його учням та послідовникам стає зрозуміло, що всупереч ідеям, які були на початку встановлення феноменології, її предмет – це зовсім не наукове пізнання в його власній специфіці, що феноменологія ніяк не може називатися науковченням. Ірраціоналістичні тенденції, присутні в навчанні Гуссерля з самого початку в прихованому вигляді, поступово посилювалися і ставали все більш явними. Така кризова ситуація, в якій опинився капіталістичний світ в 30-і роки, стала новим приводом для різко критичного ставлення до науки. Тепер Гуссерль заявляє, що факт науки не можна брати як щось само собою зрозуміле, а наукове пізнання слід розглянути в його залежності від інших форм людської свідомої життєдіяльності [160, с. 265].

Незважаючи на таку суперечливість у своїй філософії, ідеї Гуссерля лягли в основу феноменологічного вчення, оскільки він започаткував низку нових тенденцій у філософії, які згодом були запозичені і філософією права зокрема. Йде мова про наступне:

Е. Гуссерль ввів поняття «інтенціональність», під яким слід розуміти таку властивість свідомості, яка спрямована на певний об'єкт;

– мислитель намагався очистити пізнавальну діяльність людини від раціоналістичних конструкцій;

– вважав, що істина приходить до людини не через раціоналізуючі зусилля розуму, а через інші форми пізнання, зокрема досвід, інтуїцію;

– ввів поняття феноменологічного досвіду як форми засвоєння дійсності, яка вільна від логічних конструкцій та ґрунтується на переживанні;

– істина пізнається не через усвідомлення її змісту, а через пізнання її обов'язковості, універсальної нормативності, незаперечної імперативності;

– феномен – це та сутність, яка виявляє себе у свідомості завдяки методу феноменологічної редукції (шляхом звільнення свідомості від логічних мислинневих та чуттєвих актів);

- свідомість здійснює інтерпретацію феномену;
- розробив новий метод – метод феноменологічної редукції, що означає виявлення сутності у свідомості людини (феномену) через ті «переживання», які в ній відбуваються;
- доводив, що акти «переживання» у феноменології досягаються тільки в рефлексії.

Отже, суть вчення Гуссерля можна звести до трьох основних ідей: 1) філософія не має ніякого відношення ні до оточуючого нас світу, ні до науки; її предмет – це виключно лише явища (феномени) свідомості, що розглядаються як єдино і безпосередньо дане; 2) ці феномени розуміються не як психічні явища, а як якісь абсолютні сутності, що мають загальне значення, незалежні від індивідуальної свідомості, але в той же час знаходяться тільки в ній і не існують поза нею; 3) зазначені суті не пізнаються шляхом абстрагування діяльності розуму, а безпосередньо переживаються і потім описуються так, як вони відображаються в акті інтуїції [73, с. 727].

У 70-і роки ХХ століття відроджується інтерес до феноменологічного підходу у дослідженнях правової проблематики. Саме тоді з'являються роботи, в яких право розглядається в контексті концепції абсолютних цінностей феноменології М. Шелера. Йдеться про праці Г. Коінга і Х. Хубмана. Феноменологія права як теорія представлена Г. Гуссерлем, Ф. Кауфманном, П. Амселек, Б. Вальденфельсом і С. Гойар-Фабр, які вважають її предметом рефлексивного опису світу права і його внутрішнього джерела у свідомості. Застосування ними феноменології для дослідження конкретних галузей права і структур правосвідомості показало вузькість меж традиційних визначень права, необхідність розробки понять і категорій посткласичного праворозуміння. Такий інтерес до проблем феноменології права обумовлений усвідомленням невідповідності між радикальними змінами в пристрої соціального світу і класичними типами праворозуміння. У цьому контексті в літературі спостерігається акцентування уваги на значущості феноменологічних ідей за декількома напрямками. По-перше, феноменологія розглядається як теоретико-

методологічне підґрунтя інтегративного праворозуміння (А. В. Поляков, В. В. Бибихин, І. М. Грязін). По-друге, феноменологічне вчення про життєвий світ затверджується як передумова онтологічних і гносеологічних підстав сучасної теорії і філософії права (І. Д. Невважай, Ю. Є. Пермяков, С. І. Максимов). По-третє, під впливом ідеї інтерсуб'єктивності розвиваються комунікативні та герменевтичні теорії права (П. Рікер, Б. Вальденфельс, Ю. Хабермас, А. В. Поляков, І. Л. Честнов; А. І. Овчинников, І. П. Малинова, С. І. Максимов і ін.). По-четверте, рецепція різних ідей феноменології дозволила таким відомим закордонним теоретикам права і філософам, як Н. Луман, Г. Берман, Р. Дворкін, Г. Харт, В. Майхоффер, М. Мюллер, А. Кауфманн зробити значний вклад у становлення постнекласичних наукових парадигм права [121, с. 7, 9].

І.Л. Честнов стверджує, що причиною проникнення ідей феноменології Е. Гуссерля в юриспруденцію стала «феноменологічна мода»: «Ці положення були взяті «на озброєння» юристами вже в 20-і роки ХХ століття (хоча сам Гуссерль ставився до них скептично) і продовжували розбурхувати уми правознавців до 70-х років» [191, с. 9]. Е. Гуссерль у межах феноменології розробив відоме програмне положення «Назад до речей», суть якого пояснюється самодостатністю речі (соціальної чи правової реальності); але взаємодія з реальністю повинна відбуватися за допомогою первинного досвіду соціального суб'єкта (суб'єкта права) [149, с. 41].

У межах феноменологічного підходу до праворозуміння Е. Гуссерль активно розробляв концепцію «життєвого світу», який він порівнював зі світом права за ознаками об'єктивності й трансцендентальності [161, с. 102]. Філософія Гуссерля приходить до ідеї «життєвого світу», де життєвий світ – це світ дологічних, донаукових, неусвідомлених уявлень, світ банального, відомого всім, самоочевидного, який не потребує спеціального раціонального доведення і тому є безпосередньо переконливим і достовірним. Під усіма нашаруваннями культури сховані феномени «життєвого світу» людини. Довіра до них, до очевидностей свідомості лежить в основі

феноменологічного методу Гуссерля. Гуссерль вважав, що наукове пізнання залежить від більш значимого і більш високого за важливістю і роллю в людському житті способу донаукової свідомості – життєвого світу, що складається із сукупності безпосередніх очевидностей. Однак станом на сьогодні наука втратила зв'язок з первинним життєвим світом людини, з основними цілями і цінностями людського існування [153, с. 113].

Отже, феноменологічна традиція філософії права зобов'язана своїм розвитком вченню Гуссерля, однак зрозуміло, що не існує текстуальних свідочств філософсько-правових поглядів Гуссерля. Саме тому історія феноменології права може бути реконструйована, виходячи з припущення про мимовільний вплив ідей Гуссерля на різні філософсько-правові напрямки. Це в кінцевому підсумку призвело до акумулювання в собі основних тенденцій розвитку правового мислення ХХ ст. та формування феноменології права як інтегративної теоретичної концепції. В історії феноменології права можна виділяти такі теоретико-методологічні блоки:

– взаємовплив неокантіанства і феноменології права, пов'язані зі спільною розробкою проблем належного і суцього в праві, інтерсуб'єктивності, визначення його ціннісної природи, пошуком апіорних структур у праві тощо (Г. Кельзен, Г. Радбрух, Дж. Дель Веккіо, К. Коссіо і ін.);

– метафізичні пошуки філософії права, де феноменологія розглядалася як підстава для «відродження» природного права, специфіка якого повинна складатися в синтезі різних напрямків гуманітарного знання (психології, соціології, історії, філософії) і релігійної метафізики;

– сучасні філософсько-правові інтерпретації феноменології, спрямовані на заповнення прогалин теорії права і уточнення сучасних визначень нормативності за допомогою феноменологічної редукції, логічного вчення про значення принципу інтерсуб'єктивності Гуссерля. Дані теоретичні положення можуть бути застосовані до вирішення проблем цивільного, судового та міжнародного права, правових технік, правової політики щодо національних

меншин і ревізії юридичної мови (Е. Гуссерль, А. Кауфманн, П. Амселек і Б. Вальденфельс та ін.) [120, с. 153].

Таким чином, феноменологія права (від грец. – явище і – слово, вчення) – напрям філософії права, який вивчає право як феномен і ґрунтується на положеннях філософського методу виявлення явищ-феноменів у дійсності (в широкому розумінні) [200]. Як вважає А. В. Поляков, феноменологія права виникла в середині ХХ століття у зв'язку з процесом становлення інтегративної теорії права. На його думку, феноменологічний метод активно використовується в сучасному правознавстві з метою інтеграції правового знання і його звільнення від класичної одномірності, а його поява була викликана прагненням подолати недоліки класичних типів праворозуміння, обґрунтувати можливість переходу до рефлексивної позиції щодо права [109, с. 53].

Створюючи свою оригінальну філософію права, Н. Н. Алексеев багато в чому пов'язував її з феноменологією та стверджував, що філософія права – це, перш за все, ейдетична наука, підпорядкована базовому завданню виявлення ідеї держави і права. А оскільки ця ідея корениться в людській свідомості, остільки її можна досліджувати переважно методом феноменології. У зв'язку з цим, філософ права уточнює, що філософія права, заснована на феноменології, є не гносеологією, а своєрідною юридичною онтологією [43, с. 54–55].

Будучи методологічною основою інтегративного праворозуміння феноменологія розширює межі сприйняття права, встановлювані традиційними типами праворозуміння, формує образ правової реальності. Також феноменологія передбачає вихід у сферу багатовимірного опису права, в якій воно постає як дійсний світ права або правове життя; орієнтує на дослідження актуального права, пошук його підстав людському буттю. Феноменологія права пов'язана з інтегративним праворозумінням не тільки тим, що вона ґрунтується на визнанні взаємозалежності класичних типів праворозуміння, а й тим, що пропонує механізм розвитку знання про право за допомогою критичного рефлексивного позиціонування і діалогу між альтернативними традиціями праворозуміння. Встановлення того, що право є джерелом безлічі уявлень, які

прагнуть у своєму послідовному розвитку до інтегративної єдності, передбачає пошук нових шляхів осмислення права. Феноменологічний підхід передбачає бачення права як єдиного, цілісного предмета, що знаходиться в процесі конституювання смислів і інтенціональних вимірювань [121, с. 66–67, 325.].

У ході проведеного аналізу основних положень феноменологічного підходу щодо розуміння права, на думку Ю. В. Сайфуліної, його найважливішим надбанням є інтерсуб'єктивне розуміння права у контексті правової реальності, в яку суб'єкт залучений сам у процесі спілкування з іншими учасниками правового життя. У цій ситуації всі соціальні суб'єкти є активними індивідами, які мають суперечливі, але водночас й однотипні з іншими інтереси, які вони не можуть самотійно реалізовувати, а тому єдиним можливим способом їх існування є соціальне спілкування (конфлікт та співробітництво у формі відносин одного з іншим та всіма іншими, тобто саме у публічній площині на підставі взаємного визнання певних прав і обов'язків, що робить індивідів соціальними та правовими суб'єктами) [149, с. 43].

Отже, феноменологія – це вчення про буття свідомості, яке не зводиться до «практичних наслідків» (прагматизм), до ірраціонального потоку буття або образу культури (філософія життя), до практичної діяльності (марксизм), до індивідуального або колективного несвідомого (психоаналіз), до знакових систем і структурних зв'язків як каркасу культури (структуралізм), до логічного і лінгвістичного аналізу (аналітична філософія). У той же час феноменологія має певні точки дотику практично з усіма течіями, що сформувалися або які отримали поширення в ХХ столітті. У феноменологічному вченні про свідомість виявляються граничні можливості різноманітних способів смислособразження: від найпростішої фіксації просторово-часового положення об'єкта до розсуду ідеальних предметів, від первинного сприйняття предмета до роздумів про смислові засади культури [21, с. 217]. В основі феноменології лежать дві фундаментальні ідеї:

– перша ідея – кожна людина має свідомість, що є зрозумілим для кожної мислячої істоти;

– друга ідея – оскільки знаряддям пізнання всього, що лежить за межами свідомості (тобто зовнішнього світу), є свідомість, то будь-які об'єкти або факти дійсності пізнаються і усвідомлюються нами, тільки будучи якимось чином відображені та проявлені у свідомості [50, с. 525].

Феноменологія як ірраціоналістичний напрям у філософії права характеризується наступними ознаками:

– феноменологія – це початковий етап у філософії, який намагався очистити пізнавальну діяльність від раціональних конструкцій, логіко-математичних принципів;

– акцентує увагу на людині та її індивідуальній правосвідомості, розглядаючи її акти «переживання»;

– достеменність правового буття розкривається тільки через людське самопізнання, саморозуміння та самоусвідомлення;

– світ цілком зводиться до суб'єктивного, внутрішнього правового досвіду людини;

– такі властивості правосвідомості, як феноменологічний досвід, чуттєве пізнання, інтуїція є істинними формами правопізнання;

– правосвідомість здійснює інтерпретацію правових феноменів;

– достеменне знання про світ забезпечується методом феноменологічної редукції;

– феноменологічне переживання можливе лише через рефлексію, спеціально спрямовану на «суб'єктивний досвід».

Отже, можна стверджувати про специфічність відносин феноменології до науки і до суб'єктивних підстав пізнання, що дозволяє визначити її як посткласичний напрямок у філософії. Окрім того, підтвердженням її посткласичності є властивий їй відкритий характер, який реалізується у здатності виходити за рамки готових пізнавальних схем і структур; у розвитку когнітивних підходів. Ще одна особливість феноменології – звернення до онтологічної проблематики з позиції людської суб'єктивності, що ще раз доводить її приналежність до посткласичних дослідницьких програм. Отже,

конструктивність феноменології, представлена у вигляді послідовності цих процедур, її відкритість, акцент на плюралізмі когнітивних стратегій дозволяють представити її як філософське вчення, спрямоване на переосмислення традицій класичної раціональності [121, с. 19-20, 27.].

Окрім того, можна стверджувати і про ще одну вагому особливість феноменології – ірраціоналістичність. Суть ірраціоналістичного феноменологічного вчення полягає у визнанні того, що достеменність буття розкривається тільки через людське самопізнання, через саморозуміння і самоусвідомлення особистості в просторі культури. Феноменологія – це довіра до безпосередніх очевидностей людської свідомості, до світу людських вражень і переживань, до феноменів людського існування у світі, які пізнаються не логічно, а за допомогою людського досвіду, чуттєвого пізнання та інтуїції [153, с. 113]. На думку Гуссерля, розглянути феномен як цілісність можна тільки в тому випадку, якщо його «схопити» в інтуїтивному акті. Для цього необхідно «переживати» такий спосіб «внутрішнього» входження у сферу свідомості, психічного, що обумовлюється власною природою останнього та тим, що кожна людина може знайти психічне [160, с. 242].

Можна стверджувати, що феноменологія стала одним з каталізаторів виникнення посткласичних ідей не лише у філософії, але й у праві. В її рамках було запропоновано новий методологічний інструментарій і сформоване розуміння соціальної реальності, засноване на принципі інтерсуб'єктивності та вченні про життєвий світ [121, с. 65]. Під феноменологією права розуміють у літературі теоретико-методологічний напрямок філософії права, що вивчає умови конституювання правових смислів і форми їх виявленості у правовій реальності. Основне завдання феноменології права полягає в адаптації феноменологічної методології до дослідження права, оскільки саме вона дозволяє враховувати складність права, інтегрувати приватні аспекти буття права, розроблені у класичних типах праворозуміння, зосередити увагу на правовому суб'єкті тощо [120, с. 152]. «Феноменологія є методологічною основою інтегративного праворозуміння, яка розширює межі сприйняття права,

встановлювані традиційними типами праворозуміння; передбачає вихід у сферу багатовимірною опису права, в якій воно постає як дійсний світ права або правове життя, орієнтує на дослідження актуального права, пошук підстав права в людському бутті» [122, с. 12].

Вважаємо за доцільне виділити такі особливості феноменології права:

- феноменологія права – це вид посткласичного праворозуміння;
- феноменологія права розвивається в руслі інтегративної філософсько-правової парадигми;
- розглядається як підстава відродження природного права;
- предметом феноменології права є рефлексивний опис права і його внутрішнього джерела свідомості;
- вивчає право як феномен, де право – істина, що пізнається не через усвідомлення її змісту, а через пізнання її обов'язковості, універсальності, імперативності, незаперечності;
- передбачає інтерсуб'єктивне розуміння права;
- право є «самоданністю», яке не залежить від логічних умовиводів, що здійснює розум;
- збагачує право новою методологією дослідження, зокрема феноменологічним методом редукції;
- стверджує про «переживання» права як нової форми його пізнання;
- пропонує принцип інтенціональності, який активно формується і направляє свідомістю правового суб'єкта;
- правосвідомість у феноменології права утворює ті структури і сутності, які на поверхні свідомості перетворюються в морально-правові норми і цінності.

Отже, феноменологія права – це вид ірраціоналістичного напряму у філософії права, що розглядає правові явища як феномени – правові істини, пов'язані зі соціальним досвідом, закріплені у правових нормах і цінностях та утворені правосвідомістю через метод феноменологічної редукції («переживання» права).

3.5 Екзистенціалізм та його спрямованість на досягнення гуманістичного буття і духовності

Вважається, що екзистенціалізму передували філософія життя Ніцше та інтуїтивізм Бергсона. Таке твердження ґрунтується на тому, що акценти, які робляться філософами екзистенціалізму – це, перш за все, антисцієнтистські акценти, тобто це переконаність у тому, що наука не може пізнати людину, людина вислизає від наукового пізнання, розумового, розписаного по полицках або зведеного до математичних формул. Розум людини може досягати тільки необхідні, детерміновані зв'язки природи, тому людина «вислизає» від розуму, він є об'єктом іншої можливості. Шукати сутність людини можна на тому ж шляху, на якому шукали Ніцше і Бергсон, але точно її не слід зводити до досягнення розумом. Декарт на початку XVII ст. міг бути переконаний, що сутністю людини є розум, що людина «прозора» для розуму, однак уже в кінці XIX ст. стало зрозуміло, що людина набагато глибша, ширша і незбагненна. Фрейд відкриває явище несвідомого, у фізиці відбувається переворот з відкриттям квантової механіки, а тому всі науки з того чи іншого боку показують обмеженість розуму, а вже тим більше філософія, яка завжди прислухалася до науки, і якщо навіть не хотіла бути побудована за науковим принципом, завжди оглядалася на наукове пізнання. Природно, що екзистенціалісти не могли залишитися осторонь такої тенденції [81, с. 366].

Отож «...вже у філософії Шопенгауера і Ніцше з'являється тема радикальної відмінності людського буття від законів і зв'язків іншого світу. Саме буття людини немовби розколюється на дві сфери, котрі аж ніяк не перебувають у гармонійній єдності: власне буття людини, яке володіє особливим дарунком самовизначення, і сфера соціальності, суспільства, що має свої закони, причинно-наслідкові зв'язки. З'ясовується, що свідомість, орієнтована зовні на розв'язання якихось інструментальних завдань, проходить повз найголовнішого – людського життя і його сенсу. Соціальність, що є наслідком такої установки свідомості, позбавляє людину

широких життєвих орієнтацій і в підсумку це призводить до втрати людиною власної дійсності» [14].

Екзистенціалізм як філософсько-правовий напрям зближується з «філософією життя» та феноменологією, які були розглянуті вище. З «філософією життя» екзистенціалізм уподібнюється прагненням зрозуміти буття як щось безпосереднє та метою подолання інтелектуалізму як традиційної раціоналістичної філософії. На відміну від методологізму і гносеологізму, поширених у філософії кінця XIX – початку XX століття, екзистенціалізм намагається відродити онтологію – вчення про буття. Згідно з екзистенціалізмом буття повинно бути досягнуте тільки інтуїтивно, як якась початкова безпосередня цілісність суб'єкта і об'єкта. Але на відміну від «філософії життя», яка виділила в якості початкового і справжнього буття саме переживання, екзистенціалізм прагне подолати психологізм і знайти ядро безпосереднього переживання, яке не може бути названо просто переживанням, тобто чимось суб'єктивним. Екзистенціалізм висуває таким ядром переживання суб'єктом свого «буття-в-світі». Буття тут дано безпосередньо, у вигляді власного буття – існування або екзистенції. На відміну від «філософії життя», де «життям» називалося переживання, замкнуте в собі, екзистенція відкрита, вона спрямована на інше, що стає її центром тяжіння [21, с. 218-219].

Екзистенціалізм багато в чому послуговується «феноменологічним методом», розробленим Е. Гуссерлем, який є самодостатнім, вичерпним знанням і не ховає за собою чогось відмінного від самого себе. Така особливість цього методу – внаслідок інтенціональності – скерованості переживань людини, тобто бути не просто свідомістю, а «свідомістю про...», яка надає смислу предметові, але цей предмет постійно відрізняється від цього смислу. Гуссерль називає цей предмет «ейдосом», або «сутністю», і саме вони є змістом наших пізнавальних переживань, інтуїтивним проникненням в сутність та безпосереднім спогляданням [131, с. 257]. Для пояснення природи людини екзистенціалісти дотримуються феноменологічного підходу. На їхню думку, ми живемо у світі, який найкраще може бути

зрозумілий з власної точки зору, а тому неправильно розглядати людей із «зовнішньої» позиції за допомогою системи абстрактних побудов, у примусовому порядку змінюючи екзистенційний світ під зручні і за можливості однозначні теоретичні рамки [167, с. 644].

Як і інші ірраціональні напрями, екзистенціалізм починає своє існування з критики раціоналістичної традиції класичної філософії, звинувачуючи її в тому, що вона залишила поза межами філософії основну філософську проблему – проблему людського існування. Традиційна класична філософія розглядала людину тільки як суб'єкт пізнання, якому протистоїть світ як об'єкт, а тому в межах такої філософії пізнання людиною в її цілісності, з її унікальним внутрішнім світом ні філософія, ні наука не цікавилися [153, с. 104].

У цілому екзистенціалізм виник через втрату віри в розум, недарма перебуваючи в опозиції до раціоналізму. Не покладаючи надій ні на божественне провидіння, ні на логіку історії, ні на всесилля науки і техніки, екзистенціалізм звертається до слабкості – до самої людини. Сьогоднішня людина згідно з екзистенціалізмом може черпати сили тільки в своїй слабкості, вона може знайти сенс свого життя не перед обличчям вічного і нескінченного, а перед обличчям смерті [175, с. 205]. Все, що досягається розумом, міркують екзистенціалісти, є об'єктом (рiччю), якому протистоїть свiдомiсть як суб'єкт. Тому якщо допустити, що існування пізнаване розумом, то ми, з одного боку, перетворимо його в річ, у щось зовнішнє по відношенню до розуму, з іншого – ліквідуємо як самостійну форму буття [38].

Втім, проблема людини є однією з пріоритетних у будь-якій гуманістично орієнтованій філософії. Не винятком у цьому аспекті стає екзистенціалізм. Цей ірраціоналістичний напрям зробив спробу протиставити індустріальному технізованому, раціоналізованому світу свободу самовиразу особистості. Екзистенціальна філософія, розгортаючи критику науки і техніки, протиставила раціональні форми чуттєвим, емоційним, підсвідомим. Раціоналістичному ідеалу об'єктивності екзистенціалісти протиставили концепцію «розуміння», яка передбачала безпосередній контакт людини

з реальністю. В екзистенціалізмі точка зору особистісно пережитої дії, індивідуального світосприйняття є більш високою, ніж теоретична, узагальнююча позиція, що досліджує об'єктивні форми розвитку соціального організму. В цьому проявляється протиставлення спонтанного, ірраціонального тому, що усталилося, набуло міцної завершеної форми. З подання екзистенціалізму стало незаперечним певне розуміння людини, де особа – це творення себе і світу. Як особа людина виходить за межі досягнутого, трансцендентується, вибудовує свої відносини, реалізує певні буттєві проекти. Їй притаманні незавершеність і відкритість до творення і реалізації будь-яких проектів. Саме в особистісному виразі людина здійснює вплив на соціальні обставини свого життя, творить їх, формує свою долю [16, с. 245–246, 249–250].

Філософію християнського мислителя К'єркегора вважають основою екзистенціалізму. Такі філософські положення, як: неподолана трагічність людського існування; абсолютна неповторність; суспільство як чинник, що нівелює індивіда; унікальність людини; зіставлення екзистенції з трансценденцією; розвиток категорій страху, відчаю, парадоксу, вини, стрибка, – стають основою екзистенціалізму [37, с. 25].

К'єркегор не визнає пріоритету розуму, відірваного від життя, а тому його філософія є бунтом проти філософії Гегеля, який вивів розум за межі конкретної людини, перетворив його в недосяжну для людини абстракцію. К'єркегор вважає, що вибір як засіб досягнення абсолюту є результатом не мислення, а волі. Саме воля здійснює вибір, якраз в здатності до вибору полягає рішуче протиставлення волі мислення, яке не здатне вибирати. Таке трактування волі серйозно розмежовує його філософію і класичний раціоналізм. Особливо це помітно на прикладі порівняння етики І. Канта і К'єркегора. Якщо коротко сформулювати основну відмінність між ними, то вона буде зводитися до такого: у Канта воля індивіда визначається добром як моральною необхідністю, а у К'єркегора, навпаки, добро визначається волею [85, с. 47].

К'єркегор виявляє у вільній особистості категорію страху – особливий стан, який дозволяє людині вийти за свої межі, є передчуттям зміни у тілесному

чи душевному бутті. У деякі моменти людина визначає для себе, що життя, яким вона живе зараз, є не істинним, отже, повинно існувати інше життя, справжнє, можливо, справедливіше і краще. Страх є передчуттям духу, він приносить із собою дух – самосвідомість і саморозвиток по дорозі до Бога. Інколи такий шлях до Бога пролягає через відчай, без якого неможлива істинна віра. Відчай за К'єркегором – це і прагнення знайти себе, і небажання бути собою, але це завжди прагнення піднятися над собою, оволодіти своїм «Я» і зануритися в ту вищу силу, якою є Бог. Тобто подолати відчай можна лише через віднайдення людиною в собі божественної природи [91, с. 51-53].

Отже, вихідні засади, на які спирається філософія екзистенціалізму, сформулював К'єркегор. Він виходить з ідеї особистісного вибору буття, а ситуацію вибору пов'язує з негативними явищами духовного життя особистості, такими як: тривога, страх, тривога, неспокій, роздратування тощо. Філософ пояснює їх наявність у психічному житті особистості гріховною природою людини і відчуттям провини за гріховність. Він виділяє два рівні страху, постійно наявного в психічному бутті: емпіричний страх (острах) і метафізичний, зумовлений кінцевістю людського буття. В етиці К'єркегора страх визначається своєю всепроникністю [90, с. 195-196].

Саме слово «екзистенціалізм» вперше було використано в 30-і рр. ХХ ст. в італійському тексті, потім – в книгах Г. Марселя і К. Ясперса. Пропагандистом цього слова став Ж.-П. Сартр, який використовував це слово в лекції «Екзистенціалізм – це гуманізм» (1945) як напрямок, до якого відніс М. Хайдеггера і К. Ясперса серед німецьких філософів і М. Мерло-Понті, А. Камю, себе – серед французьких [51, с. 350].

До найбільш відомих представників екзистенціалізму відносять Мартіна Хайдеггера (1889–1976) і Жан-Поль Сартра (1905–1980). Хайдеггер робить висновок, що філософія екзистенціалізму – це істинно гуманістична філософія, тому що, навіть досліджуючи суто онтологічні проблеми, вона завжди розглядає насамперед людину. Коли філософія досліджувала суще, вона забувала буття і людина відчувала свою покинутість (безрідність за

Хайдеггером). Безрідність стає буттєвою долею світу, а гуманізм екзистенціалізму полягає саме в тому, що він прорвав цю безрідність. Людина – суще, сусід буття. Людину як деяке суще можна розглядати як тварину, як предмет, як матеріальне утворення, але це суще, через яке просвічує буття. Тому екзистенціалізм – гуманізм у винятковому значенні, який мислить людяність людини з близькості з буттям [81, с. 372].

Постійна перспектива перервності життя передує всім його проявам. Такі екзистенціальні стани, як туга, бездушність, скорбота, нудьга породжуються в людині почуттям довічного жаху перед небуттям. Людині дуже важко їх подолати, виробити в надрах своєї свідомості своє ставлення до смерті. Таке осмислення проблеми смерті, станів людського існування, які завжди поруч з нею, вимагає від людини виходу на простір філософських роздумів, смисложиттєвих пошуків, знаходження свого місця у власній концепції існування [16, с. 249–250].

Світ згідно з цим філософсько-правовим напрямом є пустим, сліпим і байдужим до людських турбот, нав'язує людині «несправжнє» існування як об'єкта, речі серед інших речей та є абсурдний, оскільки позбавлений сенсу. Такий світ приводить до того, що людина стає частиною світу речей, а існування «речі» не залежить від самої речі, існування в «речовій проекції» означає бути об'єктом, зазнавати впливу зовні, з боку природних, економічних, соціальних, культурних факторів, бути обумовленим їхньою дією. «Несправжність» такого існування полягає в тому, що втрачається основний вимір суто людського існування: вимір свободи, вільний вибір власної долі. Сучасна цивілізація лише підсилює процес знелюднення людини, позбавлення її індивідуальності. Суспільство «усереднює», нівелює людину, нав'язуючи їй стандарти поведінки, смаків, уявлень, способу життя, що веде до прирівняння людини до сірої маси, до відчуження її від своєї власної сутності, від інших людей, від світу. Людина згідно з ідеями екзистенціалізму повинна бути суб'єктом, а не об'єктом, тобто тим, хто діє, хто визначає, хто впливає. Бути суб'єктом в житті означає брати повністю на себе всю відповідальність за свій

життєвий вибір, не посилаючись на об'єктивні обставини, складність соціальних умов тощо. На думку Сартра, екзистенціалізм єдина теорія, яка не перетворює людину на об'єкт. Єдиний спосіб залишитися людиною в цьому нелюдському світі полягає в мужності обирати свободу [153, с. 105].

«Вихідним, таким чином, у екзистенціалістів є не існування матерії, світу речей, як це стверджують матеріалісти і про що свідчать дані науки, а існування особистості, людини з усіма її настроями, прагненнями, почуттями, переживаннями, тобто суб'єкт, який виступає через сукупність своїх психічних переживань. У світлі цього вихідного початку в екзистенціалістів змінюється і завдання філософії. Вона представляється їм не як дослідження загальних форм буття, не як розкриття сутності світу і пізнання, а як відкриття сенсу існування людини, справжньої екзистенції. Лише через з'ясування змісту свого існування людина, на їхню думку, може судити про те, що знаходиться поза нею, в навколишньому світі. Первинність суб'єктивного виступає тут не тільки в гносеологічному, а й в онтологічному плані. Назвавши людське існування «буттям для себе», а предметне – «буттям у собі», Сартр, наприклад, прямо вказує на те, що «буття для себе» передує «буття в собі» і є по відношенню до нього первинним» [38].

У Сартра особистість є онтологічно відкритою, постає як автор самої себе, вільно обирає проект власного життя, який також є неантизуючий і трансцендуючий акт, усвідомлює відповідальність за свій вибір і відчуває постійну (іноді деструктивну) можливість усе змінити (у своєму житті) [165, с. 47]. Для цього мислителя людина є абсолютно автономним центром, втіленням у собі божественної повноти. Неможливість виконання цього бажання спонукає її до усвідомлення абсурдності власного буття. Подолати трагізм цього положення людина може тільки за допомогою вільної самореалізації себе як проекту. Екзистенційний суб'єкт є монолітним, орієнтованим не на минуле, а на майбутнє. Минуле є його базисом, на основі якого він і спрямовується в майбутнє [150].

Отже, ключовими поняттями філософії права Сатра є відповідальність, свідомість та свобода. Так, мислитель стверджує: «...свідомість не належить до світу речей і в жодному разі не підкоряється його законам: хоч би якими були мотиви чи ситуація, навіть у середовищі, яке, на перший погляд, суперечливе стосовно наших намірів, ми повинні зробити вибір і діяти. Цю нескінченну, необмежену свободу я відчуваю, коли мене змагає тривога, це найзапаморочливіше з усіх можливих почуття, де свідомість непокоїться і мучиться перед неосяжною відповідальністю, віч-на-віч із цінностями, віч-на-віч із добром або злом» [145, с. 76].

У концепції Жана-Поля Сартра стверджується моральний релятивізм, тобто відносність моральних цінностей, їх суб'єктивність. Цінності не можуть бути об'єктивні, оскільки детермінуватимуть свободу індивіда. У Сартровій концепції з'являється проблема критерію вибору, оскільки в нього всі можливості мають однакове право бути зреалізованими. У Ж.-П. Сартра цінності не існують поза актом вибору, самі собою, у якомусь розрідженому просторі. Суб'єктивний вибір людини – це вибір людини того, що для неї має цінність, вона несе за нього відповідальність. Для мислителя свобода зберігається в будь-якій обстановці й виявляє себе в можливості вибирати не реальні можливості, а своє ставлення до цієї ситуації. Тобто справжня свобода не має жодного відношення до об'єктивної ситуації. Об'єктивна свобода не обмежує сама собою нашу свободу, а є лише тією мірою, якою ми відчуваємо її як обмеження чи ставимося до неї як до перепони. Філософ вважає, що від свободи й свідомості людини залежить її проект, тобто якою вона себе вибере [159, с. 31-32].

Аналізуючи філософію права Мартіна Хайдеггера і Жан-Поль Сартра, можна вивести головні принципи екзистенціалізму:

- екзистенціалізм – філософія антропологічного спрямування;
- завдання філософії – відкриття сенсу існування людини;
- немає об'єктивних цінностей, які б направляли індивідуума, а є цінності, які людина обрала через суб'єктивний вибір;

- справжнє людське існування пов'язане зі свободою та вільним вибором;
- людина – завжди вільна і змушена робити вибір, а отже, брати на себе відповідальність;

- мета існування людини – вільна самореалізація себе.

Пропонуємо розглянути ключові поняття філософії права екзистенціалізму, а саме:

Екзистенція. До ознак екзистенції як філософсько-правового поняття пропонуємо віднести:

- пов'язана з внутрішнім життям людини;
- можна пояснити, як те ірраціональне, що знаходиться в людському «я»;
- залежить від суб'єктивної правової рефлексії людини;
- є особистісним єством людини, що втілює духовну неповторність людини;
- пов'язана з незалежною волею людини;
- її неможливо досягнути через раціонально-об'єктивні, логіко-дискурсивні методи пізнання.

Буття. Найбільшого значення поняттю «буття» приділив один із відомих екзистенціалістів М. Хайдеггер, на основі його філософсько-правових доробок можна виділити такі ознаки буття:

- відкрити буття можна лише через протилежність;
- буття пов'язане з вибором;
- буття буває дійсне і недійсне, де недійсне буття пов'язане з соціальним світом, світом речей, який знеусоблює людину, перетворюючи її також на річ;
- дійсне буття – це усвідомлення людиною своєї самості, історичності, скінченності (приреченості на смерть), свободи;
- з буттям пов'язаний час, оскільки людина здійснює погляд на буття через час. Існує три модулі часу – минуле, сьогоденні і майбутнє. Лише майбутнє є головним модулем часу, оскільки з ним пов'язані вибір, проект, турбота, смерть.

Трансцендентне. Трансцендентне як філософсько-правова категорія – це те, що неможливо раціонально пізнати та розуміється як Бог, згідно з релігійним екзистенціалізмом та ніщо, згідно з атеїстичним екзистенціалізмом.

Свобода. Свобода як філософсько-правове поняття в екзистенціалізмі має наступні ознаки:

- розглядається через розширення самосвідомості;
- прямо пов'язана з ідеєю особистості, оскільки відмова від свободи передбачає відмову від свого «я»;
- справжня свобода – це свобода внутрішня, свобода волі й духу, свобода вибору моральної позиції в житті, тобто бути собою;
- передбачає готовність до ризику, взяти на себе відповідальність за вибір;
- свобода – це онтологічний атрибут людини, оскільки вона є необхідним способом буття свідомості;
- свобода – це сутність людської поведінки, джерело діяльності, вибір свого життєвого шляху;
- свобода невіддільна від людського існування, заснованого на активній самореалізації та відповідальності за все, що відбувається.

Предметом екзистенціалізму стали найбільш глобальні й нагальні питання людського буття – страждання і смерть, самотність і жах, вина, конфлікт, духовна спустошеність і онтологічна нестійкість, відсутність абсолютних цінностей, почуття космічного абсурду, беззахисність людського розуму, трагічність стану сучасної людини [166, с. 330–335]. Представники екзистенціалізму, керуючись антропологічно-онтологічними засадами своєї філософії, зосередили увагу на питаннях вини та відповідальності, рішення та вибору, ставлення людини до смерті, людини як унікальної істоти, філософії її буття, гуманізму, історії західноєвропейської цивілізації, свободи та відповідальності, смерті як найпотаємнішої суті людського існування, часу як характеристики людського буття, конкретності людського існування, діалогу Я–Ти, проблеми темпоральності, трансцендування, зіставлення особистості і суспільства, відчуження як об'єктивації, проблеми спілкування тощо [163, с. 47].

Екзистенційна філософія, сконцентрована навколо проблеми людини, – це світоглядно-гуманістичне спрямування, що сформувалося на історичному ґрунті соціальних криз ХХ ст. та спробувала відшукати теоретико-методологічні шляхи комплексного вивчення людини. Її представники на перший план висували ідею абсолютної унікальності людського буття, зосередившись на проблемі людини та її місця у світі, а також на проблемі духовної витримки людини. «Як бачимо, за філософією екзистенціалізму, немає абстрактної людської природи, сутності людини, незалежної або такої, що передує існуванню. Саме життєвий досвід кожної людини, її конкретне існування – вихідна реальність для цієї філософії. Теорія екзистенціалізму не робить з людини об'єкта. Вона завжди виходить з її особистості як суб'єкта дії і відтак підкреслює значущість людської особистості, абсолютної цінності, справжньої величі й невід'ємних прав на духовну волю і гідні умови життя» [14].

«Концептуальний зміст екзистенціалізму свідчить, що це дійсно один з найбільш людиновимірних, особистісно орієнтованих напрямів сучасної філософської думки, який прагне пояснити сутність людини в нерозривній єдності з усіма структурами її екзистенції. Гуманістичний потенціал екзистенціалізму незалежно від свого релігійного чи атеїстичного контексту утверджує людину як самодостатню особистість» [164, с. 159].

Як висновок, вважаємо за необхідне, під екзистенціалізмом розуміти ірраціональну філософсько-правову течію, яка обрала за предмет свого дослідження антропологічно-онтологічні засади, що полягають у розгляді людського буття та людини як суб'єкта, який повністю бере на себе відповідальність за свій життєвий вибір.

Вважаємо за доцільне виділити такі філософсько-правові ознаки екзистенціалізму:

1. Антисцієтистські акценти. Екзистенціальний підхід характеризується тим, що він стверджує про неможливість пізнання людини наукою. Більшість прихильників екзистенціалізму виступають за відмову від науки, адже віра у її всемогутність – лише фантазія. Наука не здатна ані покращити світ, ані його

пояснити, до того ж саме наукове пізнання не вирішує проблем сенсу життя та не здатне виявити справжні цінності. Філософія повинна виражатися не через наукові поняття, а через гуманістичне світобачення.

2. Ірраціональне спрямування. Як і інші філософсько-правові течії, які були розглянуті попередньо, екзистенціалізм виник на ґрунті критики всеосяжності розуму. Філософський раціоналізм XIX століття намагався розглядати людину як мислячого суб'єкта, однак ціною усунення власної індивідуальності. До того ж, ні екзистенція, ні трансценденція недоступні раціональному пізнанню. Раціональному пізнанню не піддається внутрішнє, суб'єктивне буття, лише ірраціональні способи осягнення правової дійсності проявляються через розуміння буття людини. Єдиний спосіб осягнути правове життя полягає в тому, щоб його пережити і описати так, як воно відкривається в безпосередньому переживанні внутрішнього почуття.

3. Антропологічно-гуманістичне світобачення. Основним завданням екзистенціалізму є відображення людини, внутрішнього світу особистості. Згідно з філософсько-правовими ідеями екзистенціалізму людина – це творення себе в світі; це суб'єкт, який повністю бере на себе відповідальність за свій життєвий вибір. У той же час, суб'єктивний вибір – це вибір власних цінностей.

4. В основі онтологічне вчення. Існує соціальне буття (світ речей) та людське буття. Людина повинна здійснювати вплив на соціальні обставини життя і не піддаватися впливові речей, адже є загроза стати самій річчю. Вважається, що людина поглинається якоюсь тотальністю – родом, державою, церквою або ж наукою, технічною цивілізацією. Це веде до знеособлення людини, позбавлення її суб'єктивності. Предметом екзистенціалізму виступає правове буття, яке виражається через самотність внутрішнього світу людини. З людським буттям пов'язана ідея смерті та життя.

5. Головні ідеї екзистенціалізму: проблема життя та смерті, сенсу людського життя. Ідея скінченності, абсурдності людського буття, беззахисності, самотності, духовної спустошеності, її розгубленість у цьому світі, загроза смерті змушують

людину задуматися про сенс життя, повернутися від побуту, від повсякденності до самого буття, екзистенції.

6. Тракткування свободи у взаємозв'язку з відповідальністю. Екзистенціалізм віддає кожній людині на володіння її буття і покладає на нього повну відповідальність за існування. Людина приречена бути вільною та відповідальною. Отже, справжнє людське існування пов'язане зі свободою самовиразу особистості, вільним вибором, самореалізацією себе та ідеєю особистісного вибору буття.

Аналізуючи вплив екзистенціалізму на право та правосвідомість, варто зауважити, що самі засновники філософського екзистенціалізму не займалися спеціально юридичною (правовою) проблематикою і не формували відповідних наукових концепцій про державу і право, проте їхні ідеї і засади стали основою для формування філософсько-правових концепцій екзистенціалістського спрямування. Згідно з екзистенціалізмом основним завданням філософії є акцентування уваги на питаннях індивідуально-людського буття, а основне завдання філософії права полягає в розумінні й трактуванні права як екзистенціального явища [84, с. 22].

Екзистенціалізм, що руйнує формально-догматичну юриспруденцію, яка була знеособлена і втратила основну мету – людину, намагається повернути втраченого суб'єкта, який довгий час знаходився в стані відчуженості поза об'єктивним правом зі своїми особливостями, культурою і системою ціннісних орієнтирів. Екзистенціальна інтерпретація права, на відміну від інших типів праворозуміння, зміщує центр ваги на користь переживання суб'єктом конкретних правових ситуацій («прикордонних ситуацій»), в яких вона реалізує себе. У них деякі дослідники вбачають прояв природного права. При цьому робиться акцент на казуси, приватні варіанти юридичних ситуацій чи конфлікти, щодо яких рефлексує індивід [170, с. 207].

Специфіка екзистенціалістських природно-правових поглядів полягає, по-перше, в запереченні класичних уявлень про природне право.

Екзистенціалістський пошук «справжнього права» передбачає поняття права як правовідношення. Проголошується конкретність, антинормативність, безперервний розвиток «справжнього» права як індивідуальних правових рішень, що перманентно виникають в соціальному житті. При цьому відхиляється принципова різниця між «істинним рішенням законодавця і звичайного громадянина», бо цінність першого не в тому, що воно установлює «мертві» абстрактні норми, а в тому, що воно прийнято під сприянням структур буття свідомості, через що норми згодом «оживають» у суддівсько-адміністративних рішеннях, у правовідношеннях. По-друге, екзистенціалістське природне право відрізняється і від неокантіанського «природного права з мінливим змістом». Неокантіанці вважають природним правом ідею, формальний принцип, а не конкретні змістовні визначення справедливості. Навпаки, екзистенціалісти оголошують усі загальні принципи фікцією і зв'язують поняття справжнього права саме з конкретними змістовними визначеннями. Тому характерним для екзистенціалізму є пошук правового рішення в конкретній ситуації, в конкретній справі – це не тлумачення норми, не витяг з неї ідеалу, а насамперед пошук рішення у змісті самої справи, в життєвій ситуації [180, с. 179].

Отже, специфіка екзистенціалістських природно-правових поглядів виявляється в наступному:

1) заперечення класичних уявлень про природне право: справжнє право регулюється як правовідношення; право є сукупністю індивідуальних правових рішень; право є антинормативним, конкретним, індивідуальним; відкидається принципова різниця між істинним рішенням законодавця і звичайного громадянина;

2) суперечливість неокантіанському природному праву, що має мінливий зміст. Екзистенціалісти пов'язують поняття справжнього права з конкретним змістовним виразом, а неокантіанці під природним правом розуміють ідею, формальний принцип. Для екзистенціалізму є характерним

розуміння рішення в конкретній ситуації не як результату тлумачення норм, а через зміст самої справи та особливість життєвої ситуації. Важливою особливістю є сама інтерпретація природного права як біологічно зумовлених фундаментальних норм, звернення людини за критеріями справедливості до своєї інстинктивної природи. Під екзистенцією розуміється вільна самореалізація людини, яка усвідомлює високу сутність як свободу. Ця категорія передбачає спілкування, взаємодію, тому природне право – це реалізація буття людини у вільних рішеннях;

3) природне право розуміється як трьохаспектне: надання позитивному праву статусу вільного рішення, яке оживляє «мертву норму» у випадку її збігу із змістом рішення; обумовленість істинності норми її існуванням у свідомості; істинне буття права розуміється як унікальне рішення в конкретній індивідуальній ситуації. Прийнятий в результаті правотворчості закон також є правовим рішенням, яке може бути неправильним. Правильне рішення обумовлює істинність застосування норми, а також те, що будь-яке правове рішення, будучи суб'єктивним за своїм походженням, залишається об'єктивним за своєю метою [170, с. 205].

Таким чином, екзистенціалізм як ірраціональний напрям збагачує філософію права такими філософсько-правовими ідеями:

- включає людину, особистість у правовий процес з її особливим внутрішнім світом, правосвідомістю, системою ціннісних орієнтирів;
- знаходить витоки права в усвідомленні внутрішнього ірраціонального світу людини, в якому відбувається переживання правових процесів;
- орієнтує на подолання прірви між індивідом і суспільством;
- не зводить право до системи юридичних норм або принципів;
- природне право – це реалізація буття людини у вільних рішеннях, тобто воно не універсальне, а навпаки, індивідуальне і вимагає персоналізації;
- екзистенціальне правове рішення людини – це завжди суб'єктивно-вольове рішення, яке виникло у «прикордонній ситуації».

Висновки до третього розділу

У цьому розділі було проведено дослідження таких ірраціональних філософсько-правових течій, як: волюнтаризм, «філософія життя», інтуїтивізм, феноменологія, екзистенціалізм.

Розглядаючи волюнтаризм як вид ірраціональної філософсько-правової течії, було простежено, що її засновник А. Шопенгауер володів низкою оригінальних філософсько-правових ідей, які мали подальший вплив на всю філософію права загалом. Отож філософії права Шопенгауера притаманні такі особливості: «воля до життя» – універсальний принцип правового буття; право і справедливість визнаються необхідними наслідками затвердження «волі до життя»; право представляється як заперечення неправди; головне завдання права – встановлення меж, які суб'єкту порушувати не можна; правова справедливість – це добровільне дотримання меж утвердження своєї волі та усвідомлення самообмеження особистістю своєї поведінки з метою недопущення порушення прав іншої особи; свобода людини стає необхідністю, бо мотивована моральними та правовими нормами; мета держави – подолання будь-яких виступів народу проти існуючого суспільного ладу.

Наступним представником волюнтаризму, який вніс не менше оригінальних ідей в цю філософсько-правову течію, був Ф. Ніцше. Під час розгляду його філософії права було простежено як спільне, так і відмінне у філософсько-правових концепціях волі у А. Шопенгауера і Ф. Ніцше. Спільне в розумінні феномена волі у філософії двох мислителів наступне: розуміння під розумом лише здатність, що виділяє суб'єктивність людської особистості; розуміння волі як надіндивідуального феномена, який має характер субстанційної основи правового буття; право повинно впливати на волю, а не на інтелект людини; воля є первинною по відношенню до свідомості і мислення; воля нерозривно пов'язана з людською діяльністю; людина – це ірраціональна істота, котра живе інстинктами, несвідомими спонуканнями.

Різниця у трактуванні феномену волі у філософії А. Шопенгауера й Ф. Ніцше полягає в тому, що для Фрідріха Ніцше воля – конкретна індивідуальна воля людини, яка виявляє себе як «воля до влади», а точніше «воля до могутності», натомість для А. Шопенгауера воля нескінченна у своїх проявах, вона може бути як Світова, так і індивідуальна; за Ніцше принцип «волі до влади» створює нерівність людей, яка є суттю суспільного життя, вічним пануванням одних над іншими, для А. Шопенгауера воля повинна втілюватися у справедливості, що означає дотримання меж утвердження своєї волі та усвідомлення самообмеження особистістю своєї поведінки; у філософії права А. Шопенгауера для інтерпретації волі властиві песимістичні й аскетичні мотиви, а в концепції «волі до влади» Ф. Ніцше чітко простежуються аспекти активізму й оптимізму.

При дослідженні «філософії життя» як виду ірраціональної філософсько-правової течії було доведено, що життя – це предмет філософсько-правового розгляду концепції «філософії життя», який є комплексним абстрактним поняттям, що виражає внутрішні прояви людини через ірраціональні елементи пізнання. Було виділено основні філософсько-правові ознаки, які притаманні феномену життя та правовому життю зокрема: життя – ірраціональне за суттю; життя – первинна правова реальність та первинна основа правового буття; воно асоціюється з психічними процесами безпосереднього переживання й інтуїтивного осягнення; його трактування має надособистісний, надіндивідуальний характер; це початкова активність духовного начала; це феномен людського існування.

В ході розгляду «філософії життя» було виділено три основні етапи її встановлення:

1. Започаткування концепції «філософії життя» А. Шопенгауером, де воля і життя – це значимі й рівнозначні категорії буття.
2. Розквіт концепції завдяки трактуванню життя через «волю до влади» Ф. Ніцше.

3. Розгляд «філософії життя» В. Дільтеєм, Г. Зіммелем та А. Бергсоном. Для В. Дільтея життя – це спосіб буття людини, а для Г. Зіммеля визначальними характеристиками життя є переживання, «життєвий досвід», відчуття тощо. Бергсон у «філософії життя» дав можливість побачити у феномені життя саму людину, для нього присутність людини в житті стала реальністю, визнаним фактом.

Провівши аналіз філософсько-правових роздумів мислителів різних епох на тему «інтуїції», розглядаючи інтуїтивізм як ірраціональну філософсько-правову течію, було виділено такі етапи у формуванні поняття інтуїції:

I етап – доба Античності. Мислителі Античної доби не залишили осторонь тему «інтуїції», а тому вона розглядалася такими філософами, як: Платон, Арістотель, Плотін тощо. Так, Арістотель розумів під інтуїцією вищий спосіб пізнання та вважав, що саме інтуїція підсумовує знання, отримані розумом. Загалом можна стверджувати, що ідеї поділу інтуїції на сенсуалістичну та інтелектуальну були закладені саме в епоху Античності та в подальшому отримали розвиток у різний період часу. Так, сенсуалістична інтуїція здебільшого відстоювалася у період Середньовіччя та вже в більш пізній час – епоху розквіту ірраціоналізму. Натомість, ідея раціоналістичної інтуїції здобула широкий розквіт у добу Нового часу, коли раціоналізм вважався основою будь-якої науки;

II етап – Середньовіччя. Інтуїція в цю епоху, як і безліч інших філософсько-правових понять була предметом розгляду лише через призму віри, релігії та Божого одкровення, тому інтуїція розглядалася мислителями цієї епохи як спосіб пізнання даний Богом; здатність душі до самопізнання; як інтелектуальна здатність, що має в основі божественну природу.

III етап – XVII століття – розквіт раціоналізму. Для даного періоду характерний раціоналістичний підхід до розгляду інтуїції, який проявлявся у наступному: інтуїція – це вищий прояв знання; інтуїтивне пізнання є видом інтелектуального; інтуїція – це вищий критерій істинності, що перевіряє достовірність загальних метафізичних істин, які відкрилися розумом (вияв істинності актів розумового мислення); інтуїція – людська здатність оцінювати і

контролювати методи пізнання; інтуїція – результат розумової діяльності, який узгоджений з правилами логіки; інтуїція – прискорений умовивід.

IV етап – XVIII–XIX століття. Цей період у часі характеризувався абсолютним різноманіттям поглядів на інтуїцію. Так, І. Г. Фіхте вважав, що інтуїція не має нічого виняткового і вона властива будь-якій людській свідомості, натомість Ф. В. Й. Шеллінг вважав інтуїцію винятковою особливістю, яка не притаманна всім. У свою чергу, І. Кант трактує інтуїцію як посередника між предметом думки і самим мисленням.

Наприкінці XIX–XX століття раціоналізм став все більш уразливим, у зв'язку з власною неспроможністю пояснити всі процеси, що відбуваються у світі. Тому, побічно визнаючи обмеженість сфери понятійно-логічного мислення, раціоналізм вимушено розширює її, звертаючись в процесі пізнання до інтуїції. Однак концепція інтуїтивного знання в раціоналізмі виявилася найбільш теоретично і логічно необґрунтованою, оскільки суперечила основним засадам раціоналізму. Такі ознаки інтуїції, як безпосередність, несвідомість і суб'єктивність, вступали в явне протиріччя зі встановленими тим же раціоналізмом критеріями достовірності наукового і філософського знань, як понятійних і логічно коректних знань, виведених виключно з логіко-понятійного апарату.

Було запропоновано філософсько-правовий інтуїтивізм XIX–XXI століття поділити на п'ять напрямів. Перший напрям представлений такими вченими, як: А. Шопенгауером, Ф. Ніцше, В. Дільтеєм. Завдяки цим філософам інтуїтивізм набуває форми ірраціонального вчення, який заперечує пізнавальне значення і можливості науки та проголошує існування особливої метафізичної інтуїції, яка має можливість безпосередньо відкрити сутність речей і явищ. Саме представники першого напрямку відкрито заговорили про інтуїцію як ірраціональний елемент (продукт волі та почуттів) і найвищу пізнавальну здатність людини (А. Шопенгауер). Тут простежується розгляд інтуїції у зв'язку з переживаннями людини (В. Дільтей) та вказується, що вона не повинна бути обтяжена нормами логічного мислення (Ф. Ніцше). Представником другого

напряму є А. Бергсон, де інтелект виступає як знаряддя оперування «мертвими речами», протиставляється інтуїції, здатної до живого знання. Представниками третього напряму є Є. Гуссерль та Ж.-П. Сартр, які вважали, що інтуїція – це законне та єдине джерело пізнання. Четвертий напрям – це російська школа, представниками якої є Н. О. Лоський, С. Л. Франк, Н. А. Бердяєв. Російська школа характеризується протилежними поглядами на значення інтуїції у пізнанні. Так, Н. О. Лоський відстоював позицію, за якої інтуїтивне та раціональне пізнання неможливі один без одного, натомість Н. А. Бердяєв, С. Л. Франк стверджували, що тільки за допомогою інтуїції можливе проникнення в реальність. П'ятий напрям – філософія сучасності, що демонструє інше розуміння взаємодії інтуїції з розумом і сфери її застосування в пізнанні.

Підбиваючи підсумок щодо зародження феноменологічного вчення як виду ірраціональної філософсько-правової течії, стверджуємо про таке. По-перше, паростки феноменологічного бачення зароджуються ще у «світі ідей» Платона, однак, як і інші ірраціоналістичні філософсько-правові вчення, вона набула найбільш свого розповсюдження в період критики раціоналізму, його логічно-математичних принципів та класичної філософії загалом. По-друге, саме феноменологія стала проектом для багатьох інших ірраціоналістичних філософсько-правових течій.

Поряд з тим, враховуючи, що феноменологія стала однією з перших течій, у якій містились подібні критичні ідеї щодо логоцентризму, будучи ще не до кінця сформованою, вона містить низку суперечностей. Такі суперечності зумовлювалися тим, що сам основоположник цієї ірраціональної течії мав нерівнозначні ідеї на початку та в кінці свого філософування. Саме тому виділяють раннє та пізнє гуссерліанство. Так, на початку формування феноменологічних ідей Гуссерль вважав, що обґрунтовує раціональність нового типу, а вже в кінці своєї творчості він бере до уваги інші методи наукового пізнання, зокрема досвід та інтуїцію.

Було доведено, що, незважаючи на таку суперечливість у своїй філософії, ідеї Гуссерля лягли в основу феноменологічного вчення, оскільки він

започаткував ряд нових тенденцій у філософії, які згодом були запозичені і філософією права зокрема. Йде мова про те, що: Е. Гуссерль ввів поняття «інтенціональність», під яким слід розуміти таку властивість свідомості, яка спрямована на певний об'єкт; мислитель намагався очистити пізнавальну діяльність людини від раціоналістичних конструкцій; вважав, що істина приходить до людини не через раціоналізуючі зусилля розуму, а через інші форми пізнання, зокрема досвід, інтуїцію; ввів поняття феноменологічного досвіду як форми засвоєння дійсності, яка вільна від логічних конструкцій та ґрунтується на переживанні; істина пізнається не через усвідомлення її змісту, а через пізнання її обов'язковості, універсальної нормативності, незаперечної імперативності; феномен – це та сутність, яка виявляє себе у свідомості завдяки методу феноменологічної редукції (шляхом звільнення свідомості від логічних мислинневих та чуттєвих актів); свідомість здійснює інтерпретацію феномену; розробив новий метод – метод феноменологічної редукції, що означає виявлення сутності у свідомості людини (феномену) через ті «переживання», які у ній відбуваються; доводив, що акти «переживання» у феноменології осягаються тільки в рефлексії.

Останньою розглянутою в межах цього дисертаційного дослідження ірраціональною філософсько-правовою течією був екзистенціалізм. Аналізуючи філософію права Мартіна Хайдеггера і Жан-Поль Сартра як головних представників цієї течії було виведено головні принципи екзистенціалізму: екзистенціалізм – філософія антропологічного спрямування; завдання філософії – відкриття сенсу існування людини; немає об'єктивних цінностей, які б направляли індивідуума, а є цінності, які людина обрала через суб'єктивний вибір; справжнє людське існування пов'язане зі свободою та вільним вибором; людина – завжди вільна і змушена робити вибір, а отже – брати на себе відповідальність; мета існування людини – вільна самореалізація себе.

Було розглянуто ключові поняття філософії права екзистенціалізму, а саме:

– екзистенція. До ознак екзистенції як філософсько-правового поняття запропоновано віднести такі: пов'язана з внутрішнім життям людини; можна пояснити як те ірраціональне, що знаходиться в людському «я»; залежить від суб'єктивної правової рефлексії людини; є особистісним еством людини, що втілює духовну неповторність людини; пов'язана з незалежною волею людини; її неможливо досягнути через раціонально-об'єктивні, логіко-дискурсивні методи пізнання;

– буття. Найбільшого значення поняттю «буття» приділив один із відомих екзистенціалістів М. Хайдеггер. На основі його філософсько-правових доробків можна виділити наступні ознаки буття: відкрити буття можна лише через протилежність; буття пов'язане з вибором; буття буває дійсне і недійсне, де недійсне буття пов'язане із соціальним світом, світом речей, який знеособлює людину, перетворюючи її також на річ; дійсне буття – це усвідомлення людиною своєї самоті, історичності, скінченності (приреченості на смерть), свободи; з буттям пов'язаний час, оскільки людина здійснює погляд на буття через час. Існує три модулі часу – минуле, сьогодні і майбутнє. Лише майбутнє є головним модулем часу, оскільки з ним пов'язані вибір, проект, турбота, смерть;

– трансцендентне. Трансцендентне як філософсько-правова категорія – це те, що неможливо раціонально пізнати та розуміється як Бог згідно з релігійним екзистенціалізмом та ніщо згідно з атеїстичним екзистенціалізмом;

– свобода. Свобода як філософсько-правове поняття в екзистенціалізмі має такі ознаки: розглядається через розширення самосвідомості; прямо пов'язана з ідеєю особистості, оскільки відмова від свободи передбачає відмову від свого «я»; справжня свобода – це свобода внутрішня, свобода волі і духу, свобода вибору моральної позиції в житті, тобто бути собою; передбачає готовність до ризику, взяти на себе відповідальність за вибір; свобода – це онтологічний атрибут людини, оскільки вона виступає необхідним способом буття свідомості; свобода – це сутність людської поведінки, джерело діяльності, вибір свого життєвого шляху; свобода невіддільна від людського існування, заснованого на активній самореалізації та відповідальності за все, що відбувається.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення і запропоновано нове вирішення наукової проблеми через формулювання сучасних ірраціональних філософсько-правових концепцій. Висунуто низку висновків, пропозицій та рекомендацій, спрямованих на удосконалення науки філософії права та її збагачення новими філософсько-правовими ідеями.

1. Доведено, що утвердження ірраціоналізму на концептуальному рівні припало на XIX–XX ст.ст. Цей період можна умовно назвати «бунт проти розуму» (переосмислення раціоналістичної концепції права). Йому притаманні такі ідеї: ірраціональні начала правового буття; раціональність пов'язується з регресом суспільства; життя не досягнути розумом, його можна лише пережити; нездатність розуму проникнути у сутність права за допомогою логіки; метафізичну сутність права неможливо досягнути розумом; розум безсилий, коли людина стикається з проблемою неможливого; відкидаються логічні зв'язки в пізнанні, розумінні права; буття ніколи і нічим не може бути доведено, його можна лише безпосередньо сприйняти в почуттях; найбільш яскраво людина проявляє себе через ірраціоналістичні елементи (в людських пристрастях, бажаннях, «волі до влади», інстинкті самозбереження, творчості тощо); пізнання людиною самої себе дає змогу досягнути нескінченність та вічність буття; втілення концепції природних прав людини; переосмислення раціональної концепції права; розуміння неефективності розуму та науки; наука не завжди здатна використовувати свої досягнення на благо людини; мета раціонального підходу – прискорене перетворення об'єктів усупереч їхній природі; розглядаються причини краху раціоналізму у праві: прагнення до об'єктивності, байдужість до людини як до особистості, перевага лише одних обов'язків, розгляд людини з позиції виконуваних нею функцій, стандартизація суспільства, схематизація життя людини тощо; розум перешкоджає вірі та обтяжує людський вибір; перегляд способу мислення і свідомості.

2. Методологія дослідження ірраціонального у праві ґрунтувалася на такому методологічному прийомі, як бінарність опозицій «класика–посткласика».

Встановлено, що класика у праві – це філософсько-правовий напрям, який інтерпретує право як апріорну ідею розуму, що передбачає безсуб'єктність права, універсальність методів пізнання та нехтування світоглядним, емоційним впливом суб'єкта на сприйняття правових явищ. Виокремлено ознаки класичного філософування у праві. З'ясовано, що філософсько-правовий напрям, який визнає за ірраціоналізмом суверенність, розглядає правові явища через антропологічну площину, встановлює ідеї людиновимірного потенціалу, утверджує інтерсуб'єктивний тип праворозуміння, слід називати посткласикою. Запропоновано ознаки посткласичного філософування у праві.

3. Доведено, що раціональне можна розглядати у гносеологічному, онтологічному, аксіологічному, антропологічному та праксеологічному аспектах. В онтологічному аспекті раціональне характеризується таким: переконаність у раціональній організації права і можливості його пізнання; принципи правового буття ґрунтуються на законі, порядку, доцільності; правові явища мають бути теоретично усвідомлені завдяки розуму; першоосною правового буття є розум. Раціональне у гносеологічному аспекті розглядається як: характеристика процесу пізнання, заснованого на логічному мисленні; знання, виражене категоріально та розумно. Аксіологічний аспект раціонального полягає у тому, що знання є завжди об'єктивними, позбавленими індивідуального суб'єктивізму. Практично раціональність у праві проявляється як: поведінка, яка є завжди раціональною та логічною; мотиви поведінки позбавлені непрогнозованості. Раціональне в антропологічному аспекті означає надання переваги в оцінці правових явищ розумовим здібностям людини.

4. Запропоновано розглядати ірраціональне у гносеологічному, онтологічному, аксіологічному, антропологічному та праксеологічному вимірах. В онтологічному аспекті ірраціональне розуміється як: заперечення розумного початку як першооснови світу; правові явища відбуваються поза свідомістю та розумом людини; принципи правового буття можуть бути досягнуті нераціональними засобами пізнання; непізнана сфера об'єктивної реальності права. У гносеологічному вимірі «ірраціональне» розуміється як:

пізнання, що незбагнене розумом та знаходиться поза його усвідомленими межами пізнання; знання, які не можуть бути виражені через логіко-дискурсивне мислення у поняттях, умовиводах, судженнях. Аксиологічний аспект ірраціонального проявляється через: індивідуальну оцінку з урахуванням суто суб'єктивних чинників; морально-оцінну діяльність людини, що є суб'єктивно зацікавленою у пізнанні права. Праксеологічно ірраціональність у праві проявляється: як мотиви поведінки, які не збігаються з раціональними компонентами; через індивідуальні характеристики суб'єкта пізнання; у стереотипах, традиціях, звичаях; обстоюється особистісне переживання правових явищ суб'єктом. За антропологічним аспектом ірраціоналізму, раціоналістичні підстави сутності людини – не єдині, перевагу надано вивченню її ірраціональних проявів.

5. З'ясовано, що співвідношення раціонального та ірраціонального у праві знаходиться у таких площинах: 1) методологічній. Раціоналізм обстоює універсальність наукового методу пізнання та права як незмінного набору істин, тоді як ірраціоналізм характеризується інтерсуб'єктивним типом правопізнання; 2) гносеологічній, за яким основним видом освоєння права ірраціоналізм визнає пізнання, яке здійснюється на основі позарозумових властивостей людини (інтуїції, волі, віри, емоцій тощо). Раціоналізм, своєю чергою, вважає правдивим рефлексивне пізнання права, тобто пізнання розумом; 3) онтологічній. Раціоналізм визнає закони логіки як фундаментальні принципи правового буття та мислення. Ірраціоналізм акцентує на альтернативних формах освоєння правового буття. Згідно з ідеями ірраціоналізму, буттям є все те, що ми сприйняли і засвоїли як знання; 4) аксіологічній. Правові цінності, згідно з ідеями раціоналізму, сприймаються як незмінний набір істин розуму. Натомість ірраціоналістичні вчення сприймають правові цінності через антропологічну площину, тобто як набір тих цінностей, які формуються внаслідок індивідуальної характеристики індивіда.

Доведено, що співвідношення «раціоналізм-ірраціоналізм» у праві можна розглядати по-різному: надання переваги раціонально-догматичному підґрунтя

права, яке базується на виключно логічному пізнанні права; надання переваги ірраціональному у праві та критика розуму як методу освоєння правової реальності; пошук синтезу раціонального та ірраціонального як спосіб взаємопроникнення, взаємовпливу різних методів дослідження права.

6. Запропоновано поділити волюнтаризм як вид ірраціоналізму у праві на два підвиди, залежно від філософії права двох основних представників – А. Шопенгауера та Ф. Ніцше. Зокрема, за А. Шопенгауером, волюнтаризм проявляється через антропологічний принцип, заснований на концепції родової сутності людини як вольової істоти. Воля постає як особливе почуття правової самосвідомості. Волюнтаризм, за Ф. Ніцше, має особистісний характер; воля розглядається як першопочаток, якому підпорядковуються думки, почуття і вчинки людини, що є основою та рушійною силою світового прогресу; право осмислюється як похідне від «волі до влади».

7. Виокремлено характеристики, що притаманні філософсько-правовій концепції «філософії життя»: будується на біологізаторських позиціях; сформована на проблемах смислу, мети та цінності правового життя; основними формами правопізнання життя вважається інтуїція, воля, переживання та інші ірраціональні елементи; правове життя не можна опанувати за допомогою логічних міркувань – понять, категорій, розумової діяльності; мислення є функцією правового життя.

8. Акцентовано на значенні інтуїції як особливого способу правового пізнання, зокрема вона: є альтернативним способом здобуття людиною інформації про правову дійсність, формою правового світосприйняття; інтуїція за високого рівня правосвідомості та правової культури проявляється у правовій поведінці; взаємозв'язок правосвідомості та інтуїції є очевидним, оскільки остання є його складовою; має безпосередню здатність вирішення правових завдань за обмежених вихідних даних; є інструментом професійної правової діяльності; передбачає суб'єктивне розуміння компетентною особою всіх її обставин справи; необхідна під час ухвалення негайних правових рішень; є невід'ємною складовою правового тлумачення, правової інтерпретації, правозастосування норм права; може допомогти у разі недостатності правових знань, використовуючи досвід.

9. Виокремлено особливості феноменології права: феноменологія права – це вид посткласичного праворозуміння; феноменологія права розвивається відповідно до інтегративної філософсько-правової парадигми; розглядається як підстава відродження природного права; предметом феноменології права є рефлексивний опис права і його внутрішнього джерела свідомості; вивчає право як феномен, в якому право – істина, що пізнається не через усвідомлення її змісту, а через осягнення її обов'язковості, універсальності, імперативності, незаперечності; передбачає інтерсуб'єктивне розуміння права; право є «самоданістю», яка не залежить від логічних умовиводів, що здійснює розум; збагачує право новою методологією дослідження, зокрема феноменологічним методом редукції; визнає «переживання» права як нову форму його пізнання; утверджує принцип інтенціональності, який активно формується і спрямовується свідомістю правового суб'єкта; правосвідомість у феноменології права утворює ті структури і сутності, які на поверхні свідомості перетворюються на морально-правові норми і цінності.

10. Досліджено, що екзистенціалізм як ірраціональний напрям збагачує філософію права такими філософсько-правовими ідеями: залучає людину, особистість до правового процесу з її особливим внутрішнім світом, правосвідомістю, системою ціннісних орієнтирів; знаходить витoki права в усвідомленні внутрішнього ірраціонального світу людини, в якому відбувається переживання правових процесів; орієнтує на подолання прірви між індивідом і суспільством; не зводить право до системи юридичних норм або принципів; природне право – це реалізація буття людини у вільних рішеннях, тобто воно не універсальне, а, навпаки, індивідуальне і вимагає персоналізації; екзистенціальне правове рішення людини – це завжди суб'єктивно-вольове рішення, яке виникло у «межовій ситуації».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аброчнов А. М. Сосуществование и взаимопереходы рационального и иррационального : дисс. канд. филос. наук : 09.00.01. Нижний Новгород, 2006. 190 с.
2. Автономова Н. С. Рассудок, разум, рациональность. М. : «Наука», 1988. 287 с.
3. Алексеева Е. А. Рациональность и сознание. Мн. : Наука і техника, 1991. 95 с.
4. Антипов М. А. Рациональное и иррациональное в обществе XXI века. *XXI век: итоги прошлого и проблемы настоящего* : научно-методический журнал. Пенза, 2015. № 6 (28). Т. 1. С. 15–19. URL: http://www.penzgtu.ru/fileadmin/filemounts/filosof/staff/publish/antipov/Antipov__11.pdf
5. Антисциентизм и сциентизм в современной западной философии : монография / А. С. Каневский, И. Ш. Шенгелая ; ред. А. А. Чемшит. СПб. : СПГУТД, 2014. 136 с.
6. Асмус В. Ф. Проблема интуиции в философии и математике. М. : Думка, 1965. Второе издание. 315 с.
7. Бабина В. Н. Проблема соотношения рационального и иррационального в историко-философской традиции: онтогносеологический аспект. *Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Гуманитарные науки*. 2012. № 3 (23). С. 36–46.
8. Базалук О. А. Экзистенциально-философский анализ феномена жизни в западноевропейской философии конца XIX – первой половины XX века : дисс. ... д-ра филос. наук : 09.00.05. Переяслав-Хмельницкий, 2007. 429 с.
9. Байтин М. И. Предмет и метод теории государства и права. *Теория государства и права* : курс лекций / под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. М. : Юристъ, 1997. С. 13–29.

10. Барчугов А. П. Противоречие и рациональность. Петрозаводск : изд-во ПГУ, 1992. 120 с.
11. Бачинин В. А. Философия права и преступления / худож.-оформитель Д. Гапчинский. Х. : Фолио, 1999. 607 с.
12. Белокопытова И. Г. Соотношение непосредственного и опосредованного в познании (на материале классической и неклассической философии) : дисс. ... канд. филос. наук : 09.00.01. М., 2007. 132 с.
13. Бергсон А. Творческая эволюция. Материя и память ; пер. с фр. Мн. : Харвест, 1999. 1408 с.
14. Беслюбняк О. О. Гуманістично-методологічні параметри екзистенційної філософії. *Мультиверсум: філософський альманах*. К. : «Український Центр духовної культури», 2006. Вип. 59. С. 77–86. URL: https://www.filosof.com.ua/Jornel/M_59/Beslubniak.pdf
15. Бешкарева И. Ю. Проблема интуиции в гносеологии: на материале философии С. Л. Франка : дисс. ... канд. филос. наук : 09.00.01. Киров, 2011. 146 с.
16. Білянська О. Ю. Екзистенціалізм у теорії пізнання М. Бердяєва. *Філософські пошуки*. 2002. Вип. XIV. С. 245–253.
17. Богдан Ю. М. Зародження ідей філософії права в період античності. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 7 : Релігієзнавство. Культурологія. Філософія* : наукове видання / М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. К. : НПУ, 2008. Вип. 18 (31). С. 93–104.
18. Бродецький О. Є. Ірраціональне в теоретичному знанні: антропологічно-ціннісні параметри та гуманітарно-методологічні потенції : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.09. Чернівці, 2007. 195 с.
19. Бродецький О. Є. Ірраціональне в теоретичному знанні: антропологічно-ціннісні параметри та гуманітарно-методологічні потенції : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.09. Чернівці, 2007. 20 с. URL: <http://avtoreferat.net/content/view/5796/67/>

20. Будз В. Раціональні та ірраціональні чинники суспільної онтології. *Науковий вісник Чернівецького університету* : зб. наук. пр. Чернівці : ЧНУ, 2011. Вип. 563/564: Філософія. С. 13–16.
21. Введение в философию : учеб. пособие для вузов. 3-е изд., перераб. и доп. / авт. колл. : И. Т. Фролов и др. М. : Республика, 2003. 623 с.
22. Введенский А. Очерк современной французской философии. X. : Типография Губернского Правления, 1894. 330 с.
23. Гавеля В. Л., Броннікова Л. В. Історія зарубіжної філософії : навчальний посібник. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. 76 с.
24. Гадамер Х. Г. Актуальность прекрасного. М. : «Искусство», 1991. 368 с.
25. Гасяк О., Мудраков В. Раціональне та ірраціональне в методології науки. *Науковий вісник Чернівецького університету* : збірник наук. праць. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2011. Вип. 563–564 : Філософія. С. 3–7.
26. Гегель Г. Ф. Энциклопедия философских наук : в 3-х т. М., 1974. Т. 1. : Наука логики. 452 с.
27. Глебова Т. О., Насрутинова Л. О. Влияние философии интуитивизма на формирование художественной концепции сюрреализма. *Научное сообщество студентов XXI столетия. Гуманитарные науки* : сб. ст. по мат. XLIII междунар. студ. науч.-практ. конф. № 6 (43). URL: [https://sibac.info/archive/guman/6\(43\).pdf](https://sibac.info/archive/guman/6(43).pdf)
28. Глухарева Л. И., Тимина Е. И. Иррациональность рационального человека. *Вестник РГГУ. Серия «Юридические науки»*. 2014. № 15 (137). С. 18–27.
29. Горан В. П. Рационализм и иррационализм в истории западной философии: Онтологические и гносеологические основания. *Вестник НГУ. Серия : Философия*. 2007. Т. 5. Вып. 1. С. 89–98.
30. Горюнов М. А. Иррациональное в познании : дисс. ... канд. филос. наук : 09.00.08 / Моск. гос. технол. ун-т «СТАНКИН». М., 2002. 138 с.
31. Грачёв М. В. Философия : пособие для подготовки к экзамену. М. : Издательство «Спутник +», 2011. 362 с.

32. Гринберг Л. Г., Новиков А. И. Критика современных буржуазных концепций справедливости. М. : Наука, 1977. 162 с.
33. Грищук О. В., Соломчак Х. Б. Позитивна правова відповідальність людини: детермінаційні аспекти : монографія. Хмельницький, 2016. 349 с.
34. Грязин И. Опыт методологического анализа конкурирующих теорий / отв. ред. А. А. Порк. Таллин : Ээсти раамат, 1983. 187 с.
35. Гураленко Н. А. Ирраціональне як константа правового пізнання. *Науковий вісник Чернівецького університету* : зб. наук. пр. Чернівці : ЧНУ, 2013. Вип. 644 : Правознавство. С. 31–35.
36. Гуревич П. С. Философия человека : в 6 ч. М. : ИФ РАН, 2001. Ч. 2. 209 с.
37. Дахній А. Людина ХХ століття крізь призму філософії Сьорена К'єркегора. *Українська К'єркегоріана. Сьорен К'єркегор і його роль в інтелектуальному житті Європи* : доповіді міжнародного семінару, присвяченого пам'яті Григорія Маланчука. Переклади і документальні матеріали. Львів : Центр гуманітарних досліджень ЛДУ ім. І. Франка, 1998. С. 25–29.
38. Диалектический и исторический материализм / А. П. Шептулин, Н. И. Азарова, И. Д. Андреева и др. ; под общ. ред. А. П. Шептулина. М. : Издательство политической литературы, 1985. 413 с. URL: http://adhdportal.com/book_3142_chapter_1_Annotaija.html
39. Добрынина В. И. Философия XX века : учебное пособие. М. : ЦИНО общества «Знание» России, 1997. 288 с.
40. Дышкант Т. Н. Иррациональное в научном и вненаучном знании : дисс. ... канд. филос. наук : 09.00.01 / Украинская инженерно-педагогическая академия. Х., 2005. 163 с.
41. Евлампиев И. И. Становление европейской неклассической философии во второй половине XIX – начале XX века. СПб : Издательство Санкт-Петербургского университета, 2008. 229 с. URL: <http://philosophy.spbu.ru/5939/10990/10992/10993>

42. Ерышев А. А. История политических и правовых учений : учеб. пособие. 3-е изд., стереотип. К. : МАУП, 2002. 152 с.
43. Жданова Г. В. Феноменология права Н. Н. Алексеева. *Вопросы философии*. 2016. № 2. С. 45–55.
44. Жуколина М. В. Рациональное и иррациональное в познавательной деятельности человека : дисс. ... канд. филос. наук : 09.00.01. Иваново, 2005. 184 с.
45. Загальна психологія / О. Артемчук та ін. К. : А.П.Н., 1999. 461 с.
46. Зайцева С. Л. Нова філософія ХІХ ст. : навчально-методичний посібник. Черкаси : Видав. відділ ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2016. 77 с.
47. Захара І. С. Академічна філософія України (ХVІІ – І пол. ХVІІІ ст). Львів, 2000. 238 с.
48. Золкин А. Л. Философия права : учебник для студентов вузов, обучающихся по специальностям «Юриспруденция», «Философия права». М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2012. 383 с.
49. Ильин Е. П. Психология воли. 2-е изд. СПб. : Питер, 2009. 368 с. URL: <http://rutlib2.com/book/25918>
50. История философии : учебник для бакалавров / Г. В. Гриненко. М. : Издательство Юрайт, 2004. 688 с.
51. История философии : учебник для вузов / под ред. А. С. Колесникова. СПб. : Питер, 2010. 656 с.
52. История философии права / под ред. Д. А. Керимова. СПб., 1998. 640 с.
53. Іваненко О. Специфіка використання категорій і законів діалектики під час дослідження явищ державно-правової дійсності. *Национальный юридический журнал: теория и практика • National law journal: theory and practice*. decembrie 2015. С. 29–32.
54. Івін А. А., Нікітіна В. П. Філософія : підручник для академічного бакалаврату. М. : Видавництво Юрайт, 2015. 478 с. URL: http://stud.com.ua/37248/filosofiya/printsipi_zakoni_kategoriyi_dialektiki

55. Ільїн В. Містика духовного: імперативи ірраціонального в раціональному. *Філософська думка*. 2004. № 2. С. 3–14.
56. Історія філософії: підручник / А. К. Бичко, І. В. Бичко, В. Г. Табачковський. К.: Либідь, 2001. 408 с.
57. Історія філософії: проблема людини та її меж. Вступ до філософської антропології як мета антропології: навчальний посібник зі словником / Н. Хамітов, Л. Гармаш, С. Крилова; під ред. Н. Хамітова. К.: Наукова думка, 2000. 272 с.
58. Казимирчук В. П. Право и методы его изучения. М., 1965. 204 с.
59. Кальной И. И. Философия права: учебник. СПб.: Издательство Р. Асланова «Юридический Центр Пресс», 2007. 259 с. URL: <http://iknigi.net/avtor-igor-kalnoy/96403-filosofiya-prava-igor-kalnoy/read/page-1.html>
60. Камалдинова Э. Ш. Фатализм и волюнтаризм как категории социальной философии. *Знание. Понимание. Умение*: научный журнал Московского гуманитарного университета. 2012. № 4. С. 334–335.
61. Кант И. Собрание сочинений: в 6 т. М., 1965. Т. 4. Ч. 2. 478 с.
62. Капустіна Н. Б. Філософсько-правова проблематика періоду античності. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 63. С. 206–212.
63. Касьян В. І. Філософія: відповіді на питання екзаменаційних білетів: навч. посіб. 5-те вид., випр. і доп. К.: Знання, 2008. 347 с.
64. Кистяковский Б. А. Философия и социология права / сост., примеч., указ. В. В. Сапова. СПб.: РХГИ, 1999. 800 с.
65. Климец А. Наука и иррационализм. *Квантовая Магия*. 2004. Т. 1. Вып. 3. С. 320–339.
66. Климец А. П. Наука и иррационализм или обобщенный принцип дополнительности Бора. Мн., 2012. 43 с.
67. Коваль Я. И. «Философия жизни» и современный глобальный мир. *Молодежь и наука*: сборник материалов VI Всероссийской научно-технической конференции студентов, аспирантов и молодых ученых / отв. ред. О. А. Краев.

Красноярск : Сиб. федер. ун-т, 2011. URL: <http://conf.sfu-kras.ru/sites/mn2010/pdf/7/817.pdf>

68. Ковальський В. Принцип єдності історичного і логічного у сучасних правових реаліях. *Юридична Україна*. 2014. № 10. С. 4–7.

69. Ковтун Н. М. Концептуальні підходи до розуміння ірраціональної складової вольової активності індивіда і суспільства. *Гуманітарний часопис*. 2014. № 3. С. 65–71.

70. Кортунов В. В. За пределами рационального. М. : Изд. центр науч. и учеб. прогр., 1998. 319 с.

71. Кравченко А. П. Антропология права: співвідношення раціонального та ірраціонального у правовій свідомості. *Філософські обрії*. К. : Б.в., 2006. Вип. 16. С. 173–182. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/2117/1/Kravchenko%20A..pdf>

72. Кравченко П. А. Європейський адогматизм: ірраціоналізм і раціоналізм / Полтав. нац. пед. ун-т імені В. Г. Короленка. Полтава : ПНПУ, 2011. 7 с.

73. Краткий очерк истории философии / под ред. М. Т. Иовчука, Т. И. Ойзермана, И. Я. Щипанова. М. : Мысль, 1971. 790 с.

74. Кремень В. Г., Ільїн В. В. Філософія: мислителі, ідеї, концепції : підручник. К. : Книга, 2005. 528 с.

75. Кривых Е. Ю. Волюнтаристская метафизика: Артур Шопенгауэр, Фридрих Ницше, Рихард Вагнер : дисс. ... канд. филос. наук : 09.00.03. Нижневартовск, 2009. 174 с.

76. Купченко О. Феноменологічний аналіз соціально-політичних процесів. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2012. Вип. 1. С. 188–196.

77. Кускарова О. И. Понятие иррационального в философии. *Вестник ОГУ*. 2007. № 7. С. 123–127.

78. Кущенко С. В. Соотношение рационального и иррационального в общественном сознании как оператор смещений и превращений (к постановке проблемы). *Вестник НГУ. Серия: Философия*. 2008. Т. 6. Вып. 2. С. 43–47.

79. Кущенко С. В. Соотношение рационального и иррационального в общественном сознании (философско-методологический анализ) : дисс. ... д-ра филос. наук : 09.00.11. М., 2008. 327 с.

80. Лебедев В. Ю., Прилуцкий А. М. Эстетика : учебник для бакалавров. М. : Издательство Юрайт, 2014. 424 с.

81. Лега В. П. История западной философии : учеб. пособие : в 2 ч. 2-е изд., доп. и перераб. М. : Изд-во ПСТГУ, 2009. Ч. 2 : Новое время. Современная западная философия. 456 с.

82. Лихолат І. П. Рациональне та позарациональне в праві (на матеріалах законотворчості) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. К., 2001. 217 с.

83. Логачова М. Проблема демаркації раціонального та ірраціонального в праві. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2009. № 2. С. 157–162.

84. Луцький А. Бібліографічний опис для цитування: Луцький А. І. Вплив ідей екзистенціалізму на право та правову ідеологію. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. 2014. № 10. С. 20–25.

85. Ляпустин А. Г. Типология современного философского иррационализма : дисс. ... канд. философ. наук : 09.00.01. М., 2003. 187 с.

86. Максимов С. І. Класична і неklasична моделі осмислення правової реальності. *Право України*. 2014. № 1. С. 61–68.

87. Малик Э. Г. Иррационалистическая школа философии (А. Шопенгауэр, С. Кьеркегор, Ф. Ницше). Ростов-на-Дону : Изд-во РГУ, 2002. 30 с.

88. Мальшина Н. А. Влияние феноменологии Э. Гуссерля на современную онтологию : дисс. ... канд. филос. наук : 09.00.03. Саратов, 2005. 128 с.

89. Марченко О. В. Філософія права : навч. посіб. Дніпропетровськ : Дніпров. держ. ун-т. внутр. справ, 2015. 304 с.

90. Мовчан В. С. Етика : навчальний посібник. К. : Знання, 2007. 483 с.

91. Морська Н. Л. Ірраціональне пізнання в філософській думці України : дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.05 / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2003. 195 с.
92. Морська Н. Л. Ірраціональне пізнання в філософській думці України : автореф. дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.05 / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2003. 20 с.
93. Мудрагей Н. С. Очерки истории западноевропейского иррационализма / РАН, Ин-т философии. М. : Наука, 2002. 112 с.
94. Мудрагей Н. С. Рациональное – иррациональное: взаимодействие и противостояние. *Рациональность на перепутьи* : в 2 кн. М., 1999. Кн. 1. 386 с.
95. Мудрагей Н. С. Рациональное и иррациональное – философская проблема (читая А. Шопенгауэра). *Вопросы философии*. 1994. № 9. С. 53–65.
96. Музика М. П. «Філософія життя» – новий ірраціоналістичний напрям у філософії права. *Право. ua*. 2017. № 3. С. 149–156.
97. Музика М. П. Витоки ірраціоналістичних ідей у праві. *Право. ua*. 2016. № 3. С. 34–40.
98. Музика М. П. Волунтаризм як течія ірраціоналізму у філософії права. *Supremația Dreptului – Верховенство права*. 2018. № 1. С. 172–179.
99. Музика М. П. Дихотомічна схема «класика – посткласика» як інструментарій філософсько-правового дослідження ірраціонального у праві. *Наше право*. 2017. № 1. С. 20–26.
100. Музика М. П. Ірраціоналістичні течії у філософії права. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2017. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnadpcurn_2017_4_9
101. Музика М. П. Феноменологія як пошук нових ірраціоналістичних тенденцій в осмисленні права. *Університетські наукові записки*. 2018. № 1 (65). С. 136–149.
102. Мусаєв К. Ф. Принцип сходження від абстрактного до конкретного у філософії та методології. URL: <http://webcache.googleusercontent.com/>

search?q=cache:DCRYLyetcmoJ:www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Pfto/2010_7/
files/PD710_30.pdf+&cd=1&hl=uk&ct=clnk&gl=ua

103. Мусійчук С. В. Интуиция как проблема синтеза концепций: рациональное и иррациональное в познании. *Общество: философия, история, культура*. 2014. № 1. С. 17–24.

104. Неганов Ф. М. Рациональное и иррациональное: человек и бытие. Уфа, 1996. 168 с.

105. Нестеренко Є. А. Ірраціональний вимір сучасної організаційної культури : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03. К. : Б.в., 2010. 16 с.

106. Никифоров А. Л. Соотношение рациональности и свободы в человеческой деятельности. *Исторические типы рациональности* : в 2 т. М., 1995. Т. 1. С. 282–299.

107. Никифоров О. В. Соотношение знания и веры, рационального и иррационального в человеческой жизнедеятельности. *Философский энциклопедический словарь*. М. : Советская энциклопедия. URL: http://dushaorthodox.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=77&Itemid=42

108. Новая философская энциклопедия : в 4 т. 2-е изд., испр. и допол. / Институт философии РАН ; Национальный общественно-научный фонд ; Председатель научно-редакционного совета В. С. Степин. М. : Мысль, 2000–2001. М. : Мысль, 2010. URL: <https://iphlib.ru/greenstone3/library/collection/newphilenc/page/about>

109. Общая теория права : учебник / А. В. Поляков, Е. В. Тимошина. СПб. : Изд-во СПбГУ, 2005. 472 с.

110. Обыдённый Д. Н. Иррациональное как проблема философии. *Вестник ВГУ. Серия: Философия*. 2015. № 1 (15). С. 73–79.

111. Обыдённый Д. Н. Концептуальное становление категории иррационального: контекстуально-семантический анализ. *Вестник ВГУ. Серия: Философия*. 2015. № 4 (18). С. 159–166.

112. Ойзерман Т. И. Рациональное и иррациональное. *Вопросы философии*. 1977. № 2. С. 82–95.

113. Олейник О. С. Рациональное и иррациональное в социальном поведении : дисс. ... канд. филос. наук : 09.00.11. Волгоград, 1995. 116 с.
114. Омельчук О. М. Філософсько-правове розуміння поведінки людини у творчості А. Шопенгауера. *Університетські наукові записки*. 2012. № 4. С. 411–416.
115. Омельчук О. М. Поведінка людини: філософсько-правовий вимір : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління тв права, 2012. 383 с.
116. Павко А. Методологія модерну і постмодерну: проблеми синтезу протилежних підходів. *Вісник Національної академії наук України*. 2011. № 3. С. 34–39.
117. Панков В. В. Проблема рационального и иррационального в историческом познании (онто-гносеологический аспект) : дисс. ... канд. филос. наук : 09.00.01. Магнитогорск, 2006. 158 с.
118. Панкратова О. А. Проблема соотношения рационального и иррационального в познавательной деятельности : дисс. ... канд. филос. наук : 09.00.01. Ульяновск, 2014. 150 с.
119. Панкратова О. А. Рациональное и иррациональное как взаимодополняющие компоненты познания. *Теория и практика общественного развития*. 2013. № 11. С. 52–55.
120. Пантыкина М. И. Феноменология права и интегративное правопонимание. *Общественные науки и современность*. 2014. № 3. С. 151–158.
121. Пантыкина М. И. Феноменология правовой жизни: методология и социально-философский аспект исследования : дисс. ... д-ра филос. наук : 09.00.11. Екатеринбург, 2010. 356 с.
122. Пантыкина М. И. Феноменология правовой жизни: методология и социально-философский аспект исследования : автореф. дисс. ... д-ра филос. наук : 09.00.11. Екатеринбург, 2010. 46 с.
123. Паскаль Б. Мысли. М. : Сабашниковы, 1995. 480 с.

124. Петров Ю. В. Философия и жизнь: от философии жизни к философии культуры. *Вестник томского государственного университета*. 2003. № 277. С. 5–18.

125. Петрушенко В. Л. Філософія. Курс лекцій : навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти III–IV рівнів акредитації. 2-е вид., випр. і доп. К. : «Каравела» ; Львів : «Новий світ-2000», 2002. 544 с.

126. Пивоев В. М. Рациональное и иррациональное в философии права. *Сборник научных статей профессорско-преподавательского состава Северного (г. Петрозаводск) филиала ФГБОУ ВПО «Российская правовая академия Министерства юстиции Российской Федерации»*. Петрозаводск : ПИН, 2012. С. 127–135.

127. Подольська Є. А. Філософія : підручник. К. : Фірма «Інкос», Центр навчальної літератури, 2006. 704 с.

128. Попов Д. В. Целостность мироотношения: взаимоотношение рационального и иррационального : дисс. ... канд. философ. наук : 09.00.01. Омск, 2000. 167 с.

129. Попов Д. В. Целостность мироотношения: взаимоотношение рационального и иррационального : автореф. дисс. ... канд. философ. наук : 09.00.01. Омск, 2000. 20 с.

130. Порус В. Н. Парадоксы научной рациональности и этики. *Исторические типы рациональности* : в 2-х т. М., 1995. Т. 1. С. 317–336.

131. Предмет і проблематика філософії : навчальний посібник / за заг. ред. М. А. Скринника і З. Е. Скринник ; Центр гуманітарної освіти Національної академії наук України ; Львівський банківський інститут Національного банку України. Львів : Львівський банківський інститут НБУ, 2001. 485 с.

132. Причепій Є. М., Черній А. М., Чекаль Л. А. Філософія : підруч. 2-е вид., виправ., доповн. К. : Академвидав, 2005. 592 с.

133. Рабінович С. П. Природно-правові підходи в юридичному регулюванні : монографія. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2010. 576 с.

134. Радугин А. А. Философия : курс лекций. 2-е изд., перераб. и дополн. М. : Центр, 2004. 336 с.
135. Раздина Е. В. Иррационализм как философская основа социально-политического течения и альтернативных движений. *Гуманітарний часопис : збірник наукових праць / М-во освіти і науки України, Нац. аерокосмічний ун-т ім. М. Є. Жуковського «Харківський авіац. ін-т»*. Х., 2014. № 2. С. 25–34.
136. Ратников В. Научная рациональность: на пути к обновлению критериев и идеалов. *Sententiae: наукові праці спілки дослідників модерної філософії (Паскалівського товариства)*. Вінниця : Універсум, 2004. Спецвипуск № 1 «Феномен раціональності». С. 150–176.
137. Рахматуллин Р. Ю. Фридрих Ницше как основатель философии жизни. *Молодой ученый*. 2014. № 2. С. 990–992.
138. Рахматуллин Р. Ю. Иррационализм в философии: общая характеристика. *Научный альманах*. 2016. № 2–4 (16). С. 39–41.
139. Рационализм и иррационализм в античной философии: монография / Е. В. Афонасин и др. ; отв. ред. д-р. филос. наук В. Н. Карпович ; Рос. акад. наук, Сиб. отделение, Ин-т филос. и права. Новосибирск : Изд-во СО РАН, 2010. 396 с.
140. Рациональность в науке и культуре / П. Ф. Йолон, С. Б. Крымский, Б. А. Парахонский ; отв. ред. В. П. Иванов ; АН УССР. Ин-т философии. К. : Наукова думка, 1989. 288 с.
141. Риккерт Г. Философия жизни. Изложение и критика модных течений философии нашего времени. *Науки о природе и науки о культуре*. М. : Республика, 1998. С. 205–362.
142. Романовская В. Б., Жданов П. С. Неклассическая рациональность и проблема ценностей в праве. *Российский журнал правовых исследований*. 2015. № 3 (4). С. 18–23.
143. Румянцева Т. Г. Философия и социальные науки. *Научный журнал*. 2010. № 1. С. 20–24.

144. Русаков В. М. Проблема рационального и иррационального в деятельности: от классического марксизма к современности : дисс. ... д-ра философ. наук : 09.00.01. Екатеринбург, 1999. 327 с.

145. Рюс Ж. Поступ сучасних ідей: панорама новітньої науки / пер. з фр. В. Шовкун. К. : Основи, 1998. 669 с.

146. Савчин М. Емоційність і раціональність у контексті сучасного конституціоналізму. *Філософія права і загальна теорія права*. 2015. № 1–2. С. 178–196.

147. Садыков Ф. Б. Единство принципов историзма и партийности в науке. *Принцип историзма в науке* : межвузовский научный сборник. Уфа : Изд-во Башкирского ун-та, 1985. С. 3–17.

148. Сайфуліна Ю. В. Діалектична єдність об'єктивного і суб'єктивного у праві. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 3-1. С. 63–66.

149. Сайфуліна Ю. В. Феноменологічний підхід щодо розуміння права. *Право і суспільство*. 2012. № 1. С. 40–44.

150. Сартр Ж.-П. Экзистенциализм – это гуманизм. *Сумерки богов*. М. : Политиздат, 1990. С. 319–344. URL: https://scepsis.net/library/id_545.html

151. Селиванов В. И. Психология волевой активности : лекции по спецкурсу. Рязань : Изд-во РГПИ им. С. А. Есенина, 1974. 151 с.

152. Селіванов В. Співвідношення інтелекту й інтуїції у процесі пізнання та перетворення права. *Проблеми філософії права*. К.–Чернівці : Рута, 2004. Т. II. С. 132–141.

153. Сілаєва Т. О. Філософія : курс лекцій. Тернопіль : СМП «Астон». 2003. 216 с.

154. Скотний В. Г. Раціональне та ірраціональне в науці й освіті : автореф. дис. ... д-ра философ. наук : 09.00.03 / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2003. 42 с.

155. Скотний В. Г. Раціональне та ірраціональне в науці й освіті : дис. ... д-ра философ. наук : 09.00.03 / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2003. 345 с.

156. Скотний В. Раціональне та ірраціональне в науці й освіті. К.–Дрогобич : Коло, 2003. 288 с.
157. Сливка С. С. Природне та надприродне право: екстракційний і субстанційний аналіз : у 3 ч. К. : Атіка, 2005. Ч. 1 : Філософські погляди на природне право. 236 с.
158. Смирнов А. В. Проблема рационального и иррационального: противоположность диалектико-материалистического и идеального подходов : автореф. дисс. ... канд. филос. наук : 09.00.01 / Урал. гос. ун-т им. А. М. Горького. Свердловск, 1986. 19 с.
159. Смілик А. Проблема свободи й відповідальності у філософії екзистенціалізму. *Jurnalul Juridic Național: Teorie and Practica*. Aprilie. 2016. С. 30–34.
160. Современная буржуазная философия : учеб. пособ. / под ред. А. С. Богомолова, Ю. К. Мельвиля, И. С. Нарского. М. : Высш. школа, 1978. 582 с.
161. Современная западная социология : словарь / сост. Ю. Н. Давыдов, М. С. Ковалева, А. Ф. Филиппов ; ред. : В. И. Кураев (зав. ред.) и др. М. : Политиздат, 1990. 432 с.
162. Старинський М. В. Теоретико-методологічні засади конструювання понять (дефініцій) в праві. *Актуальные проблемы гражданского права : сб. докладов Международной научно-практической конференции, посвященной памяти профессора А. А. Пушкина (Харьков, 13–14 мая 2011 года)*. Х., 2011. С. 60–65.
163. Стеценко В. Екзистенціалізм як «філософія людини» ХХ сторіччя. *Соціогуманітарні проблеми людини*. 2010. Вип. 4. С. 44–54.
164. Стеценко В. І., Галуйко Р. М. Екзистенціалізм: історико-філософський та релігієзнавчий погляд. *Гілея : науковий вісник*. 2015. Вип. 100. С. 156–160.
165. Таранов С. В. Теологічний екзистенціалізм : монографія. К. : Четверта хвиля, 2014. 328 с.
166. Тарнас Р. История западного мышления (Страсти западного ума) : научное издание / пер. с англ. Т. А. Азаркович. М. : Крон-Пресс, 1995. 444 с.

167. Теории личности и личностный рост / Роберт Фрейдджер, Джеймс Фэйдимен. М. : ОЛМА ПРЕСС, 2004. 657 с.

168. Тимошина Е. В. Классика, постклассика ... неоклассика: к обоснованию контрпостмодернистской программы в теории права. *Правоведение*. 2014. № 4. С. 6–29.

169. Трофименко В. А. Разум и воля как универсальные антропологические основы права : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. Х., 2004. 188 с.

170. Туганаев К. А. Экзистенциализм как философско-методологическое основание естественно-правовых концепций. *Вестник удмуртского университета*. 2014. Вып. 3. С. 204–208.

171. Турбан В. В. Філософія життя й екзистенціалізм. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія : Психологічні науки*. 2014. Вип. 2.13. С. 209–215.

172. Узбек К. М. Развитие рациональности в античной математике и философии : монография. Донецк : ДонГУЭТ им. М. Туган-Барановского, 2003. 357 с.

173. Философия : учеб. пособие / В. Н. Сокольчик и др.; под ред. В. Н. Сокольчик. Мн. : Высшая школа, 2015. 295 с.

174. Философия : учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений / В. С. Стёпин и др. ; под общ. ред. Я. С. Яскевич. 3-е изд. Мг. : РИВШ, 2008. 624 с.

175. Философия : учебник для вузов / под общ. ред. В. В. Миронова. М. : Норма, 2005. 673 с.

176. Философия : учебно-методический комплекс / Н. В. Рябоконь и др. ; под. общ. ред. Н. В. Рябоконя. Минск : Изд-во МИУ, 2009. 423 с. URL: <https://psyera.ru/irracionisticheskoe-napravlenie-v-filosofii-shopengauer-s-kerkegorf-nicshe-930.htm>

177. Философия : учебно-методический комплекс для студентов естественнонаучных факультетов БГУ / А. И. Зеленков, Н. К. Кисель,

И. А. Медведева и др. ; под ред. А. И. Зеленкова. Мн. : Изд-во БГУ, 2004. 287 с. URL: <http://www.bsu.by/Cache/pdf/232993.pdf>

178. Философия науки. Методология и история конкретных наук : учебное пособие (книга для чтения) / И. Н. Грифцова, О. С. Суворова и др. М. : «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2007. 640 с.

179. Философия права. Хрестоматия : учеб. пособие для студентов высших учеб. заведений / под ред. Н. И. Панова ; состав. : Н. И. Панов, В. А. Бачинин, А. Д. Святоцкий. К. : Издательский Дом «Ин Юре», 2002. 692 с.

180. Философия права : учебник / О. Г. Данильян, Л. Д. Байрачная, С. И. Максимов и др. ; под ред. О. Г. Данильяна. М. : Эксмо, 2007. 416 с.

181. Філософія : навч. посіб. / Н. К. Петрук, А. Б. Борканюк. Хмельницький : ХНУ, 2012. 283 с. URL: http://lubbook.org/book_279.html

182. Філософія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / С. П. Щерба, В. К. Щедрін, О. А. Заглада ; за заг. ред. С. П. Щерби. К. : МАУП, 2004. 213 с.

183. Філософія : підручник / О. Г. Данильян, В. М. Тараненко. Х. : Право, 2012. 312 с.

184. Філософія права : навчальний посібник / В. Бачинін, В. Журавський, М. Панов. К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. 472 с.

185. Філософія права : навч. посіб. / О. О. Бандура, С. А. Бублик, М. Л. Заінчковський та ін. ; за заг. ред. М. В. Костецького, Б. Ф. Чміля. К. : Юрінком Інтер, 2000. 336 с.

186. Філософія права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. І. Максимов та ін. ; за ред. д-ра філос. наук, проф. О. Г. Данильяна. Харків : Право, 2009. 208 с.

187. Філософський словник / за ред. В. І. Шинкарука. К. : Головна редакція УРЕ, 1973. 600 с.

188. Фостяк Т. А. Феноменологічна настанова Макса Шелера. *Магістеріум. Історико-філософські студії*. 2016. Вип. 65. С. 47–55.

189. Хорошильцев А. И. Методология познания власти: проблемы теории государства и права. Курск : Изд-во «РОСИ», 2008. 248 с.

190. Честнов И. Л. Постклассическая теория права : монография. СПб. : ИД «Алеф-Пресс», 2012. 650 с.
191. Честнов И. Л. Правопонимание в эпоху постмодерна. *Правоведение*. 2002. № 2. С. 4–16.
192. Чорна А. М. Проблема співвідношення раціонального та ірраціонального у філософських концепціях розвитку історії. *Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка* : збірник наукових праць. 2008. № 3(24). С. 93–97.
193. Шайгородський Ю. Ціннісний вимір сьогодення: ірраціональні складові. *Соціальна психологія*. К., 2013. № 55. С. 32–39.
194. Шаров Д. А. Философия права : учебное пособие. Коряжма : СФ МГЭИ, 2005. 155 с. URL: <https://studfiles.net/preview/3540025/>
195. Шевців М. Б. Механізм дії інтуїції у професійній творчості юриста. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2013. Вип. 2. С. 525–537.
196. Шевчук Р. М. Діалектичний метод у правознавстві: окремі аспекти. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2012. № 2. С. 25–31.
197. Шеллинг Ф. О мировой душе. Соч. : в 2 т. М. : Мысль, 1987. Т. 1. С. 89–181.
198. Шенгерій Л. М. Ірраціональне як конструкт пізнавального універсуму. *Мультиверсум. Філософський альманах* : зб. наук. пр. К., 2007. Вип. 61. С. 22–29. URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/73475/02-Shengeriy.pdf?sequence=1>
199. Шопенгауэр А. История эстетической мысли. Соч. : в 6 т. М., 1986. Т. 3. 417 с.
200. Юридична енциклопедія : в 6 т. К. : Українська енциклопедія, 2004. Т. 6 : Т-Я. 768 с. URL: <http://leksika.com.ua/legal/>
201. Яковлев Д. А. Анализ сферы духовного бытия в контексте взаимоотношения рационального и иррационального : дисс. ... канд. философ. наук : 09.00.01. Магнитогорск, 1999. 148 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Музика М. П. Витоки ірраціоналістичних ідей у праві. *Право. ua*. 2016. № 3. С. 34–40.
2. Музика М. П. Дихотомічна схема «класика – посткласика» як інструментарій філософсько-правового дослідження ірраціонального у праві. *Наше право*. 2017. № 1. С. 20–26.
3. Музика М. П. «Філософія життя» – новий ірраціоналістичний напрям у філософії права. *Право.ua*. 2017. № 3. С. 149–156.
4. Музика М. П. Ірраціоналістичні течії у філософії права. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2017. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnadpcurn_2017_4_9
5. Музика М. П. Волюнтаризм як течія ірраціоналізму у філософії права. *Supremația Dreptului – Verhovенство права*. 2018. № 1. С. 172–179.
6. Музика М. П. Феноменологія як пошук нових ірраціоналістичних тенденцій в осмисленні права. *Університетські наукові записки*. 2018. № 1 (65). С. 136–149.
7. Музика М. П. Ірраціоналістичні напрями філософії права ХІХ століття. *Освітньо-наукове забезпечення діяльності правоохоронних органів і військових формувань України: тези ІХ Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 8 грудня 2016 р.)*. Хмельницький: Вид-во НАДПСУ, 2016. С. 200–201.
8. Музика М. П. Основні аспекти методологічного дослідження ірраціоналізму у праві. *Сучасне державотворення та правотворення: питання теорії та практики: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 9–10 грудня 2016 р.)*. Одеса: ГО «Причорноморська фундація права», 2016. С. 13–15.

9. Музика М. П. Співвідношення раціоналізму та ірраціоналізму у праві. *Право, держава та громадянське суспільство в умовах системних реформ: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції: у 2 ч. (м. Львів, 23–24 грудня 2016 р.)*. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2016. Ч. 1. С. 14–17.

10. Музика М. П. Основні ознаки посткласичного філософствування у праві. *Освітньо-наукове забезпечення діяльності складових сектору безпеки і оборони України: тези X Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 2 листопада 2017 р.)*. Хмельницький: Вид-во Національної академії Державної прикордонної служби України імені Б. Хмельницького. С. 213–214.

11. Музика М. П. Феномен життя як предмет філософсько-правового розгляду концепції «філософії життя». *Законодавство України: недоліки, проблеми систематизації та перспективи розвитку: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Херсон, 9–10 лютого 2018 р.)*. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 120–123.

12. Музика М. П. Філософсько-правові погляди А. Шопенгауера на поняття волі у концепції волюнтаризму. *Вплив юридичної науки на розвиток міжнародного та національного законодавства: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 16–17 лютого 2018 р.)*. Х.: ГО «Асоціація аспірантів-юристів», 2018. С. 8–12.

13. Музика М. П. Філософсько-правові ідеї Шопенгауера. *Сучасні проблеми правової системи та державотворення в Україні: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 23–24 лютого 2018 р.)*. Запоріжжя: Запорізька міська громадська організація «Істина», 2018. С. 6–10.

ЗАТВЕРДЖУЮ

Заступник ректора Національної академії
Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького

з наукової роботи
доктор військових наук, професор

полковник В. А. Кириленко

“ 16 ” лютого 2018 р.

АКТ

**про реалізацію результатів наукового дослідження Музики Марії Петрівни
в навчально-виховному процесі Національної академії Державної
прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького**

Комісія у складі: начальника кафедри теорії, історії держави і права та приватноправових дисциплін, доктора юридичних наук, підполковника юстиції Ляшука Р. М.; начальника кафедри педагогіки та соціально-економічних дисциплін, доктора педагогічних наук, доцента, полковника Мірошніченко В. І.; доцента кафедри теорії, історії держави і права та приватноправових дисциплін, кандидата юридичних наук, доцента, підполковника юстиції Царенка С. І. засвідчує, що матеріали дисертації Музики Марії Петрівни на тему: «Ірраціональність як напрям посткласичної філософії права» на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.12 – філософія права (юридичні науки) впроваджені у навчальний процес Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького.

Використання отриманих результатів дисертаційного дослідження Музики М. П. дало можливість покращити змістове наповнення навчально-методичних матеріалів для проведення лекційних та семінарських занять з навчальних дисциплін «Філософія права», «Історія вчень про державу і право» та «Філософія», а також підвищити якісний рівень підготовки курсантів та студентів академії.

Начальник кафедри теорії, історії держави і права та приватноправових дисциплін, доктор юридичних наук, підполковник юстиції

Р. М. Ляшук

Начальник кафедри педагогіки та соціально-економічних дисциплін, доктор педагогічних наук, доцент, полковник

В. І. Мірошніченко

Доцент кафедри теорії, історії держави і права та приватноправових дисциплін, кандидат юридичних наук, доцент, підполковник юстиції

С. І. Царенко

ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСНА РАДА
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ УПРАВЛІННЯ ТА ПРАВА

вул. Героїв Майдану, буд. 8, м. Хмельницький, 29000. Тел. (038-2) 71-80-00, факс 71-75-70
 E-mail: info@univer.km.ua Розрахунковий рахунок № 35421264032328 в ГУДКСУ у Хмельницькій області
 МФО 815013. Код ЄДРПОУ 14163438

14.03.2018 № 0220/18
 На № _____ від _____

Довідка
про впровадження результатів дисертаційної роботи
Музики Марії Петрівни
«Ірраціональність як напрям посткласичної філософії права»,
поданої на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук
за спеціальністю 12.00.12 – філософія права (юридичні науки).

Ректорат Хмельницького університету управління та права підтверджує впровадження у навчальний процес результатів дисертаційної роботи на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук Музики Марії Петрівни «Ірраціональність як напрям посткласичної філософії права».

Розробки та рекомендації, запропоновані автором, впроваджено в навчальний процес при викладанні таких дисциплін як «Філософія права», «Філософія», «Теорія держави і права». Було підготовлено навчально-методичні рекомендації, індивідуальні завдання для удосконалення розуміння сутності ірраціонального напрямку, запропонована тематика для проведення дослідно-пошукової роботи для студентів спеціальності 081 Право.

Дисертаційна робота містить нові теоретико-методичні та практичні висновки, які дозволяють студентам поглибити рівень знань, вмінь та навичок стосовно раціональних та ірраціональних тенденцій розвитку сучасної посткласичної філософії права.

Перший проректор
з наукової роботи

Л. Л. Місінкевич